

Съставителство и научна редакция:

Анна Кръстева

Евелина Стайкова

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА В ЕПОХА НА КРИЗИ

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА В ЕПОХА НА КРИЗИ

Съставителство и научна редакция
Анна Кръстева и Евелина Стайкова

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

СОФИЯ
2024

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин. Копирането и преносът върху други информационни носители са забранени без писменото разрешение на носителя на авторските права.

Авторите носят отговорност за своите материали – за авторството си и за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по тяхна вина. Изразените от тях мнения може да не съвпадат с мненията на НБУ и редакционната колегия.

© Анна Славчева Кръстева и Евелина Радославова Стайкова, 2024 г.

© Издателство на Научно технически съюз по машиностроене "Индустрия 4.0"

© Дизайн на корицата – Нов български университет

ISBN: 978-619-7383-34-8 (e-book)

ISBN: 978-619-7383-33-1

Авторски колектив: Алексей Пампоров, Анна Кръстева, Антоний Тодоров, Дафинка Сидова, Димитрина Петрова, Евелина Стайкова, Елица Лингорски, Живко Минков, Ивайло Марков, Ивайло Стайков, Илдико Отова, Катерина Йочева, Ралица Костадинова, София Стоименова, Юлиана Методиева

Съставителство и редакция: Анна Кръстева и Евелина Стайкова

Рецензенти: доц. д-р Деяна Марчева и доц. д-р Румен Петров

Кръстева, А. и Стайкова, Е. (съст. и ред.)(2024). Правата на човека в епоха на кризи. София: Научно технически съюз по машиностроене "Индустрия 4.0".

| СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	8
ПРАВАТА НА ЧОВЕКА – ОТ ЛЮБИМЦИ НА ДЕМОКРАЦИЯТА КЪМ ВРАГОВЕ НА СЕКУРИТИЗАЦИЯТА И ПОСТДЕМОКРАЦИЯТА	9
АННА КРЪСТЕВА	
КРИЗИТЕ ПРЕЗ ХХІ ВЕК И НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ХОЛИСТИЧЕН ПОДХОД В РАБОТАТА НА ХУМАНИТАРНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ	17
СОФИЯ СТОИМЕНОВА	
ОТ УНИВЕРСАЛИЗАЦИЯ НА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА ДО ДЕХУМАНИЗАЦИЯ НА ОПРЕДЕЛЕНИ ГРУПИ: ПРИМЕРЪТ НА МИГРАНТИТЕ	30
ЕВЕЛИНА СТАЙКОВА	
ДЕМОКРАЦИИТЕ ПОД НАТИСКА НА ВОЙНАТА	42
АНТОНИЙ ТОДОРОВ	
ДИСКРИМИНАЦИЯ ПРИ ИЗВЪНРЕДНИ СИТУАЦИИ	52
ДИМИТРИНА ПЕТРОВА	
СОЦИАЛНИ ПРАВА И СОЦИАЛНА ПОЛИТИКА ВЪВ ВРЕМЕ НА НЕТИПИЧЕН КРИЗИСЕН ЦИКЪЛ	67
ЖИВКО МИНКОВ	
ЕВРОПЕЙСКИЯТ СЪД ПО ПРАВАТА НА ЧОВЕКА КАТО МЕХАНИЗЪМ ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА ИЗПЪЛНЕНИЕТО ПО ЕВРОПЕЙСКАТА КОНВЕНЦИЯ ЗА ПРАВАТА НА ЧОВЕКА	82
КАТЕРИНА ЙОЧЕВА	
ЗАЩИТАТА ОТ ДИСКРИМИНАЦИЯ В ОБЛАСТТА НА ТРУДОВИТЕ И СОЦИАЛНИТЕ ПРАВА В ПРАКТИКАТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪД ПО ПРАВАТА НА ЧОВЕКА	94
ИВАЙЛО СТАЙКОВ	
КРИМИНАЛИЗАЦИЯТА И ДРУГИТЕ МЕРКИ ЗА БОРБА С ТЕРОРИЗМА В БЪЛГАРИЯ	108
РАЛИЦА КОСТАДИНОВА	

ПРАВА НА ЧОВЕКА ОТ ЕКОЛОГИЧЕН ХАРАКТЕР В КОНТЕКСТА НА СВОБОДАТА ЗА ДОСТОЕН ЖИВОТ.....	116
Дафинка Сидова	
ЖИЛИЩНИ ПОЛИТИКИ, НАРУШАВАЩИ ПРАВОТО НА ДЕЦАТА ДА ЖИВЕЯТ В СЕМЕЙСТВАТА СИ	126
Елица Лингорски	
СПАСЯВАНЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКА УПОТРЕБА: ПОЛИТИЗАЦИЯ НА ТЕМАТА ЗА СЪДБАТА НА ЕВРЕИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ТЕРИТОРИИ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В ПЕРИОДА 2013 – 2023 Г.....	142
Илдико Отова	
СТЕРЕОТИПИ И СОЦИАЛНИ ДИСТАНЦИИ КЪМ СИРИЙСКИТЕ И УКРАИНСКИТЕ БЕЖАНЦИ В ТРИ МАЛКИ ОБЩИНИ	159
Алексей Пампоров	
КОНТРАУРБАНИЗАЦИЯ, СОЦИОКУЛТУРНА АНГАЖИРАНост И МЕСТНИ ТРАНСФОРМАЦИИ.....	170
Ивайло Марков	
ФЕМИНИЗМЪТ И БЪЛГАРСКОТО КИНО. ПРОПУСНАХМЕ ЛИ НЕЩО?	183
Юлиана Методиева	
РЕЗЮМЕТА ABSTRACTS.....	190
ЗА АВТОРИТЕ ABOUT THE AUTHORS	201

| CONTENT

INTRODUCTION

Anna Krasteva and Evelina Staykova

HUMAN RIGHTS – FROM FAVORITES OF DEMOCRACY TO FOES OF SECURITIZATION AND POST-DEMOCRACY

Anna Krasteva

THE 21ST CENTURY CRISES AND THE NEED FOR A HOLISTIC APPROACH IN THE WORK OF HUMANITARIAN ORGANISATIONS

Sofia Stoimenova

FROM THE UNIVERSALIZATION OF HUMAN RIGHTS TO THE DEHUMANIZATION OF CERTAIN GROUPS: THE EXAMPLE OF MIGRANTS

Evelina Staykova

DEMOCRACIES UNDER THE PRESSURE OF THE WAR

Antony Todorov

DISCRIMINATION IN EMERGENCY SITUATIONS

Dimitrina Petrova

SOCIAL RIGHTS AND SOCIAL POLICY IN TIME OF UNTYPICAL CRISIS CYCLE

Zhivko Minkov

THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS A MONITORING MECHANISM OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

Katerina Yocheva

THE PROTECTION AGAINST DISCRIMINATION IN THE FIELD OF LABOUR AND SOCIAL RIGHTS IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Ivaylo Staykov

CRIMINALIZATION AND OTHER COUNTER-TERRORISM MEASURES IN BULGARIA

Ralitsa Kostadinova

ENVIRONMENTAL HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF FREEDOM OF DIGNITY

Dafinka Sidova

HOUSING POLICIES THAT VIOLATE CHILDREN'S RIGHT TO LIVE WITH THEIR FAMILIES

Elitsa Lingorski

“RESCUE” FOR POLITICAL USE: POLITICIZATION OF THE FATE OF JEWS IN THE BULGARIAN TERRITORIES DURING THE SECOND WORLD WAR IN THE PERIOD 2013 – 2023

Ildiko Otova

STEREOTYPES AND SOCIAL DISTANCES TOWARDS SYRIAN AND UKRAINIAN REFUGEES IN THREE SMALL “RURAL” MUNICIPALITIES

Alexey Pamporov

COUNTERURBANIZATION, SOCIOCULTURAL ENGAGEMENT AND LOCAL TRANSFORMATIONS

Ivaylo Markov

FEMINISM AND BULGARIAN CINEMA. DID WE MISS SOMETHING

Yuliana Metodieva

About the authors

Abstracts and key words

| УВОД

През последните години редица национални и международни наблюдатели отбелязват тенденция към влошаване на средата и общото състояние на правата на човека. Настоящият сборник има амбицията да анализира предизвикателствата пред теорията, преподаването и практиката на защита на правата на човека, да потърси иновативни подходи и да очертае обещаващи перспективи. Той е резултат от проведена през 2022 г. научна конференция, която бе под патронажа на Омбудсмана на Република България и бе посветена на две големи годишнини – 30 - годишнината от създаването на НБУ и 30 години от ратифицирането на Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи на Съвета на Европа.

Подходът както по време на събитието, така и в текстовете, които са част от публикацията, е интердисциплинарен и обединява перспективите на политолози, юристи, социални работници, преподаватели и студенти, учени, правозащитници, представители на институции, журналисти.

Правата на човека – от любимци на демокрацията към врагове на секуритизацията и постдемокрацията

*„Никой не е толкова малък,
че да не може да осъществи промяна.“*

Климатичен активист¹

Ако започвам с този цитат, то е, защото синтезира три послания: промяна е нужна, както и актьори, които да катализират промяната; и малкият активист може да стане голям, когато увлече с вдъхновяваща кауза и мобилизационен призив. „Промяна“ се римува с „права“ – и борба за права, и иновирание, дефиниране, отстояване на нови права.

Драматичната съдба на защитниците на правата за краткия исторически период на посткомунистическото ни социално битие може за бъде дефинирана като преход от любимци на демократизацията към врагове на секуритизацията и демокрацията. Ще я разгледам в три стъпки:

- Преходът от комунизъм към постдемокрация, който постави правата на пиедестал – далеч не като реализация, но като атрибут на либералната демокрация, която беше дефинирана като цел и идеал.
- Преходът от крехката посткомунистическа демокрация към популизъм и постдемокрация, който поведе кръстоносен поход срещу правата на малцинства, мигранти, ЛГБТ и всякакви различни и набеди техните защитници за предатели и врагове на традицията и национализма.
- Активистката гражданственост – не, тя не успява да осъществи преход, да неутрализира или преобърне негативния популистко-секуритарен тренд, но отстоява алтернатива на мейнстрийм популизма, обогатява и развива правата, вдъхновява активен контекстаторен граждански етос.

„Ние сме учени, които искат да променят света“, заявяват авторите на книга за човешка сигурност (Schhrbanen & Cherby, 2006). Ние, участниците в тази конференция – преподаватели, студенти, активисти, юристи, – също сме амбицирани да променим наративите, нагласите, политиките.

Правата на човека – коалиция между граждани и елити в посткомунистическата демократизация

Демокрацията се яви на българските посткомунистически граждани като опиянение от площадите, от жаждата за свобода и промяна. Демократизацията беше изрично формулиран и назван политически проект, реализиран с приноса

¹ Грета Тунберг.

както на елитите, така и на гражданите. Елитите допринесоха – „с малко, но завинаги“ – с плуралистична партийна система, мирна смяна на властта и геополитическо преориентиране на България чрез евроатлантическа и европейска интеграция. Гражданите бяха в основата на демократичната трансформация, която те гарантираха по два начина: чрез относително високата си ангажираност към демократичните ценности и чрез протестите като желание да действат като коректив на често безотговорното и неефективно управление.

Правата на човека в този първи период са сглобката между елити и граждани. Не защото тази сглобка е хармонична, а защото е възможна. Гражданите отстояват двойка връзка с демократизацията чрез правата: 1) като основа на новата ценностна система и на преориентацията от комунистическите към европейските ценности, към принципите и идеалите на либералната демокрация; 2) като право на протест, като възможност чрез стачки, демонстрации, протести да се борят за своите социални, граждански и други права.

Демократичната трансформация в България беше замислена като стратегически и дългосрочен хоризонт. Политическото развитие на страната, подобно на това в ЦИЕ (Levitsky & Way, 2010; Zankina, 2016), значително модифицира линейната телеологична визия за демократизация и само десетилетие и половина след началото на прехода се заема с „трансформиране на трансформацията“ (Minkenberg, 2018).

Популистката секуритизация – маргинализиране на правата чрез паник политика и свръхпроизводство на опасни Други

Популистката секуритизация промени статута на правозащитниците от любимци към врагове с фронтална атака. Дискурсивните, символни, а и други атаки срещу активисти са в изобилие, но целта е още по-амбициозна – предефиниране на политическото в духа на враговете на Карл Шмит и на нормализиране на извънредната паник политика, която арогантно игнорира правата.

От секуритизацията като паник политика до нормализирането и хегемонизирането на секуритизацията

Хегемонизиране на секуритизацията

Как едно явление се определя като феномен на сигурността (Buzan, Waever & de Wilde, 1998; Balzack, 2016; Balzack et al., 2015)? Кой или какво се предпазва и от какво (Abrahamsen, 2005, pp. 57 – 58)? Секуритизация възниква, когато даден проблем „е представен като екзистенциална заплаха, изискваща спешни мерки и оправдаваща действия извън нормалните граници на политическата процедура“ (Buzan et al., 1998, pp. 23 – 24). Представянето на даден проблем като проблем на сигурността измества проблема от обикновената политика към политиката за

извънредни ситуации или „политиката на паника“, където може да бъде решен извън сферата на правовата държава.

Източникът на секуритизация може да бъде различен – „отвън“ и „вътре“ – резултатите и последиците са сходни и еднакво негативни. Сигурността се налага като хегемон, а правата на човека, демокрацията, върховенството на закона биват маргинализирани.

Хегемонизирането на секуритизацията се утвърждава като новата антиплуралистична идеология. То е антиплуралистично по два основни начина. Всички други политики – миграционна, интеграционна, трудова и т.н. – са все повече и повече подчинени на доминиращата логика на секуритизацията. В нормална неизвънредна политическа ситуация класическите идеологии – либерализъм, консерватизъм, социализъм и др. – съжителстват мирно като алтернативни миогледи и политически ценности. Хегемонизирането на секуритизацията подкопава идеологическия плурализъм и трансформира самия начин, по който политиката се възприема, разбира и управлява. Извънредното положение и извънредните мерки водят до „порочния кръг, чрез който извънредните мерки, опитващи се да оправдаят защитата на демократичното управление, са същите, които водят до неговото разрушаване“ (Agamben, 2005). Ренесансът на концепцията на Карл Шмит (2007) за политическото свидетелства за тройния обрат: разбирането на политиката като политика на врагове; свръхпроизводството на врагове като заплаха за сигурността; умножаването и укрепването на границите между „приятели“ и „врагове“, концептуализирани в триадата *Bordering – Othering – Ordering* (Houtum & Naerssen, 2002).

Втечняване на секуритизацията

Секуритизацията е реторичната стратегия за представяне на определени проблеми като заплахи за сигурността в противопоставяне на други (Buzan, Waever & de Wilde, 1998). Секуритизацията като дискурсивен акт е най-проблематизираната и оспорвана концепция (McDonald, 2008; Bigo, 2002). Не навлизам в двуполусния теоретичен спор и предпочитам да го интерпретирам от различен ъгъл: разбирам превръщането на сигурността в дискурсивен акт като теоретична метафора, маркираща прехода от „онтологична“ към „втечнена“ секуритизация.

Втечнената секуритизация постига три ефекта: променя обекта на заплахите за сигурността; нормализира секуритизацията; обезоръжава гражданите. В новата епоха на втечнената секуритизация всеки може да бъде обявен за враг, всичко може да се трансформира в заплаха за сигурността – защитниците на права на слаби и уязвими групи се оказват заплаха, проводници на чужди интереси, бенефициенти на международно финансиране. Втечнената секуритизация може дори да заличи граници между агресор и жертва, между войнствената Русия и нападнатата Украйна. Най-гръмогласните говорители на секуритизацията се

оказват най-горещите привърженици на най-голямата заплаха за мира и Европа. Втечнената секуритизация е благодатна среда за пълно заличаване на разликата между реални и въобразени заплахи. Така за българските защитници на агресивна Москва най-големият враг се оказва имагинерният „джендър“. Реалната война бива защитавана, а се обявява война на въобразения фронт на джендъра.

Ако рисковете/заплахите за сигурността не съществуват, промотърите на секуритизацията щяха да ги изобретят

Сартър каза, че ако евреите не съществуват, антисемитизмът щеше да ги измисли. Ако перифразирам Сартър, то е, за да подчертая, че секуритизиращите актьори се нуждаят от заплахи за сигурността по същия интензивен политически и символен начин, както антисемитизмът се нуждае от евреи (Krasteva, 2016a; Krasteva & Todorov, 2020).

Преходът от класическата политика за сигурност към нормализиране и хегемонизиране на секуритизацията е павиран от обръщането на политическата логика и причинно-следствената връзка: сигурността не се въвежда в отговор на заплаха, а по-скоро се създава заплаха, за да оправдае сигурността – джендърите, каквото и да значи това, перверзна Европа, каквото и да значи това, правозащитници – предатели, каквото и да значи това.

Възможни ли са еманципиращи алтернативи на хегемонизираната секуритизация?

Основната цел на критичните изследвания на сигурността е да се разработят алтернативи на секуритизацията (Hunek & Chandler, 2013). Тази статия ги развива в две перспективи – човешката сигурност и активната гражданственост, и двете еманципирани от секуритизираната държава.

Човешката сигурност като човешки права в епохата на хегемонистичната секуритизация

Човешката сигурност е „преводът“ на човешките права в контекста на хегемонистичния секуритарен дискурс. Правата на човека са нормативният дискурс на „края на историята“, на неоспоримата легитимност на либералната демокрация, на глобализацията на демократизацията. Днес тон на публичния дискурс задават секуритизацията, популизмът от крайнодясно и крайноляво, електоралният авторитаризъм. За да бъде приет един нормативен дискурс на новата политическа арена на хегемонистичната секуритизация, той трябва да включи „сигурността“ в основното послание. „Човешката сигурност, в най-широк смисъл, е много повече от липсата на насилствен конфликт. Тя обхваща правата на човека, доброто управление, достъпа до образование и здравеопазване и гарантирането, че всеки индивид има възможности и избор да реализира своя потенциал. Всяка стъпка в тази посока е и стръмна стъпка към намаляване на

бедността, постигане на икономически растеж и предотвратяване на конфликти. Свобода от нужда, свобода от страх и свободата на бъдещите поколения да наследят здравословна природна среда – това са взаимно свързаните градивни елементи на човешката – и следователно националната – сигурност“ (Annan, 2000).

Човешката сигурност концептуализира нашия подход към сигурността отдолу, от гледна точка на гражданите: сигурността не е свързана с това как дадена заплаха е възприета от дадена държава, нито с капацитета и легитимността на силите за сигурност, а с хората, които понасят последствията.

Гражданствеността – еманципирана от секуритизираната държава

Теоретичният избор на гражданствеността се дължи на няколко групи причини. Първата е концептуалната промяна и политическата трансформация на явлението: гражданство при комунистическия режим означава статут и принадлежност към държавата. Посткомунистическата демократизация иновира понятието, като го свързва с борба за права, ангажимент, участие, като „съзнателно поета отговорност“ (Carter, 2001, p. 10; Krasteva, 2016). Втората е символният капитал на понятието за генериране на промяна и носители на промяна (Krasteva, Siim & Saarinen, 2019): „Гражданствеността остава едно от значимите места, от които да се разработва критика на песимизма относно политическите възможности“ (Isin & Nyers, 2014, p. 9). Гражданският активизъм и мобилизации адресират конкретен проблем, но постигат двоен резултат – произвеждат промяна и носители на промяна. „Ако хората се ангажират с борба за права, те създават не само нови начини да бъдат субекти с права, но и нови начини да станат субекти с отговорности“ (Isin & Nielsen, 2008, p. 1).

Бих скицирала три вълни граждански активизъм у нас.

Правозащитниците бяха едни от ключовите – легитимни, признати, чувани, макар и далеч не винаги слушани и следвани – говорители и актьори на първата вълна на демократичните промени.

Втората, зелената вълна граждански активизъм се разгръща от първото поколение активисти, което не се идентифицира с опозицията антикомунизъм – комунизъм. Зелените мобилизации са истинска лаборатория за иновативно създаване на гражданствеността като „дела и нови субекти“ (Isin & Nielsen, 2008, p. 6), нов тип граждански актьори. Парадоксът на зелените мобилизации е свързан с относително малкия брой зелени активисти, предимно млади и градски, и същественото им влияние върху демократизацията: „Борбата за опазване на чистотата на околната среда е борба срещу замърсяването на политиката“ (Krasteva, 2019, p. 217).

Третата вълна са контестаторните мобилизации: протестите от 2013 и 2020 г. не постигнаха „смяна на системата“, но осъществиха два значими резултата: утвърдиха фигурата на протестния гражданин и развиха контестаторната гражданственост. Протестът остана трайно в арсенала на мобилизациите,

гражданите не се колебаят да излязат на улиците и площадите – и за да бъде чут гневният им глас, и защото няма достатъчно работещи канали между представлявани и представляващи. Формирането и укрепването на контестаторната гражданственост (Krasteva, Siim & Saarinen, 2018) допринасят за усвояване и гарантиране на демократичния проект „отдолу“, от гражданите.

Заключение, или правата на човека в посткомунистическите трансформации

Източник: авторът.

„В кой момент демократите могат да си отдъхнат?“ (ди Палма, цит. по Канев, 1995, р. 242). Анализът показва, че в никой момент: посткомунистическата политическа темпоралност е динамична, а развитието – обратимо и непредвидимо, и посткомунистическата демократизация е в процес на негативна трансформация от националпопулизма, секуритизацията и постдемокрацията.

Защитниците на правата на човека са емблематичните актьори на посткомунистическата демократизация, носещи и формиращи европейските ценности на либералната демокрация. Този първи период е и единственият, когато те биват признати и респектирани. Те са за кратко, но не завинаги, приятели на демократизацията.

Популистката секуритизация и постдемократизацията радикално трансформират символния капитал на правозащитниците, като го обявяват за чужд и враждебен на традиционалистки предефинираната национална идентичност.

Активистката гражданственост функционира днес във враждебна среда, но избира позицията за деконструиране и съпротива срещу секуритизацията, за представяне на алтернативни дискурси и политики.

Затова бих искала да завърша с мотото на нашата конференция, с което започнах – българското общество има нужда от учени, стремящи се да променят света.

Библиография

Abrahamsen, R. (2005). Blair's Africa: The Politics of Securitization and Fear. *Alternatives*, 55.

Agamben, Giorgio (2005). *State of exception*. Chicago: University of Chicago Press.

Annan, K. (2000). *Secretary-General salutes International Workshop on Human Security in Mongolia*. Press Release SG/SM/7382, 8 May 2000. <http://www.un.org/press/en/2000/20000508.sgsm7382.doc.html>

Balzacq, Thierry (2016). *Theories de securite. Les approches critiques*. Paris: Les Presses de Sciences Po.

Balzacq, T., Leonard, S. & Ruzicka, J. (2015). 'Securitization' revisited: theory and cases. *International Relations*, 30, 494 – 531.

Bigo, Didier (2002). Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives: Global, Local, Political*, 27(1).

Buzan, Barry, Waever, Ole & de Wilde, Jaap (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers Inc. London.

Carter, April (2001). *The political theory of global citizenship*. London: Routledge, 2001.

Houtum, van H. & Naerssen, T. van (2002). Bordering, ordering and othering. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, Vol. 93, Issue 2, 125 – 136.

Hynek, Nik & Chandler, David (2013). No emancipatory alternative, no critical security studies. *Critical security studies*, 1(1).

Inin, Engin & Nielsen, Greg (Eds.) (2008). *Acts of citizenship*. London and New York: Zed books.

Inin, Engin & Nielsen, Greg (2014). Introduction: globalizing citizenship studies. In Engin Inin & Peter Nyers (Eds.), *Routledge handbook of global citizenship studies* (pp. 1 – 11). London New York: Routledge.

Krasteva, A. (2016). Occupy Bulgaria or the emergence of postcommunist contestatory citizenship. *Southeastern Europe*, Vol. 40, N 2, 158 – 187.

Krasteva, A. (2016a). The Post-Communist Rise of National Populism: Bulgarian Paradoxes. In G. Lazaridis, G. Campani & A. Benveniste (Eds.), *The Rise of the Far Right in Europe: Populist Shifts and 'Othering'* (pp. 161 – 200). Cham: Palgrave Macmillan.

Krasteva, A., Saarinen, A. & Siim, B. (2019). Citizens activism for reimagining and reinventing citizenship countering far-right populism. In B. Siim, A. Krasteva & A. Saarinen (Eds.), *Citizens' Activism and Solidarity Movements: Contending with Populism* (pp. 213 – 241). Palgrave Studies in European Political Sociology. Cham: Palgrave Macmillan.

Krasteva, A. & Todorov, A. (2020). From post-communism to post-democracy. Visible and invisible transformations. *Southeastern Europe*, 44, 177 – 207.

Levitsky, A. & Way, L. (2010). *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the Cold war*. New York: Cambridge University Press.

McDonald, Matt (2008). *Securitization and the construction of security*. Glasgow, Sage.

Minkenbergh, M. (Ed.) (2015). *Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process*. New York: Routledge.

Tadjbakhsh, Schhrbanen & Cherby, Anuradha (2006). *Human security: concepts and implications*. London: Routledge.

Schmitt, Carl (2007). *The concept of the political*. Chicago, University of Chicago Press.

Tarrow, S. (2015). *War, States, and Contention: A Comparative Historical Study*. Ithaca, NY, Cornell University Press.

Zankina, E. (2016). Theorizing the New Populism in Eastern Europe. A look at Bulgaria. *Czech Journal of Political Science*, 2, 182 – 199.

Кризите през XXI век и необходимостта от холистичен подход в работата на хуманитарните организации

Динамичното време, в което живеем, предполага и наличието на кризи от различно естество. Ето защо смятаме, че ще бъде полезно и интересно да представим темата „Кризите през XXI век и необходимостта от холистичен подход“ през погледа (прочита) на хуманитарна организация като Българския Червен кръст (БЧК).

Българският Червен кръст е част от Международното движение на Червения кръст и Червения полумесец (ЧК/ЧП), което обединява 97 млн. души от 192 държави. Родено на бойното поле в далечната 1863 г., за постиженията си то е носител на четири Нобелови награди за мир. Хуманитарната мисия на Движението цели да се намалява, облекчава и по възможност да се предотвратява човешкото страдание, да допринася за защитата на живота и здравето, за зачитането на правата на всички хора. Международното движение е най-голямата хуманитарна мрежа в света. Органи на Движението са: Международната конференция на ЧК/ЧП, Съветът на делегатите и Постоянната комисия на ЧК/ЧП. В Международните конференции на Движението участват и представители на правителствата на държавите – страни по Женевските конвенции (ЖК), и Националните дружества (НД), те дискутират важни хуманитарни въпроси, приемат резолюции и поемат доброволни хуманитарни ангажименти.

Движението обединява няколко компонента, които действат в хармония и при зачитане на основните ценности и различния си мандат, както е изразено в Принципите и Устава му: Международният комитет на Червения кръст (МКЧК) защитава живота и достойнството на жертвите на войни и вътрешно насилие и осигурява помощ. По време на конфликти насочва и координира международната помощ на Движението. Международната федерация на гружествата на Червения кръст и Червения полумесец (МФЧК/ЧП) координира международна помощ при бедствия в неконфликтни ситуации. Работи с НД в отговор на бедствия и кризисни ситуации, включително готовност за реакция при бедствия, дейности, свързани със здраве и грижи, насърчаване на хуманитарните ценности, принос за развитието на НД. МФЧК/ЧП е членска организация, която има мисия, функции и структура, записани в нейния Устав. Нейната „Стратегия 2030“ е рамков документ, който насочва НД в изработването на техните собствени стратегии, предвид специфичния контекст в съответните държави. Нейните членове, както е и БЧК, имат права и задължения. Националните дружества (НД) на ЧК/ЧП имат специфична „спомагателна роля“ като независими помощници на властите в хуманитарната област, съгласно Резолюция 2 и

Резолюция 7, съответно от 30-ата и 31-вата Международна конференция на Движението. Те изграждат и утвърждават партньорства на национално, местно и международно ниво. Представяват глобална мрежа от милиони доброволци и служители в 192 държави, която може да достига до общностите на местно ниво, като предоставя широка гама от услуги и дейности за преодоляване на непосредствените и дългосрочните нужди на уязвими групи хора, които най-общо включват: оказване на помощ при бедствия, кризисни ситуации и военни конфликти, социални и здравни дейности, работа с мигранти, провеждане на обучение по първа помощ за различни групи от населението, оказване на психосоциална подкрепа, насърчаване на осведомеността по международното хуманитарно право (МХП), възстановяване на семейните връзки при конфликти и бедствия. Те работят с младите хора по различни програми и извършват други специфични дейности съобразно традициите и местната специфика. Насърчаването на хуманитарните ценности е част от всички дейности, като НД провеждат кампании и извършват застъпническа дейност.

Етиката на хуманитарните действия е допълнително формулирана в „Кодекса за поведение на Международното движение на Червения кръст и Червения полумесец и НПО в помощ при бедствия“, разработен през 1994 г. от МФЧК/ЧП, МКЧК и шест други водещи агенции за помощ. Той представлява огромен напредък в определянето на стандарти за провеждане на операции за оказване на помощ при бедствия, потвърждава основните хуманитарни принципи на хуманност, безпристрастност и независимост, като включва и по-нови концепции за развитие, като уважение към културата, участие, устойчивост, отчетност и достойнство. В документа „Насоки за улесняване и регулиране на международната помощ при бедствия и първоначалната помощ за възстановяване“ (IDRL), приет с консенсус от 30-ата Международна конференция на ЧК/ЧП през 2007 г., се съдържат препоръки към правителствата за това как да се подготвят националните закони и процедури за международна помощ. Други важни документи са „Принципи и правила за международна хуманитарна помощ на ЧК/ЧП“ от 2013 г. и „Хуманитарна харта“ и „Минимални стандарти за помощ при бедствия (Sphere)“, където са определени стандартите, които се ползват от структурите на ООН, Движението на ЧК/ЧП и хуманитарните организации.

МКЧК и МФЧК/ЧП имат статут на наблюдател към ООН, споразумения за сътрудничество и партньорства с Европейската комисия, Световната здравна организация (СЗО), Службата на ООН за координация на хуманитарните въпроси (ОСНА), Световната продоволствена програма (WFP), Фонда за децата на ООН – УНИЦЕФ, Доброволците на ООН, Фонда на ООН за населението, UNAIDS и др. МФЧК/ЧП работи с Постоянния междуведомствен комитет (IASC), който обединява всички големи агенции, участващи в реагиране при бедствени ситуации, кризи, както и с изследователски институти, университети, частния сектор, медии и др.

Както е известно, Международното хуманитарно право (МХП) и международното право за правата на човека са две различни, но допълващи се правни единици. И двете са насочени към опазването на живота, здравето и достойнството. МХП се прилага при въоръжени конфликти, докато правото за правата на човека се прилага по всяко време, в мир и при въоръжен конфликт. МХП защитава онези, които не участват в сраженията, като гражданско население, медицински и религиозен персонал. То защитава и онези, които са престанали да участват, като например ранени, корабкрушенци, болни бойци и военнопленници. Тези категории лица имат право на уважение към живота им и тяхната физическа и психическа цялост. Те се ползват от правни гаранции. Те трябва да бъдат защитени и хуманно третирани при всякакви обстоятелства, без неблагоприятно разграничение.

Стремежът да се намали всеки вид дискриминация, основана на националност, раса, пол, религиозни вярвания, класа и политически убеждения, е залегнал и в седемте Фундаментални принципа на Движението – хуманност, безпристрастност, неутралност, независимост, доброволност, единство и универсалност. Първите четири от тях бяха припознати от ЕС и залегнаха в основата на Европейския консенсус относно хуманитарната помощ и нейното предоставяне.

Как е възможно това? Като се спазват международни и национални ангажименти, като се спазват Женевските конвенции и Допълнителните протоколи към тях, като се отстояват седемте Фундаментални принципа. Какво означават тези принципи в практиката: хуманитарният императив е на първо място – правото да се получава и предлага хуманитарна помощ. Целта е подкрепа на уязвимите и страдащи хора. Приоритетите се определят само на базата на нуждите: помощ независимо от раса, кредо или националност; хуманитарната помощ няма да се използва за постигане на политически или религиозни цели. Тя не бива да се политизира. Уважават се културата и традициите на получаващите помощ. Стремеж отговорът при бедствия да се гради на базата на местния капацитет, нуждаещите се да се включват в процеса на управлението на хуманитарната помощ. Същата следва и трябва да се стреми да намалява бъдещата уязвимост към бедствия, както и да посреща базови нужди. Отговорност както пред тези, на които се помага, така и пред тези, от които се приемат ресурси. В споделяната информация и при публичност, жертвите на бедствия да се припознават като достойни човешки същества, а не като безпомощни обекти.

Как е възможно това през XXI век, когато сме изправени пред множество предизвикателства? Светът е променен. В глобален мащаб нарастват предизвикателствата пред хуманитарното право; изправени сме пред повече и по-продължителни конфликти; по-малки или мащабни природни бедствия, включително свързани с изменението на климата; рисковете за здравето се

увеличават, включително епидемии (от типа на пандемията от COVID-19) и възникване на „забравени“ болести; увеличава се бедността, която все повече е съсредоточена в страни, изпитващи конфликти и нестабилност; засилени са миграционните процеси; сериозни са демографските проблеми; урбанизацията; расте насилието; има неравностоен и неадекватен достъп до храна, вода, здравеопазване и източници на енергия; висок пътен травматизъм; навлизане на технологии и зависимостта от тях; криза на ценностите... Важно е да се отбележи, че всяко влияе на останалите, имат синергично действие и това води до усилване на последствията.

Едно от главните глобални предизвикателства са развиващите се кризи и бедствия, които ще станат по-чести, по-сложни и по-концентрирани в популации, които най-трудно могат да се справят. Все повече хора са уязвими, уязвимостите са взаимосвързани, приоритетите са конкурентни. Повече са и участниците в т.нар. „хуманитарно пространство“. Хуманитарната помощ може да се политизира, да обслужва повече от просто хуманитарен императив. Много са трудностите, но към тях добавяме и тези, свързани с координацията, стандартите, качеството и отчетността. Живеем в един все по-сложен свят с набор от динамични, взаимосвързани предизвикателства и „изненадващи“ събития, които принуждават цялата хуманитарна система непрекъснато да се променя, да се адаптира и да се подготвя, да се търсят по-добри подходи за справяне с новите проблеми и възникналите нужди, без да се „забравят старите“. В тази глобализация на нестабилност и хуманитарни предизвикателства нуждите се променят и нашият колективен отговор следва да се преосмисля, за да бъде адекватен. Прилагането на интегриран подход за управление на риска от бедствия е изключително важно за намаляване на човешките, социалните, икономическите и природните щети и загуби, също така за познаване на рисковете, планиране на готовност за извънредни ситуации, засилено споделяне на знания и опит, подобряване на координацията и взаимодействието. Това улеснява и своевременната международна реакция при бедствия и приетите от правителствата и националните дружества насоки в това направление (IDRL). Партньорствата и разширяването на съвместните действия на правителствените институции, академичните среди, метеорологичните служби, местните власти, БЧК, гражданските сдружения, медиите, донорите и др. ще гарантират, че специфичните закони, политики и планове за управление на риска от бедствия и опазване на здравето са прилагани и „климатично разумни“, като предвиждат ключови нововъведения за действия, свързани с устойчиви на шок системи за социална защита.

Нарастащите заплахи от пандемии, незаразни болести, състоянието на околната среда, претоварените здравни системи, наред с постоянните здравни предизвикателства, поставят на преден план въпроса: как можем по-ефективно да се справяме със сложни здравни кризи? През последните години

светът и страната ни съществуват в безпрецедентни условия, свързани с разпространението на заразата от COVID-19, с непозната и неподвластна на хода на развитие и проявление на други инфекциозни заболявания специфика. Неестествените обрати поставиха под съмнение натрупаните през годините опит и знания, както и изградените концепции за лечение и връщане към нормален живот и торпилираха прогнозите, водейки хиляди хора към усещане за тревожност. Епидемиите са резултат и на социално-икономически и географски неравенства, засягащи нивата на доверие, достъпа до здравни услуги и качеството на наблюдението. Изключително важно е националните закони и рамки за бедствия, включително при извънредни ситуации в общественото здраве, да бъдат всеобхватни и приобщаващи. Наличието на ефективни ваксини, тестове и лечение са от решаващо значение, но това няма да гарантира тяхното усвояване или наличност в общностите. Ангажираността на общността и здравните системи е от ключово значение, за да не бъде изоставен никой. Към това се прибавя и утежненото до високи нива съчетание от негативни фактори с икономически, социален, ценностен и битов характер, допълнени от бедствени, кризисни и други ситуации както в международен план, така и в нашата страна. За постигане на Целите за устойчиво развитие (SDG) светът се нуждае от иновативни решения и съгласувани усилия от страна на правителства и международни организации за посрещане на тези изисквания.

Кризата с пандемията от COVID-19 постави множество въпроси. Само някои от тях са: Как да осигуряваме критичните дейности и да се справяме с нововъзникналите ангажименти на съответните институции, организации и т.н. в кризисни ситуации? Как да засилим доверието, как да се справяме с фалшивите новини, как да опазим здравето на всички, включително психичното здраве? Паралелно с решаването на най-тежките и актуални проблеми се поставят редица въпроси в периода след пандемията от COVID-19: Кои са изпреварващите стъпки, свързани с бъдещото ни развитие като капацитет, потенциал и възможности на структурите на обществото и държавата? Как да осъзнаем цялата промяна, когато кризата приключи, да инвестираме време и енергия, за да разберем какво искаме да запазим и какво да променим в бъдеще на базата на придобития опит? Какво допълнително можем да направим, за да обединяваме усилията си и да работим по-добре заедно, за да споделяме и съгласуваме нашите иновативни подходи, да създаваме нови начини за „правене“ на нещата, да изследваме нови възможности, да слушаме новите партньори и включваме техните знания? Какво се променя в образованието или организационното обучение, как приемаме иновативните и различни начини на мислене, може ли те да се превърнат в нов рефлексен начин на работа? Как да преодолеем цифровото разделение и как дигиталната трансформация ще достигне до най-уязвимите и тези с ниска свързаност? Напредъкът в технологиите може да доведе до промяна на работната сила, младите хора се адаптират по-бързо, ползват в по-голяма степен социалните

медии и т.н. Традиционните системи на някои организации трябва да се адаптират, за да са „в крак“, но същевременно следва да сме чувствителни към ефектите, които някои иновации и адаптирането към кризата може да имат върху лица и агенции, предвид загуба на доходи, несигурност и повишена уязвимост.

През следващите години въздействията, свързани с изменението на климата, ще задълбочат предизвикателствата за много вече уязвими общности в света и у нас. Как ще реагира вече претоварената хуманитарна система? Очаква се изменението на климата да увеличи честотата и интензивността на свързаните с метеорологичните условия заплахи. Ще се засили диспропорцията между нуждата от хуманитарна помощ и възможностите за предоставянето ѝ. Намаляването на степента на излагане и уязвимостта на хората спрямо заплахи, свързани с метеорологичните условия, е приоритет както за намаляването на риска от бедствия, така и за адаптацията към изменението на климата. Бидейки реални и застрашаващи и в настоящия момент, се очаква рисковете от бедствия, пред които са изправени светът и страната ни, да се увеличат предвид нарастващите урбанизация и индустриално развитие и изменението на климата. Управлението на риска от бедствия играе важна роля за устойчивото развитие и е сред приоритетите на международните институции и правителството на страната ни. Във връзка с това приоритетните области за действие ще бъдат: повишаване на информираността и осъзнаването на рисковете; предприемане на изпреварващи стъпки за намаляване на уязвимостта на населението от бедствия и за повишаване на капацитета и възможностите за справяне; подобряване на координацията и ефикасността при реализиране на дейностите за намаляване на риска от бедствия в отделните сектори; повишаване на инвестираните средства в дейности за намаляване на риска от бедствия; подобряване на споделянето на информация и данни за риска от бедствия; използване на публично-частно партньорство за постигане на по-добри резултати в областта на намаляването на риска от бедствия; повишаване на използването на иновации и технологии в областта на намаляването на риска от бедствия. Изграждането на устойчивост на местно ниво е от ключово значение. Важни са оценката на потенциалното въздействие, включително повишаване на осведомеността относно последствията от изменението на климата; оказването на хуманитарна помощ и подобряването на капацитета за реагиране; интегрирането на управлението на риска, свързан с климата, в политиките и плановете; мобилизирането на ресурси; укрепването на партньорства; застъпничеството и диалогът; документирането и споделянето на информация.

В цикъла за управление на бедствия и кризисни ситуации са разграничавани следните фази или етапи: превенция, смекчаване на последствията, отговор, възстановяване и реконструкция. Във всяка от тези фази има набор от способности за действия, но един общ фокус: хората. Хората в

общностите, засегнати от кризи, са там, на място, преди, по време на и след дадено бедствие или криза. За устойчиви резултати е необходимо хората от общностите, изложени на риск или засегнати от криза, не само да бъдат консултирани относно решенията, но да са преки участници в процеса на вземане на такива решения. Разбира се, когато се изтъква значимостта на способа „от долу нагоре“, не се изключва единението му с мерките, произтичащи от метода top-down, или „от горе надолу“. За координирани действия при отговора на кризи, синергиите между двата метода трябва да доминират. Неминуемо в обществото на XXI век, изложено на постоянно увеличаващ се риск (дали от климатични изменения, или от здравни кризи), е важно координацията с местните общности да се осъществява, преди възникващото събитие да нанесе щети върху живота, здравето, социалната и икономическата стабилност. Да се работи на ниво готовност и лидерство в общностите. Да се работи съвместно за anticipatory action, или изпреварващо действие – иновативен подход, който систематично свързва ранните предупреждения с действия, предназначени да защитят семействата и поминъка, преди кризата да ги върхлети. Предварителното действие води до промяна в начина, по който участниците в хуманитарната дейност се доближават до предсказуеми кризи. Благодарение на технологичния напредък информацията за ранно предупреждение става по-точна и леснодостъпна. Тези решения и ползи идват и с отговорността да се действа по тях.

Мащабът на предизвикателствата и недостигът на ресурси изискват мащабно сътрудничество, нови трансформиращи се партньорства и коопериране с множество сектори, които да разширяват възможностите за адекватен отговор и колективно въздействие. Нашата реакция днес не може да бъде същата като преди, необходима ни е промяна, която не може да бъде постигната от правителство, институция или организация, работещи изолирано. Холистичният подход предопределя работа с множество различни партньори и експерти – правителство, институции, академични среди, организации на гражданското общество, донори, медии и др. Правителствата, хуманитарният сектор и секторите за развитие, гарителите, гражданският сектор, както и общностите трябва да действат заедно. Да излезем от „зоната на комфорт“, да бъдем отворени, да познаваме и уважаваме различията, да се адаптираме, да стимулираме споделянето на опит и използването на иновативни подходи, да си партнираме ефективно. Работейки заедно, ние подобряваме нашето колективно въздействие и ефективността на разходите. Добрата координация означава и по-малко пропуски и припокривания в работата на хуманитарните организации.

Капацитетът на обществото да се изправи срещу глобалните предизвикателства на идващото десетилетие, ще зависи и от способността да се мобилизират нови ресурси, ключово място сред които заема човешкият ресурс. Как ще се адаптираме към тези нови контексти, за да гарантираме, че сме в състояние да мобилизираме общности и доброволци в подкрепа на

хуманитарни каузи и каузи за развитие? Миграцията, урбанизацията, проблемите на младите хора, застаряването на населението и силно свързаните в мрежа граждани променят състава на обществото. Как ще се ангажираме с общностите, когато самата природа на общността се променя? Необходимо е по-голямо взаимодействие между хуманитарните интервенции и интервенциите за развитие. Това е колективно усилие, което ще осигури дългосрочните ползи, необходими както на нуждаещите се от подкрепа хора, така и на местните общности. Ефективните мерки за мобилизиране на гражданското общество за доброволна дейност на общностно ниво и осъвременяване на разбирането за това какво представляват и означават доброволчеството, доброволческият мениджмънт, и съответно за създаването на нови и различни подходи към доброволческата служба са от изключителна важност. Нараства ролята на местните общности и хората все повече започват да се доверяват на своите съграждани за решаване на тежки проблеми (особено в кризисни ситуации). Естеството на доброволчеството се променя. Факт е, че общностите все повече се ангажират със социални, хуманитарни каузи и каузи за развитие по нови начини, че съвместните действия са важни, за да се осигурява напредък на местно ниво, за увеличаване на капацитета им да се справят в различни кризисни ситуации. Това предоставя нови възможности – появиха се нови форми на доброволчество, желание за включване в краткотрайни дейности, при кризисни ситуации се самоорганизират „спонтанни доброволци“, което поражда въпроси за тяхната подготвеност, екипировка, безопасност, сигурност и мениджмънт. Все повече хора се въвличат в доброволчески каузи и това е начин да подкрепят избрани каузи, да бъдат полезни. Мобилизирането и развитието на доброволческите мрежи, овластяването и увеличаването на капацитета на общностите да устояват и да се справят в кризисни ситуации, са изключително важни, за да насърчаваме съвместни действия и да осигуряваме напредък на местно и общностно ниво. Следва да се създават условия желаещите да се приобщават и интегрират за гражданско участие и доброволчество с цел решаване на техните проблеми, проблемите на общността и цялото общество; това е и голяма възможност за разширяване на гражданското участие при кризисни ситуации, в социално-икономическия живот, в сфери като образование, здравни услуги, технологии и др. Подготовката на доброволците е един от най-важните фактори за тяхното мотивиране и развитие. Важен елемент е създаването на система за обучение на служителите и доброволците, съобразена със спецификата на дейностите, които те извършват. Разбирането за съчетанието между „местно“, „национално“ и „глобално“ е ключ и към иновативния подход, към гражданското участие в новите условия. Доброволците са ценен капитал не само на червенокръсткото движение, те са сред най-ценните достояния на обществото като цяло, техният труд е измерим и остойностяването му е реално доказателство за техния принос. „Измерването“ на приноса на доброволците за решаването на социално-икономическите и

здравните проблеми в дадени общност и общество е важен фактор за осъзнаване на огромната роля на гражданското участие за успешното реализиране на политиките на управляващите във всички социални сфери и особено за решаване на проблемите на уязвимите.

Промяната на структурите на правомощията и повишеният скептицизъм са предизвикателство за институциите. Как можем да изграждаме доверие на този фон? Необходимо е гражданският сектор да изгражда доверие, да участва, да извършва застъпническа дейност, да влияе и насърчава положителни промени в стратегии и политики, а по този начин ще влияе и върху специфични глобални въпроси като тези, свързани с изпълнението на Глобалните цели за устойчивост, Парижкото споразумение и Рамковата програма от Сенгай за намаляване на риска от бегствия (2015 – 2030), хуманитарното финансиране, финансирането за развитие и климата, за справяне с рисковете от климатични и свързани с времето бегствия и т.н. Знаем, че когато обществата са изправени пред големи кризи, компромисите между индивидуалните граждански свободи и общественото благополучие често стават неотложни и неизбежни. От една страна, способността на държавата да преодолява кризите, често зависи от мобилизирането на ресурси и налагането на ограничения. От друга страна, кризите не следва да се превръщат в извинение за ерозия на гражданските права и свободи.

Нараства разликата между хуманитарните нужди и финансирането за развитие, но до голяма степен все още разчитаме на традиционни източници на финансиране. Как да се подобри средата, как да мобилизираме алтернативни източници на финансиране в подкрепа на общностите в отговор на нарасналите нужди и недостига на средства? Как се развива дарителството у нас като форма на гражданско участие, каква е промяната в дарителските нагласи в последните години? Как да намерим съмишленици за определена кауза и да изградим доверие? Как да мултиплицираме успешните модели за решаване на дадени проблеми и да увеличим индивидуалното дарителство? Независимо че предвид социалните и икономическите последици темите за здравна и социална подкрепа бяха приоритет за хората при кампаниите по време на пандемията от COVID-19, човешките права, гражданското участие, доброто управление остават важни сфери, за да се допринесе за развитието на гражданското общество. Дарителството следва да се налага като модел на отношение към света, в семейството и в училището, за да може от ранна възраст децата да се докосват до различни каузи и организации и да се вдъхновяват от тях. Гражданският сектор има ресурс и потенциал, които също може по-пълно да се използват за обществено развитие.

Предвид високата динамика на живота следва да се наблюдават процесите и тяхното отражение върху съответната организация, следва ли тя стратегическите си, планови и вътрешноорганизационни документи, какви

са очакваните резултати от въздействието ѝ и какво е постигнато, кои са индикаторите, определящи това. Известно е, че се повишават изискванията на всички нива и поради това различните структури реализират дейности и услуги, пряко свързани с изпълнението на мисията на съответната организация, т.е. целите, възплъщаващи приноса ѝ към обществото и стремежа ѝ към увеличаване на нейния капацитет. Наличието на „Система за оценка на състоянието и дейностите на различните организации“ е модел на добра организационна култура и практика, свързан с оценяването – процедури за количествени и качествени изследвания, които чрез препоръчителни подходи се превръщат в експертни оценки и препоръки, чиято стойност е да подпомагат съответните организации в тяхното функциониране и развитие, като това е и инструмент за укрепване на структурите на дадена организация на различни нива, които работят в различни ситуации и специфика. Традицията във взаимоотношенията между оценяваните организации и евентуална експертна комисия, която осъществява мониторинг и оценка, е те да са базирани на общия интерес да се установят не само резултатите (позитивите и пропуските), а да се очертае пътят за продължаване на успехите и за отстраняване на слабостите на базата на консенсусни виждания, в конкретен порядък, между двете страни и преди всичко да има нагласи за перманентна самооценка на организацията, за да е в състояние тя сама да ръководи своите процеси, за да бъде надеждна и силна. Такава оценка съдържа констатации и анализи на процедури, ресурси (времеви, финансов, информационен, човешки, материален и капацитет), рискове, аспекти на въздействието, в т.ч. ефикасност, ефективност, устойчивост, тя има и много важна методическа функция. Най-сериозен аргумент за методологическата стойност на такава система е приносът ѝ за създаване и функциониране на аналогични системи в самите подструктури. Следователно може да се каже, че е налице процес на децентрализация и осъзнаване на ползата от подобен начин на организационно поведение към приоритетите в настоящия момент.

Както всички национални дружества на ЧК/ЧП, БЧК изпълнява своите хуманитарни ангажименти в съответствие с националното законодателство, Закона за БЧК, Закона за защита при бедствия, Закона за бежанците и редица други закони, подзаконови актове и разпоредби, своя Устав, стратегически и вътрешноорганизационни документи, в изпълнение на мисията на Движението и принципите му. За БЧК партньорството по отношение на бедствия и кризи, координацията и сътрудничеството на национално, международно и местно ниво включва работа с широк кръг партньори и различни експерти, познаване на законовата и институционалната основа за управление на риска, превенция, повишаване на готовността за бързо реагиране, участие в програмите за възстановяване. Като част от Единната спасителна система (ЕСС) на страната и важен партньор на държавата, БЧК изпълнява своите хуманитарни ангажименти в съответствие със Закона за БЧК, своя Устав, стратегически и

вътрешноорганизационни документи, в синхрон с политиките, позициите и принципите на Международното движение на ЧК/ЧП. Дейностите, извършвани от организацията по отношение на мениджмънта на бегствия, се основават на ролята и отговорностите на БЧК в Закона за защита при бегствия, Националната стратегия за намаляване на риска от бегствия 2018 – 2030 г. и Националната програма за намаляване на риска от бегствия 2021 – 2025 г., на годишните планове за изпълнение на Националната програма и редица други секторни закони, стратегии и планове за действие, както и програми за изпълнението им. За осъществяването на Националната стратегия за намаляване на риска от бедствия 2018 – 2030 (НСНРБ) е необходимо активното ангажиране на публичния сектор, частния сектор, научната общност, доброволните формирования, организациите с нестопанска цел и населението. Ежегодно се актуализира Планът на БЧК за защита при бедствия, областните планове и столичният план на БЧК, като организацията участва при съгласуването и приемането на Областните планове за защита при бедствие и Областните програми за намаляване на риска от бедствия 2021 – 2025, в които са залегнали основните задачи, изпълнявани от областните структури на БЧК. В Стратегия 2030 на БЧК са заложили стратегическите цели, специфичните цели, подцели и мерките, свързани с постигането им, и подготовката на БЧК да изпълнява ефективно спомагателната си роля като партньор на държавата за адекватна реакция при бедствени и кризисни ситуации на национално и местно ниво за опазване на живота и здравето на населението, изграждане на устойчивост на уязвимите индивиди и общности, намаляване на щетите и възстановяване, както и за превенция, познаване и намаляване на рисковете и последствията от измененията в климата. БЧК подготвя своите доброволни екипи и материален ресурс за действия по оценка на нуждите, оказване на първа помощ, първа психологична помощ и предоставяне на хуманитарна помощ, съгласно утвърдените международни и европейски стандарти. Още в самото начало на конфликта на територията на Украйна БЧК незабавно мобилизира своя щатен и доброволчески актив в страната и организира пунктове за оказване на помощ на засегнатите от конфликта, стартирана бе мащабна програма за подпомагане на пребиваващите у нас украински граждани. Установени бяха постоянна връзка и координация с ресорните министерства и всички заинтересовани страни, включително с медии, корпоративни партньори и НПО, с Международното движение на Червения кръст и Червения полумесец, включително МФЧК/ЧП и МКЧК, с НД в Европа, а също така с офисите на ВКБООН, УНИЦЕФ, СЗО у нас и др., с цел обмен на информация и обединяване на усилията за справяне с възникващи различни критични ситуации. Работата, извършвана от доброволците и служителите на организацията на територията на цялата страна, е многостранна, тя включва и разширен обем дейности с мигранти и търсещи убежище от трети страни, защото всички хора, които мигрират или са разселени, се нуждаят от безопасност, хуманно третиране и

опазване на човешкото им достойнство, имат нужда от подпомагане, подкрепа за защита, за приобщаване, за възстановяване на семейните връзки и т.н.

За да изпълни своята мисия, БЧК се стреми да увеличава своя капацитет и обхвата на извършваните дейности, да разширява партньорството, координацията и сътрудничеството както на местно и национално, така и на международно ниво; това е от ключово значение в работата с различните групи уязвими хора. Това включва не само взаимодействие и сътрудничество с широк кръг партньори и експерти в работата, свързана с превенция, подготовка на доброволни екипи и материален ресурс (резерв) за действия при бедствени и кризисни ситуации, но и координирани съвместни действия на структурите на БЧК в помощ на държавните органи за превенция на рисковите фактори и подпомагане на населението в засегнати от бедствия и кризи общности за възстановяване на начина им на живот. БЧК мобилизира целия си доброволчески и щатен персонал и се включи в общите усилия в битката с коронавируса, в извършването на мащабни дейности, свързани с превенция, с подпомагане на уязвими групи хора и засегнати; разкри Контактен център за оказване на психо-социална подкрепа и консултации, а също така активно се включи в оказване на значителна помощ на здравната система. Организацията работи с множество партньори и извършва широкомащабни дейности, свързани с хуманитарно подпомагане и предоставяне на широк обем от различни по вид социални услуги и дейности за подпомагане на нуждаещи се уязвими групи хора; дейности, свързани със здравно образование, подготовка за оказване на първа долекарска помощ и психосоциална подкрепа; организиране на целогодишни спасителни дейности в планините, извършвани от Планинската спасителна служба; обучение на водноспасителни кадри и превенция на водните инциденти, извършвани от Водноспасителната служба; мащабна и разностранна дейност на Българския младежки Червен кръст в училищата и сред младите хора; разпространение на хуманитарно право и възстановяване на семейните връзки при бедствия и конфликти и др. Разширен обем дейности се извършват и от Бежанско-мигрантската служба с мигранти и търсеци убежище, в синхрон с позицията на Движението. Това включва и работата с маргинализирани групи – тяхното подпомагане, приобщаване и включване. Например по време на пандемията БЧК си партнира с мрежата на здравните медиатори за достигане до ромските общности, предоставяне на хигиенни пакети и провеждане на стотици здравни сесии. При екстремни метеорологични събития БЧК разкрива кризисни центрове за бездомни и пунктове за предоставяне на подкрепа и др. Това включва и дейности против всички форми на насилие: над жени, деца, възрастни хора, в училищата, кибернасилие – участие в проекти против насилието, борбата с трафика на хора, по въпросите, свързани с равнопоставеност на половете, за сензибилизация, за повишаване на информираността, за диалог и подобряване на законодателството и нормативни документи, третиращи тези въпроси. Това включва и дейности, насочени към повече толерантност, против стигмата и

дискриминацията – редица проекти за превенция на зависимости, СПИН/ХИВ и много други.

Вярваме, че както казва Алберт Айнщайн: *„В разгара на всяка криза се крие страхотна възможност.“!*

От универсализация на правата на човека до дехуманизация на определени групи: примерът на мигрантите

Увод

Концепцията за правата на човека извървява дълъг път, преди съдържанието и границите ѝ да придобият днешните параметри. Преди всичко развиваща и градираща, тя става все по-обхватна както по отношение на своите субекти, така и във връзка с категориите права, които се включват в нея. И днес този процес на развитие не спира. Дебатите за вида и набора от човешки права следват най-актуалните въпроси, свързани с биомедицината, дигитализацията и климатичните промени. Макар и в безспорно позитивна посока, развитието на концепцията е изправено пред сериозни предизвикателства. Едно от тях е тенденцията на нарастваща дехуманизация на определени групи. Това явление не е феномен на съвременността, но тази форма на изключване на индивиди и групи все по-често се превръща в политически наратив, целящ извличане на политически дивиденди. Отново, макар и не единствена жертва на дехуманизиращата реторика, мигрантите са неин обект. Конкретни примери може да бъдат намерени във все по-рестриктивните, понякога нехуманни миграционни политики, но последствията надскачат политиките. Обществата стават все по-поляризирани, нарастват престъпленията от омраза и в крайна сметка самата концепция за правата на човека и идеята за приоритет на човешката сигурност са застрашени (вж. Сидова, 2023).

В настоящия текст еволюцията на концепцията за правата на човека е свързана с идеята за нейната универсализация чрез международното право и конкретно Всеобщата декларация за правата на човека на ООН, а анализът проблематизира съвременните прояви на дехуманизация на определени групи хора по примера на мигрантите.

Еволюция на концепцията за правата на човека

Правата на човека не са изобретение на модерността, макар често да сме склонни да ги мислим като съвременно постижение. Всъщност идеите за правата на човека имат дълга история, която се простира в хилядолетната история на човечеството. В различни култури и цивилизации са съществували идеи за необходимостта от защита на правата на човека, но съвременната концепция за правата на човека е по-скоро продукт на последните две столетия.

Правата на човека са права, присъщи на всички човешки същества, независимо от тяхната националност, местоживееене, пол, сексуална ориентация и полава идентичност, национален или етнически произход, цвят на кожата,

религия, език или друг статут. Това е едно опростено, фигуративно представяне на съвременната концепция за нашите основни права, но невинаги е било така. Убеждението, че всеки по силата на своята човешка същност има право на определени човешки права, е сравнително ново и произтича от еволюцията на разглеждането на човешкото достойнство. Неговите корени се крият в по-ранни традиции и документи на много култури. Това също е важно за разбирането на човешките права, а именно, че те не са резултат от европейската, често свеждана до християнска, цивилизация. Концепцията за правата на човека е част от интелектуалното наследство на човешкия род. Взаимодействието между цивилизациите и ученето една от друга с течение на времето развиват схващанията за достойнство, закон, свобода, равенство, свобода и права (Ramcharan, 1998).

За възможно начало за концепцията за правата на човека може да се приеме 539 г. пр. Хр., когато войските на Кир Велики завладяват Вавилон. Тогава Кир освобождава робите, обявява, че всички хора имат право да избират религията си, и установява равенство. Тези и други принципи са записани на цилиндър от печена глина, известен като Цилиндъра на Кир, чиито разпоредби са вдъхновение на първите четири члена от Всеобщата декларация за правата на човека (Sutto, 2019).

Важно е да отбележим, че в древността идеите за правата на човека не са формулирани като такива в категориите, които днес познаваме, а вместо това се разглеждат през различни морални и правни аспекти на човешкия живот. Например гръцките философи Платон и Аристотел се занимават с въпроса за правосъдието и равенството пред закона, докато римското право развива концепции за личната свобода и защитата на личното достойнство.

Няколко века по-късно се появява Магна Харта (1215 г.), която се приема за крайъгълен камък в историята на правата на човека и именно за това много анализатори са склонни да отбелязват именно с нея началото на развитието на концепцията за правата на човека. Макар Великата харта на свободите (Magna Carta Libertatum) да защитава само привилегированите (аристокрацията) и да не е насочена към човешките права като цяло, тя се превръща в широко цитиран документ, тъй като чрез нея се ограничава властта на краля и се признават правата и свободите на другите хора (Съвет на Европа, 2015).

В Новото време правата на човека придобиват ново измерение. Те започват да се развиват динамично. Така например английският политически философ Джон Лок говори за „естествените права“ на човека, които са неотменими и не зависят от властта. Въпреки това през този период правата на човека продължават да бъдат ограничени и се отнасят само до определени групи хора, като богатите, образованите мъже.

Важна роля за популяризирането на идеята за правата на човека има Жан-Жак Русо. За разлика от много предишни философи, които възприемат правата като притежание на власт или като правни конструкции в обществото, Русо настоява за фундаменталната свобода на човешките същества в тяхното

„естествено състояние“. Именно това разбиране се пренася през вековете и формира съвременното схващане, че хората имат неотменими права, независимо от мястото си в обществото.

През XVIII и XIX век идеите за правата на човека продължават да се развиват, особено след Френската революция и Американската независимост. В този период концепцията за правата на човека се разширява, за да включи в корпуса си правата на всички хора, независимо от техния пол, раса, религия и социално-икономическо положение.

През 1776 г. повечето от британските колонии в Северна Америка провъзгласяват независимостта си от Британската империя в Декларацията за независимост на САЩ. Тя се основава до голяма степен на теориите за „естественото право“ на Джон Лок и Шарл Монтескьо. Въз основа на убеждението за ключовото значение на държавната власт и защитата на свободата Декларацията прокламира прогресивни идеи, като например: неотменимост на права, защита на индивидуалните права, свобода на словото, печата, протестите и сдруженията, неприкосновеност на личния живот, равенство пред закона и свободата на религията (Съвет на Европа, 2015). Няколко години по-късно френската Декларация за правата на човека и на гражданите ще затвърди прогресивния за времето си подход към правата на човека, но прилагането на тези идеи ще отнеме поколения.

През XIX и XX век на преден план излизат въпроси, свързани с робството, крепостничеството, условията на труд и детския труд; те привличат внимание на международно ниво и започват да се превръщат в елементи от международния правен ред (Съвет на Европа, 2015).

След Втората световна война защитата на правата на човека става все по-централна тема за международната общност и именно тогава се формират международни институции за защита на правата на човека. Това е и период, в който понятието за правата на човека става все по-широко. Концепцията бива допълнена и разширена с нови идеи и принципи. Тя включва разбирания за правата на човека, като:

- Универсалност – правата на човека са универсални и еднакво важни за всички хора, независимо от техния пол, раса, религия, националност или социално-икономическо положение.

- Неделимост – правата на човека са неделими, те са взаимосвързани и зависят едно от друго. Например правото на свобода на изразяване не може да бъде осигурено без свободния достъп до информация и без правото на свобода на мисълта.

- Независимост – правата на човека са независими от политическите, социалните и икономическите условия. Те са неотменими и не могат да бъдат отнети или нарушени от държавните институции.

- Защита – правата на човека трябва да бъдат защитени от правителствата и други институции, за да се гарантира, че никой няма да бъде лишен от тези права.

- Развитие – правата на човека са важни за развитието на демокрацията, просперитета и мира в света. Те са важен елемент за насърчаване на промени в обществото и за постигане на социално-икономическо развитие.

- Участие – правата на човека включват правото на участие в обществения живот и на влияние върху вземането на решения, които засягат неговия живот.

През XXI век концепцията за правата на човека продължава да се развива и да се променя в синхрон с новите технологии, социалните и политическите промени. Така например с развитието на новите технологии правата на човека в онлайн пространството стават все по-важна тема. Киберсигурността се превръща във все по-ключов аспект от защитата на правата на човека, тъй като новите дигитални инструменти могат да бъдат използвани за ограничаване или нарушаване на правата на човека.

Климатичните промени, които от една тревожна прогноза в по-ранно време вече станаха реалност за човечеството, започват да се осъзнават като съществено влияещи върху правата на човека.

Понякога свързан с климата, но не непременно, миграционният феномен, който ще бъде в центъра на настоящия анализ, се превръща в топ тема в контекста на правата на човека. Нарастващата динамика във феномена, заедно с неговото усложняване, все по-често поставя мигрантите и търсеците убежище в уязвима позиция на нарушаване на основни човешки права.

Един възможен подход за подреждане и по-добро разбиране на еволюцията на концепцията за правата на човека е тяхната класификация като права от първо, второ и трето поколение. През 1977 г. Карел Васак, юридически съветник на ЮНЕСКО и изтъкнат учен в областта на правата на човека, пише статия за „Куриер на ЮНЕСКО“, в която представя идеята за три поколения права на човека, които отразяват основните идеали за правата на човека, защитавани и поддържани в продължение на три века, а именно XVIII, XIX и XX век (Jensen, 2016). През всяко столетие на определено измерение на правата на човека се обръща първостепенно внимание. Концепцията за „*трите поколения права на човека*“ се разглежда като изображение на еволюцията на правата на човека от тяхното възникване до XX век (Law Pundits, 2014). Теорията набира популярност сред изследователите и практиците и става част от стандартния речник, описващ историята и съдържанието на рамката на правата на човека. Въпреки своите недостатъци и критиките (вж. повече в Jensen, 2017) именно тази класификация има най-голяма популярност.

Първото поколение са гражданските и политическите права, разпространени и произтичащи от XVIII век. То възплъщава концепциите за либерален индивидуализъм, свързани с Просвещението и Английската,

Американската и Френската революция (Law Pundits, 2014). Тези права включват правото на живот и свобода, правото на свобода на словото и вероизповеданията.

Правата на човека от първото поколение се състоят предимно от негативни („свобода от“), а не от позитивни („право на“) права, тъй като причината за отстояването на тези права е да се противопоставят на произвола на държавата и намесата на църквата. През този период се договарят и позитивни права, а именно правото на сигурност, на справедлив и публичен процес, на убежище (Law Pundits, 2014).

Второто поколение са икономическите, социалните и културните права, които са свързани с бунтовете срещу нерегулирания капитализъм от средата на XIX век и включват правото на труд и правото на образование.

По същество правата на човека от второто поколение са контрапункт на правата на човека от първото поколение. Това е причината, поради която второто поколение се състои предимно от позитивни права в сравнение с първото поколение, което защитава предимно негативни права (Law Pundits, 2014).

Правата на човека от второто поколение са залегнали във Всеобщата декларация за правата на човека, като например правото на социално осигуряване; правото на труд и на защита срещу безработица; правото на почивка и отдих, включително периодични платени отпуски; правото на жизнен стандарт, достатъчен за здравето и благосъстоянието на самия човек и семейството му; правото на образование; и правото на защита на научната, литературната и художествената продукция.

И накрая, *третото поколение* права са свързани със солидарността и първоначално включват колективните права на политическо самоопределение и икономическо развитие на развиващите се и деколонизираните страни (Britannica, 2021), а днес обхващат колективни права, като например правото на устойчиво развитие или на здравословна околна среда. В голяма част от света явления като крайна бедност, войни, екологични и природни бедствия означават, че напредъкът по отношение на правата на човека е силно ограничен. Поради тази причина много хора са на мнение, че е необходимо признаването на нова категория права на човека, която да включва права, осигуряващи подходящи условия за обществата, за да могат да предоставят човешките права от първо и второ поколение, които вече са признати (Съвет на Европа, 2015).

Към универсализация на правата на човека

Както стана ясно в предходната част на текста, началната точка на проследяването на историята на правата на човека може да бъде поставена на различни места по света и в различни епохи. Въпреки това изглежда, че в хода на еволюцията е значително по-лесно да се маркира моментът, в който концепцията достига своеобразен връх в своето развитие и който се свързва с идеята за нейната универсалност. Този паметен момент е разработването и подписването на

Всеобщата декларация за правата на човека на ООН. Декларацията „универсализира“ правата на човека, като превръща една конституционна идеология, приета в няколко държави, в стандарт за всички държави.² Концепцията за индивидуалните права на човека е приета от всички общества и правителства и е отразена в националните конституции и закони. Значението на Всеобщата декларация се състои, наред с другото, в нейното постижение да интернационализира и универсализира правата на човека.

Универсалността на правата на човека е един от най-важните принципи, кодифицирани в международното право през XX век. Той означава, че човешките същества са надарени с равни човешки права просто по силата на това, че са хора, където и да живеят и които и да са, независимо от своя статут или някакви особени характеристики. Универсалността трябва да се разбира като тясно свързана с другите основни принципи на правата на човека – взаимозависимост, неделимост, равенство и достойнство. Тя е изключително важен инструмент за системата на ООН за правата на човека, за различните регионални механизми за правата на човека и за защитниците на правата на човека по света (OHCHR, 2018).

Важно е да се отбележи, че „универсалността на означава еднаквост“³. Тази уговорка се отнася до „свободата на преценка“, която държавите имат по отношение на постигането на правата на човека (Genugten, 2013). Същественото е, че разнородната група от съставители на Декларацията настоява за родството ни по права, за общата ни претенция за достоен живот, независимо от произхода, пола, цвета на кожата, статута и вероизповеданието. Декларацията е от решаващо значение за схващането на свободата и правото като взаимно допълващи се страни на една и съща монета на човешките стремежи. Тя недвусмислено свързва бедността и изключването с дискриминацията и неравния достъп до ресурси и възможности. Създателите на документа също така са разбрали, че социалната и културната стигматизация възпрепятстват пълноценното участие в обществения живот, включително възможността да се влияе върху политиките и да се получи правосъдие. С други думи, ключово е, че всички граждански, политически, икономически, социални и културни права са не само универсални, но и неделими и взаимно свързани при прилагането си – индивидуално и глобално. Това означава, че един набор права не може да се ползва пълноценно без другия (Pillay, 2009).

Всеобщата декларация за правата на човека на ООН постига нормативни върхове, но онова, което все още липсва, е всеобщото приложение. Безнаказаността, въоръжените конфликти, дискриминацията и авторитарното управление не са преодолени. За съжаление, правата на човека понякога се заобикалят, за да се насърчат двусмислени програми за сигурност. Бедността,

² Трябва да се отбележи, че през 1948 г. ООН се състои само от 58 държави, като осем от тях се въздържат от гласуване по различни причини, докато сега те са 193.

³ Тази идея има стара история, но сходни определения може да бъдат намерени в Advisory Council on International Affairs (1998, June). *Universality of Human Rights and Cultural Diversity*. The Hague, 14 – 16.

дискриминацията, основана на различни признаци, както и нарушенията на правата на човека в контекста на миграционните процеси са повод за най-сериозна загриженост и оценка на реалната приложимост и защита на правата на човека.

Дехуманизация на определени групи: мигрантите

Седемдесет и пет години след подписването на Всеобщата декларация за правата на човека, която е един символичен, но и повратен момент за еволюцията на правата на човека, изглежда, концепцията претърпява нова метаморфоза. Макар да сме склонни да се оставим на усещането, което се внушава дори от самото заглавие на Декларацията⁴, че правата на човека са универсално приложими, на практика това не е така, или поне не в пълна степен отвъд реда, създаден от международното хуманитарно право. Наблюдават се тенденции, които се конфронтират с идеята за универсалност на концепцията. Някои от тях не поставят открито въпроса дали правата на човека се прилагат за всяко човешко същество, а изключват прилагането им при определени обстоятелства или по отношение на определени хора или общности. Други течения оспорват универсалността по-директно, като поставят под въпрос дали някои права изобщо са релевантни. Това става все по-видимо в съвременния многополюсен глобален контекст, в който реториката за правата на човека, изглежда, отстъпва пред други геополитически интереси или просто пред популисткия фанатизъм. Подкрепа за такова твърдение можем да открием в оттеглянето на Съединените щати от Съвета по правата на човека по време на управлението на президента Доналд Тръмп, опитите на Русия да оправдае нахлуването си в Украйна през февруари 2022 г. (Esponda, 2022), или действията на Израел в Газа, които се описват като справедливо отмъщение в отговор на трагичните събития от октомври 2023 г.

Предизвикателствата, пред които се изправя днес идеята за универсалността, може да бъдат групирани в три категории. Първата се отнася до оспорването на границите на правата на човека. В този случай универсалността може и да не е изрично поставена под въпрос, но спорът за начина, по който правата на човека се прилагат и трябва да се изпълняват спрямо други легитимни цели, възпрепятства техния защитен обхват в ущърб на определени групи хора. Втората категория предизвикателства е свързана с отричането или избягването на прилагането на правата на човека към даден проблем. В този случай универсалността е възпрепятствана от пълното пропускане на измерението на правата, като засегнатите хора са подвластни на правила, които не осигуряват никаква защита срещу несправедливост. И накрая, третата група предизвикателства, която е свързана с релативизма: твърдението, че има

⁴ На български език е възприето преводът на заглавието на Декларацията да е „всеобща“, макар на английски език думата да е „*universal*“, което буквално означава „универсална“.

ценности, които са по-важни от правата на човека, или че правата на човека се прилагат по различен начин за различните общности (Esponda, 2022, p. 6).

Описаните предизвикателства пред универсалността на концепцията за правата на човека се свързват с друг процес, който е обект на анализ в теориите за дехуманизацията. Дехуманизацията е гледна точка, според която на определени хора или групи трябва да се отнемат или ограничат човешки права и следователно да им се отказват привилегии, дейности или действия, които обикновено се приписват на други. Тя не просто води до отричане на човечността, а включва в себе си особена форма на изключване, което води до накърняване на основните човешки интереси, потребности и права (de Ruiter, 2023). Дехуманизацията има дълга история, тя не е феномен на настоящето. Особено често се среща по време на войни и конфликти, но дехуманизиращите нагласи и поведение могат да бъдат намерени и в демократични, неконфликтни условия, в извънкризисни моменти (Hellström, 2018). Тя може да се изразява мълчаливо (например в подценяване на емоциите на друга група) или явно чрез метафори (например наричане на имигрантите „животни“) (Markowitz and Paul Slovic, 2020).

Ярък пример за обект на дехуманизация са имигрантите, които често са описвани по начини, които ги представят като по-малко от хора. Най-често потърпевши са нерегламентираните мигранти и бежанците, но на практика всички мигрантски групи попадат в капана на този наратив. Този вид дехуманизиращ език води до отрицателни емоционални реакции и негативно отношение и има изследвания, които показват как дехуманизирането на имигрантите влияе върху нагласите към имиграционната политика (вж. Warnock, 2019). Днес доминиращите наративи към миграцията създават символни вселени, в които дехуманизацията води до все по-негативни нагласи, които се оглеждат във все по-рестриктивни и нехуманни имиграционни политики.

Парадоксалното в случая е – и именно поради това примерът с дехуманизацията на мигрантите е интересен, – че той се появява при срещата между международния, универсален правов ред за правата на човека и националната държава с нейния суверенитет и върховенство на парадигмата за национална сигурност.

Парадоксалната връзка може да се разгледа в две посоки. От една страна, без значение дали в международната система, или в самите държави – индивидите са носители на права, независимо в коя държава се намират, родната си или друга. Нещо повече, легитимността на държавната власт произтича основно от способността ѝ да защитава своите граждани, и което е по-важно, в случай на нарушаване на индивидуалните права от страна на държавата международният ред легитимира външна намеса, която да отмени суверенитета на държавата.

Миграцията представлява друг аспект на същата дилема. Ограничаването на свободното движение на хора чрез обвързване на дадено население с определена територия изключва универсализирането на правата на човека. От

една страна, това се случва, като не се признават правата на онези хора, които не са национални граждани, а от друга, като не се гарантират правата на гражданите извън тяхната територия (Siciliano, 2012). Интересно е, че именно през една от най-класическите концепции, описващи политическата и правна връзка на индивидите с държавата, каквато е гражданството, както и през правилата за предоставяне на статут за не-гражданите мигрантите попадат в ситуация на уязвимост. След като ги класифицират като хора със статут, който ги отличава от националните граждани, държавите се освобождават от задължението да гарантират техните човешки права (Siciliano, 2012).

Положението е особено тревожно в случаите, в които развитите демокрации порицават определени държави от Африка и Близкия изток, твърдейки, че те нарушават правата на човека на своя територия, но когато част от населението на тези страни потърси убежище и статут на бежанец, то е отхвърлено или кандидатите са поставени при нечовешки условия.

Беше отбелязано, че дехуманизацията често започва като реторичен похват. В миграционен контекст това става най-често чрез (1) използване на нехуманен език за описване на действията на мигрантите, (2) приписване на престъпност и жестокост на мигрантите, (3) повтаряне на истории за престъпления, причинени от мигранти, (4) твърдения, че мигрантите имат ценности, несъвместими с тези на приемното общество, и (5) подчертаване на идеята, че мигрантите са заплаха за икономиката на страната (Warnock, 2019).

Дехуманизацията, както беше загатнато, не остава в сферата на думите, тя е предпоставката за агресивни политики и поведение и днес много често е част от кампании, целящи политическа изгода. Наблюдаваме как езикът на политиката дава път на дискриминация, расизъм и ксенофобия.

Европа, включително България (вж. Staykova & Otova, 2021), отлично илюстрира тези тенденции, макар да не липсват и презокеански примери. Събитията около Арабската пролет, Сирийската гражданска война, а и най-близкия европейски конфликт в Украйна показаха как търсеците убежище биват посрещани с резерви, липса на съчувствие, превръщани са в етикети, плашила и популистки трамплини (Божидаров, 2021).

Възходът на популистките и крайнодесните движения, изострянето на политическия климат и все по-поляризираните политически дебати са част от политическото развитие в западните общества (Wodak, 2013; Ingelhart & Norris, 2016). Една възможна хипотеза е, че именно възходът на десния популизъм привнеса дискурсивната дехуманизация във всекидневната политика. Едновременно с това изследванията в областта на социалната психология показват, че излагането на дехуманизиращи наративи за имигрантите води до негативни нагласи към имиграцията като цяло (Utych, 2018; Gómez-Martínez & de la Villa Moral-Jiménez, 2018). Проучванията установяват, че дехуманизацията опосредства връзката между негативните нагласи към имиграцията и

възприемането им като заплаха (Maosz & MacCauley, 2008; Louis, Esses & Lalonde, 2013; Prati et al., 2016). Това е част от обяснението защо хората подкрепят рестриктивните имиграционни политики, някои от които са откровено нехуманни.

Заключение

Макар да не са феномен на съвременността, проявите на дехуманизация бяха катализирани след бежанската криза от 2015 и 2016 г., разкривайки проблеми пред обществата ни, свързани със занижена способност да съчувстваме, и лицемерни развявания на ценности и стандарти (Stefanov 2019). В това отношение съществена роля имат политическата реторика и възприемането на имиграцията като заплаха (Mudde, 2007; Rydgren, 2007; Wirz et al., 2018; Lucassen & Lubbers, 2012; Ivarsflaten, 2008). Дискурсивната дехуманизация, която се основава на негативно обобщаване на други групи, особено на тези, които традиционно са обект на дискриминация, се е превърнала в удобен инструмент за политическа изгода от страна на популистките и радикалните десни партии. Това намира отражение във всекидневната политика, води да увеличаване на поляризацията в обществата и в крайна сметка се оказва сериозно предизвикателство пред едно от най-големите цивилизационни постижения, каквото е идеята за универсалност на правата на човека.

Библиография

- Божидаров, А. (2021). Дехуманизацията на бежанците: причини и решения. В *Академичен бюлетин „Бежанците: днес и утре“*, 07(02). https://bcrm-bg.org/wp-content/uploads/2021/06/7_AB_printable_BCRM_f_compressed.pdf
- Сидова, Д. (2023). *Човешка сигурност чрез Европейско териториално сътрудничество: ползи, предизвикателства, перспективи (по примера на Република България)*. София: Научно-технически съюз по машиностроене „Индустрия 4.0“.
- Съвет на Европа (2015). Еволюция на правата на човека. В *Компас: Наръчник за обучение по правата на човека за младежи*. <https://www.coe.int/bg/web/compass/the-evolution-of-human-rights>
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2021, April 29). *Human rights summary*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/summary/human-rights>
- de Ruiters, A. (2023). Failing to see what matters most: Towards a better understanding of dehumanisation. *Contemp Polit Theory*, 22, 165 – 186. <https://doi.org/10.1057/s41296-022-00569-2>
- Esponda, Pedro J. M. (2022, August). *Briefing N° 20: The Universality of Human Rights*. The Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.
- Genugten, Willem van (2013). The Universalization of Human Rights: Reflections on Obstacles and the Way Forward. In S. Zweegers & A. M. de Groot (Eds.) (2012). *Global Values In A Changing World* (pp. 205 – 236). Amsterdam: KIT Publishers, Tilburg Law

School. Research Paper No. 019/2013, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1747778>.

Gómez-Martínez, C. & de la Villa Moral-Jiménez, M. (2018). Dehumanization and Islamophobia: attitudes towards the Syrian refugee crisis / Deshumanización e islamofobia: actitudes ante la crisis de los refugiados sirios. *Revista de Psicología Social*, Vol. 33:2, 215 – 239.

Hellström J. (2018, Fall). *Dehumanization in Everyday Politics*. Uppsala University, Department of Government Master thesis, 30 hp. Supervisor: Daniel Nohrstedt.

Henkin, L. (1981). International Human Rights As “Rights.” *Nomos*, 23, 257 – 280. <http://www.jstor.org/stable/24219097>

Inglehart, R. F. & Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *HKS Working Paper*, No. RWP16-026.

Ivarsflaten, E. (2008). What unites right-wing populists in Western Europe? Re-examining grievance mobilization models in seven successful cases. *Comparative Political Studies*, Vol. 41:1, 3 – 23.

Jensen, Steven L. B. (2016). The Making of International Human Rights: The 1960s, Decolonization, and the Reconstruction of Global Values. *Journal of Contemporary History*, 53(2), 470 – 471. <https://doi.org/10.1177/0022009417749502p>

Law Pundits (2014). *Three Generations of Human Rights. Course Materials*. <https://lawpunditsglobal.com/media/uploads/2014/03/Three-Generations-Of-Human-Rights1.pdf>

Louis, W. R., Esses, V. & Lalonde, R. N. (2013). National identification, perceived threat, and dehumanization as antecedents of negative attitudes toward immigrants in Australia and Canada. *Journal of Applied Social Psychology*, Vol. 43, 156 – 165.

Maoz, I. & McCauley, C. (2008). Threat, dehumanization, and support for retaliatory aggressive policies in asymmetric conflict. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 52, 93 – 116.

Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. [Ebook] Cambridge: Cambridge University Press.

Norris, P. (2005). *Radical right: Voters and parties in the electoral market*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

OHCHR (2018). *Universality and diversity*. <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-cultural-rights/universality-and-diversity>.

Prati, F., Crisp, R. J., Meleady, R. & Rubini, M. (2016). Outgroups Through Multiple Categorization: The Roles of Individuation and Threat. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 42:4, 526 – 539.

Siciliano, André L. (2012). The Role of the Universalization of Human Rights and Migration in the Formation of a New Global Governance. *SUR 16 (2012)*. <https://sur.conectas.org/en/role-universalization-human-rights-migration-formation-new-global-governance/> (14.12.2023).

Staykova, E. & Otova, I. (2022). *Migration and Populism in Bulgaria*. Routledge.

- Stefanov, L. (2019). Europe of nations or Europe of Europeans? *Европейският съюз след 2020 г. – Нова Европа в нов свят*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Sutto, M. (2019). Human Rights Evolution, A Brief History. *The CoESPU Magazine*, 3, 18 – 21. Doi:10.32048/Coespumagazine3.19.3.
- Utych, S. M. (2018). How Dehumanization Influences Attitudes toward Immigrants. *Political Research Quarterly*, Vol. 71:2, 440 – 452.
- Warnock, A. (2019). The dehumanization of immigrants and refugees: A comparison of dehumanizing rhetoric by all candidates in three U.S. presidential elections. *Journal of Purdue Undergraduate Research*, 9, 49 – 59. <https://doi.org/10.5703/1288284316932>
- Wodak, R. (2013). ‘Anything Goes!’ – The Haiderization of Europe. In R. Wodak, M. Khosravini & B. Mral (Eds.). *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse* (pp. 23 – 38). London: Bloomsbury Academic,
- Pillay, N. (2009). Are Human Rights Universal? <https://www.un.org/en/chronicle/article/are-human-rights-universal>
- Ramcharan, B. G. (1998). A Debate About Power Rather Than Rights. *IPG 4/98, DEBATTE/DEBATE How Universal Are Human Rights?* FES. <https://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-1998-4/debate.pdf>

Демокрациите под натиска на войната

Взаимовръзката и взаимодействието между демокрациите и войните отдавна са обект на множество изследвания. Още в първите теоретични текстове от 20-те години на XX век по въпроса за демократичния мир, едно фундаментално понятие в политическата мисъл и политическата теория след края на Първата световна война, имаме наложило се разбиране, че демокрациите не водят помежду си войни и че разпространението на демокрацията е метод за установяване на всеобщ мир. Това убеждение обаче е подложено на критичен анализ от по-късни работи, от края на XX век. В една монография по темата Ерол Хендерсън (Университетът в Пенсилвания) прави обзор на изследванията и изтъква, че е силно разпространено мнението, че демокрациите като цяло са по-малко склонни към война, отколкото автократиите (Henderson, 2002, pp. 24 – 25). Това заключение се потвърждава многократно, но то не означава, че демокрациите принципно изключват воденето на войни, дори когато те не са непременно отбранителни. Но съществува почти консенсус, че войните подлагат на изпитание демократичните институции и представляват съществен риск за демократичното управление.

Уязвимостта на демокрациите

Демокрациите са уязвими политически режими, макар че има примери на удивително устойчиви демокрации. Демокрацията се определя най-кратко като „власт на народа“, като това означава най-вече власт на мнозинството и равенство на гражданите. Именно тези два принципа днес разглеждаме като основни за съвременните демокрации. Съвременната демокрация се е развила от една модерна форма на политическо управление – представителното управление, което се появява преди три столетия в Европа. Представителното управление се развива на основата на свободите на аристокрацията (нобилитета) по отношение на короната (кралската власт) в условията на европейския феодализъм. Появата на парламента като представителство (в началото само аристократично) ще ограничи кралската власт и ще разпространи друг основен принцип на съвременните демокрации – управлението да се опира на съгласието на общността.

Именно този нов принцип ще превърне изборите с мнозинство в основен демократичен инструмент, а тегленето на жребий като стара демократична практика ще бъде почти забравено. Изборите са начин да се установи съгласието на управляваните, особено в многолюдни общества. Съвременните демокрации се развиват на основата на представителното управление с развитието и разширяването на изборителните права. Но едва след края на Втората световна

война през 1945 г. в световен план ще бъде възприето всеобщото изборително право като част от фундаменталните човешки права.

Съвременната демокрация също претърпява развитие. Представителното управление, разширено с изборителните права, постепенно включва в себе си идеята за съблюдаването на правата на човека от правовата държава. Именно с това демокрацията става и либерална, защото се основава на абсолютното зачитане на гражданските свободи. Съвременната демокрация, особено в западния свят, не остава само либерална, но се развива паралелно и като социална. Развитието на модела на социалната държава в западните демокрации след Втората световна война показва, че демокрацията не може да устои на големите социални неравенства, че нейната основа е фундаменталното равенство на гражданите, включително в социално-икономическата сфера (Castles et al., 2010). Историята на западния свят след Втората световна война потвърждава наблюдението на Аристотел, че демокрацията (в неговите термини „политията“) е възможна като управление на „средната класа“ (нито управление на най-богатите, нито управление на най-бедните) (Аристотел, 1995).

Тази твърде кратка и повърхностна характеристика на основите на съвременната демокрация има за цел да изяви основанията на уязвимостта на този политически режим от външни и вътрешни фактори, които могат да доведат до съществена промяна на принципите, върху които тя функционира. Всеки политически режим е уязвим, няма вечни форми на управление и историята на човешките общества е изпълнена със събития, революционни или мирни, които показват непрекъснати промени в основите на политическото управление.

Демокрациите зависят от мнението и настроението на мнозинството, което може да изрази властта си чрез изборите. Затова въздействието върху обществените настроения и общественото мнение е фундаментално за този политически режим. Няма правителство в демократична държава, което да не внимава за следващите избори, а следователно и за обществените настроения. Парадоксът в случая е, че демократично избраните правителства могат да бъдат провалени или свалени с напълно демократични инструменти (било то вот на недоверие в парламента или предсрочни избори, които следват обществените настроения).

Съвременните демокрации са под натиска на различни фактори. От една страна, те са екзогенни, например природни феномени (климатични промени и съпътстващи бедствия, като наводнения, суша, бури или пандемии), но също и действия на авторитарни правителства (антидемократична пропаганда, използване на контролирани природни ресурси като оръжие за натиск, подпомагане на антидемократични вътрешни сили, агресия). От друга страна, има и ендогенни фактори, за които по-малко се говори, като демократичния популизъм („интимните врагове на демокрацията“ по израза на Цветан Тодоров) (Тодоров, 2013), социалните неравенства и съпътстващите ги социални конфликти,

неограничената власт на корпорациите или на военнопromишления комплекс, която подкопава доверието към демократичното равенство и към възможността на гражданите да упражняват контрол върху управляващите.

Добре е винаги да се има предвид, че „извънредните ситуации“, които в древната Римска република са изисквали избора (макар и само за 6 месеца) на пълновластен диктатор, подкопават републиката, а и демокрацията. Италианският философ Джорджо Агамбен е автор на мащабно проучване на онова, което е избрал за заглавие на труда си – „Извънредната ситуация“. Позовавайки се на понятието на Карл Шмит *Ausnahmezustand*, той показва, че демокрацията може лесно да се подхлъзне към диктатура, когато иначе добросъвестни призови за изключителни правомощия всъщност водят до бърз или постепенен упадък на демократичните институции (Agamben, 2005).

Войната в Украйна като особена заплаха

Войната е сериозно изпитание за обществото и неговите институции, но особено за демокрациите. Вярно е, че през Втората световна война демокрации като САЩ и Обединеното кралство не променят институциите си и независимо от извънредното положение и прякото участие във войната остават демокрации и след това. Обратно, тоталитарните режими в Италия и Германия рухват в резултат от войната, но това не става с режима на Сталин в Съветския съюз, защото е сред победителите. Най-вече общата мобилизация по онова време, когато военната служба е била наборна, създава условия за недоволство към правителството. Демокрациите устояват най-вече защото тогава могат успешно да легитимират мобилизацията със справедливата кауза във войната срещу нацизма и фашизма.

Войната и свързаните с нея ефекти са риск пред демократичното управление. Макар демокрациите през Втората световна война да устояват на военното положение и пълната мобилизация на ресурсите, последиците частично са след войната. През 50-те години на XX век в САЩ се разразява истерията около дейността на сенатор Джоузеф Маккарти, чиято комисия преследва не само комунисти, но изобщо политически противници и нанася сериозен удар върху репутацията на демократичното управление.⁵

В по-широк план ефектът на войните върху демокрациите е заради неизбежната им милитаризация. Генералът – победител във Втората световна война и впоследствие президент на САЩ, Дуайт Айзенхауер в своята прощална реч от 1961 г., когато напуска поста си, отправя следното предупреждение към своите съграждани (Eisenhower, 1961):

„Трябва да се пазим от придобиването на неоправдано влияние в правителствените съвети от страна на военнопromишления комплекс,

⁵ Сред известните жертви на работата на комисията на Маккарти са имена като Ленард Бърнстейн, Бертолд Брехт, Луис Бунюел, Алберт Айнщайн, Дашиъл Хамет, Томас Ман, Артър Милър, Робърт Опенхаймер, Пол Робсън, Орсън Уелс и мнозина други (Lichtman, 2012).

независимо дали е търсено, или не. Потенциалът за такова катастрофално нарастване на неоправданата власт съществува и ще продължи да съществува“.

Макар днешните демокрации да са изградили трайна система на гражданско-военните отношения с ясно властово надмощие на гражданската страна, те не са предпазени от негативните последици от милитаризацията. Демокрациите на Запада, живели в мир от 1945 г. насам (вече три поколения), отдавна са заменили наборната военна служба с професионална армия. При военна криза и нужда от мобилизация днес не е ясно какви ще бъдат реакциите в обществото и дали това няма да навреди на демократичните институции. От друга страна, днешните демокрации не са били винаги предпазени от война, а и техните войни невинаги са били просто отбранителни. Примерите на последните колониални войни през трите десетилетия след 1945 т. показват, че демократичният рефлекс на обществата от метрополиите е да се съпротивляват на собствените си правителства, ангажирани във войната.

Войната в Украйна поражда разнообразни страхове, всеки от които създава неблагоприятна среда за институциите в европейските демокрации. При това в случая в европейските общества има не толкова екзистенциални страхове от възможната ескалация на конфликта в световна ядрена война (макар такъв страх да е напълно легитимен), колкото страхове, свързани с натиска да бъде взета ясна страна в конфликта.

Първият страх е във връзка с отношението към позициите на собственото правителство. Демокрациите обичайно застават на страната на жертвата и дори когато демократичните правителства водят непопулярна война, в смисъл, срещу противник, смятан от общественото мнение за жертва (както във Виетнамската война), обществото протестира срещу собственото си правителство, заемайки страната на жертвата. Този страх е да се отправя критика към собствените правителства, включително за тяхната част от отговорността за войната. Например, изтъквайки, че поканата за членство на Украйна в НАТО, отправена през 2008 г. е била само декларативна, а не толкова действителна. Или безкритичното отхвърляне на руските страхове към разширяването на НАТО на изток, към границите на Руската федерация. Страхът е, че такава критика би била в интерес на Русия, т.е. на агресора, затова сякаш общественото мнение и медиите приемат, че критиката би била ненавременна и трябва да се отложи. Но ако демокрациите се откажат да критикуват собствените си правителства, това означава да се откажат от една от основните си свободи, и такава автоцензура ще промени съществено характера на политическия политически режим – той ще стане по-малко демократичен.

Вторият страх също е свързан с отношението към жертвата и с разпространяването на убеждението, че в случая е задължително да се спестяват критиките към Украйна. В Украинската война това на практика води до страх да се

говори за проблемите на украинското общество, като корупцията, ролята на украинските олигарси в политиката и дори наличието на неофашисти в украинската политика (като „Правий сектор“ на Майдана в Киев през 2014 г. или участието на крайнодесни политици, макар и за малко, в правителството тогава), включително в историята на създаването на частните батальони, като „Азов“ и „Айдар“. Европейските демокрации оставят на заден план (вероятно не са ги забравили напълно) началните стъпки на конфликта в Донбас през 2014 г., още преди военното проникване там на Русия. Войната официално започва срещу сепаратистите, които искат специален статут за Донбас, но тогавашното украинско правителство решава да обяви срещу тях „антитерористична операция“ (BBC, 2014), и изпраща срещу бунтовниците най-вече частни батальони, като „Азов“ (Hume, 2022) и „Айдар“ (макар и официално интегрирани в националната жандармерия). В Донбас от Русия влизат също частни армии, като ЧВГ „Вагнер“ и батальонът „Русич“ (Kozhurin, 2022), в чиято генеалогия също виждаме присъствието на руски неонацисти (както и на чуждестранни екстремисти). Войната започва като война на частни армии, ЕС сякаш за момента не му обръща внимание.

Най-сетне е страхът да не се оправдава пропагандата на агресора, като се позволява свободното ѝ циркулиране в демократичния свят. Реакциите на руската пропаганда в страните на ЕС са насочени предимно към различни забрани – на излъчването на официални руски телевизионни канали, на достъпа до официални руски интернет сайтове, на разпространението на официални руски печатни издания. Тези забрани бързо се разпространяват върху отделни институции и медии, но и върху индивиди, като основният въпрос тук е дали всъщност няма просто забрана на едно различно мнение. Границата между легитимната защита от антидемократична пропаганда и свободата на словото, една фундаментална демократична институция, се оказва трудна за дефиниране и поддържане. Въведените забрани не са единствено срещу словото на омразата, а изобщо срещу позиции, които представят руската официална гледна точка за войната или са близки до нея.

Дълбоките разделения в обществата

Войната в Украйна създава нова ситуация, в която демокрациите на Запада заемат категорично страната на украинците. Това е първата ситуация на изключително остро противопоставяне между НАТО и ЕС, от една страна, и Руската федерация, от друга, след края на Студената война. Този път войната е на територията на Европа и се изживява от европейците като близко и засягащо ги събитие. Ефектите на тази война върху европейските общества много зависят от географската близост до конфликта, както и от историческите спомени в отношенията между съответната нация и Русия. Пряко граничещите с Руската федерация или страни от бившия Съветски съюз (Полша, Румъния, Литва, Латвия,

Естония, Финландия) в много по-голяма степен се смятат за засегнати пряко от войната, отколкото по-далече стоящите държави (като Гърция, Италия, Испания).

Войната произвежда свръхполитизация в обществата, влияе върху мненията по наблюдението на Карл Шмит за съдържанието на политиката: разграничава остро приятел и враг. Това разграничение се усилва от натиска да се заеме страна в конфликта в зависимост от различни обстоятелства. Така става почти невъзможно (поне публично) заемането на неутрална позиция (в смисъл, че всеки от протагонистите в конфликта има дял от общата отговорност за него). И въпреки това значителна част от европейските общества остават разделени относно това кой носи основната отговорност за войната.

Според проучване на британската компания YouGov от април 2022 г. повечето европейски общества са разделени по въпроса за отговорността за войната в Украйна (Stolle, 2022). В поне четири държави в Европа (от 17, където е проведено изследването) по-малко от половината запитани са убедени през първия месец от войната, че Русия е виновна. И макар в останалите 13 мнозинството да са убедени в обратното, все пак и там има значителни малцинства, склонни да смятат, че виновни са не само Русия, но и НАТО. Най-силно такова мнение е застъпено в България (43,9% смятат, че вината е на НАТО). Дори в страни като Финландия, Швеция, Дания и Полша има немалка група граждани, които смятат, че виновни за войната са и страните от НАТО (дялове от 10 – 15%). В европейските демокрации има значителни малцинства, които, обратно на повечето, смятат, че ЕС трябва да заложи в отношенията си с Русия на търговията и дипломатията, а не да увеличава отбранителните си способности.

Изследователите си поставят въпроса какво кара значителни малцинства в европейските общества да се отнасят приятелски към Руската федерация след началото на войната в Украйна. Високомерният отговор би бил, защото това е една необразована публика, податлива на манипулации. Проблемът е, че в много случаи става въпрос и за високообразовани хора, които са част от горната средна класа.

Вероятно тези хора не приемат обясненията на официалните власти в своите държави, смятат, че ги подвеждат, че не им казват цялата истина. Но също разбират, че причините за тази война едва ли са елементарни, че множество погрешни решения са довели до толкова неочаквано и дори невероятно събитие. Вероятно за част от тях Руската федерация носи наследството на бившия Съветски съюз и продължава да бъде контратежест на САЩ, на НАТО, балансирайки тяхната очевидна геополитическа тежест, особено след края на Студената война. Изобщо тази публика вероятно се отнася резервирано към Запада като геополитически фактор.

От друга страна, европейските общества са разделени по предположенията си за близкото бъдеще на войната. Друго проучване на YouGov, от юни – юли 2022 г., показва, че в шест европейски страни (Великобритания, Полша, Германия, Франция, Испания, Италия) мнозинството от запитаните (45 – 53%) смятат, че

войната ще продължи и през следващата една година, а останалите запитани изглеждат разделени между руска или украинска победа (Smith, 2022). Само в Полша и Великобритания надделява мнението, че Украйна ще остане независима, а руските войски ще се изтеглят. В останалите четири държави е обратно – повечето от запитаните смятат, че Русия ще установи пълен контрол. Проучване на YouGov в САЩ показва, че през август 2022 г. 38% от запитаните смятат, че Русия побеждава, докато само 16% смятат, че това е Украйна (Orth, 2022). Очакванията изглеждат по-скоро песимистични, макар мнозинството категорично да изразява подкрепа за Украйна.

Тези разделения и несигурност се отразяват и върху доверието към ЕС като геополитически фактор, но и като гаранция, че демокрацията ще бъде запазена на всяка цена. Това несъмнено е сериозен риск за демократичното управление, което ще трябва да доказва, че не е слабо, а напротив, може да наложи своето виждане за бъдещето.

Защо вярват на антидемократичната пропаганда

Как реагира ЕС на руската пропаганда и изобщо на дезинформацията? Въпреки известен опит от предишни ситуации, европейските демокрации се оказват не особено подготвени в тази насока. Първите реакции, представени като допълнение към наложените на Руската федерация санкции, включително по отношение на висшите ѝ ръководители, са забранителни по отношение на официалните и официозните руски медии. Забраните се разпространяват и върху различни културни изяви на Руската федерация, което се вписва във вече разпространяващата се cancel култура, опитваща се непохватно да пренапише историята на Запада. Отказ да се изпълняват музикални произведения на руската класика, и дори премахване от учебното съдържание на класическата руска литература – това са само няколко от примерите на тази реакция.

Забраните са сериозен проблем за либералната демокрация, която е единственият политически режим, който не ограничава свободата на словото дори на своите отрицатели. На Волтер се приписва фразата: „Не съм съгласен с това, което казваш, но докато съм жив, ще защитавам правото ти да го казваш“. Това е основен принцип на демокрациите, които по правило винаги много внимателно и твърде ограничено налагат забрани. Защото демокрациите не могат да реагират на войните по същия начин, по който реагират диктатурите.

Освен със забрани, ЕС се опитва да се противопостави на антидемократичната пропаганда с контрапропаганда. Създателят на „връзките с обществеността“ (ПР) Едуард Бернайс признава, че това понятие е изобретено, за да назовава с други думи пропагандата на демократичните правителства (Leipold, 2018). Според него ПР е инструмент за „фабрикуване на съгласие“. Тук рискът от манипулация на общественото мнение е не по-малък и поставя сериозни въпроси

за това могат ли демократичните правителства да лъжат, както това правят автокрациите.

Войната придава допълнителна тежест на социалните медии като източник на послания. Самата трансформация на тези медии, на практика извън особен контрол над съдържанието, прави разпространението на фалшиви новини и пропагандни манипулации леснодостъпно. Проблемът е, че за мнозина граждани тези социални медии са алтернативата на т.нар. „официални информационни канали“, на които по различни причини те вече не вярват.

Въпросът защо толкова много граждани на западните демокрации са склонни да вярват на антидемократичната пропаганда, не се задава често. Една от възможните причини е разпространеното убеждение, че демокрациите са достатъчно устойчиви и подобни явления са по-скоро изключение. Но бихме могли да формулираме няколко възможни хипотези за наличието на такова недоверие към западната демокрация в самите западни общества.

Първият е аргументът за благосъстоянието – Западът е привлекателен, защото е богат, а не защото е основан на либералната демокрация. Към това можем да добавим и убеждението, че западните държави предоставят относително по-голяма сигурност на обитаващите ги. В такъв случай привлекателността на Запада е като привлекателността на богатството, но не и заради демократичните устои на западните общества. При такова убеждение, което вероятно се споделя и от значителна част от имигрантите в западните държави, демокрацията сама по себе си не изглежда ценност. Това може да бъде основание за привлекателността на антидемократичната пропаганда, дори за граждани на западните държави.

Вторият аргумент е геополитически – САЩ (а и Западът) имат стара империалистическа история, която включва и колониализма, но се насища от всички водени от западните сили войни след 1989 г. по света. Този империализъм в такова разбиране цели да наложи наред с икономическата хегемония западните ценности и норми на общества, които са различни. Така може да се приеме, че Русия и Китай, едни несъмнено недемократични държави, са реална геополитическа контратежест на западната хегемония. Това също може да бъде основание за привлекателност на антидемократичната пропаганда.

Най-сетне е аргументът за честността на западната либерална демокрация. В един свят, където според поредица проучвания на Oxfam горният 1% от световното население владее 50% от собствеността (Hardoon, 2015), въпросът е дали прокламираното равенство на гражданите е действително, или демокрацията е само фасада, която прикрива едно действително неравенство. Дали западната либерална демокрация не е само едно добре организирано лицемерие, докато действителността е съвършено различна? Такива въпроси си задават много граждани на западния свят, свят на относително благоденствие и сигурност, което

ги прави критични към либералната демокрация, а някои от тях възприемат охотно антидемократичната пропаганда.

В заключение, либералните демокрации в западните общества са един уязвим политически режим, множество рискове са в състояние да ги променят съществено. Войната е един от тези рискове и начинът, по който демократичните системи реагират на нея и свързаните с войната явления, е от огромно значение. За да се запази демократичното управление, тази реакция не трябва да накърнява основните характеристики на либералната демокрация: крайно ограничените забрани, свободата да се критикува собственото правителство, и разбира се, честността на управлението. Но не на последно място, характеристика на демокрацията е равенството, не само процедурното гражданско равенство, а действителното равенство на възможностите на гражданите да участват ефективно в политиката. Политиките, насочени срещу неравенствата от различен порядък, са и политики в полза на устойчивостта на либералните демокрации. Както и ефективен начин за противопоставяне на антидемократичната пропаганда.

Библиография

Аристотел (1995). *Политика*. (Превод: Анастас Герджиков). София: Издателство „Отворено общество“, 1995, 155.

Тодоров, Цв. (2013). *Интимните неприятели на демокрацията*. (Превод: Деница Кателиева, Катерина Заркова, Деница Калоянова). София: Изток-Запад.

Agamben, G. (2005). *State of Exception*. (Translated by Kevin Attell). Chicago: The University of Chicago Press.

BBC (2014, 16 April 2014). *Ukraine says Donetsk 'anti-terror operation' under way*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-27035196> (2.02.2023).

Castles, F. G., Leibfried, St., Lewis, J., Obinger, H. & Pierson, Ch. (Eds.) (2010). *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: OUP.

Eisenhower, D. D. (1961). Military-Industrial Complex Speech (Farewell Address to the Nation). In *The Avalon Project*. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/eisenhower001.asp

Hardoon, D. (2015). *Wealth: Having It All and Wanting More*. Oxford: Oxfam international. <https://www.oxfam.org/en/research/wealth-having-it-all-and-wanting-more>

Henderson, E. A. (2002). *Democracy and war: the end of an illusion?* Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.

Hume, T. (2022, 16.02.). How a Far-Right Battalion Became a Part of Ukraine's National Guard. *Vice World New*. <https://www.vice.com/en/article/3ab7dw/azov-battalion-ukraine-far-right> (2.02.2023).

Kozhurin, Dm. (2022, 27.05.). Who Are The Neo-Nazis Fighting For Russia In Ukraine? *Radio Free Europe*. <https://www.rferl.org/a/russian-neo-nazis-fighting-ukraine/31871760.html> (2.02.2023).

Leipold, J. (Director) (2018). *Propaganda – La Fabrique du consentement (Propaganda – The Manufacture of Consent)* [Film]. ARTE.

Lichtman, R. M. (2012). *The Supreme Court and McCarthy-Era Repression: One Hundred Decisions*. University of Illinois Press. <https://www.jstor.org/stable/10.5406/j.ctt3fh3hp> (1.02.2023).

Orth, T. (2022). Americans are more likely to believe Russia will eventually win the war than to believe Ukraine will. *YouGov*. <https://today.yougov.com/topics/international/articles-reports/2022/08/04/more-believe-russia-will-win-war-than-ukraine-poll> (2.02.2023).

Smith, M. (2022, 8.08.). The war in Ukraine: the view from Poland. *YouGov*. <https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2022/08/08/war-ukraine-view-poland> (2.02.2023).

Stolle, D. (2022). Support for Ukraine is strong in Europe, but nations are not as united as it looks. *YouGov*. <https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2022/05/05/support-ukraine-strong-europe-nations-are-not-unit> (2.02.2023).

Дискриминация при извънредни ситуации

Правото на равенство по света днес

Правата на недискриминация и равенство⁶ са основополагащи в системата на международното право по права на човека. Те имат троен статус във Всеобщата декларация за правата на човека и последвалите я инструменти: на общ принцип, автономни права и акцесорни права. В последните десетилетия няколко поколения антидискриминационно законодателство, еволюиращо по посока на право на равенство (equality law), промениха обществените отношения в много страни по света, а пандемията от COVID-19 през 2020 – 2022 г. изигра ролята на тест за ефективността на антидискриминационната парадигма, както и на стимул за развитието на правото на равенство.

Правото на равенство (equality law) се развиваше най-прогресивно в страни – членки на Европейския съюз (ЕС), Обединеното кралство (ОК), Южна Африка, Канада и др. В ОК например Законът за равенството от 2010 г. (Equality Act, 2010) е част от петото поколение в развитието на правото на равенство, приет след 45-годишна еволюция на правните понятия в областта на равенството (Herple, 2011, р. 11). Повечето страни – членки на ЕС, транспонираха напълно серията от директиви, свързани с равенството.

В Декларацията на принципите на равенството, изработена от Equal Rights Trust през 2008 г. и подписана от хиляди експерти от цял свят, са формулирани най-съществените материални и процесуални принципи в тази област (Declaration of Principles on Equality, 2008; Petrova, 2008; Petrova, 2008a). Принципите отразяват най-важните глобални тенденции в правото на равенство по отношение на неговата концептуална рамка и ключови подходи: развитие от право на недискриминация към право на равенство; развитие от индивидуалистичен и реактивен към колективистичен и превантивен подход; разширяване на забранените основания за дискриминация (персонален обхват) и съотносимите сфери на приложение (материален обхват); движение от фрагментирана мозайка от норми към унитарна (обединена, интегрирана) рамка; развитие от регулация на договорни отношения в сферата на заетостта и други обществени сфери към рамката на правата на човека (равенството като човешко право); засилване на позитивните задължения на публичните институции да пазят и увеличават равенството; засилване на процесуалните аспекти, по-специално по отношение на

⁶ Възникващият експертен консенсус е, че става въпрос за две отделни права, като правото на недискриминация е по-тясно и интегрирано в правото на равенство. Недискриминацията е съществен елемент на равенството (Herple, 2011, р. 1). В този текст „равенство“ трябва да се разбира като съкращение на израза „равенство на правата“ или „равни права“, а не като равенство изобщо.

това кой може да подава жалба в съда, правилата на доказване, включително стандарта и тежестта на доказването (Petrova, 2008a). Всички тези тенденции са изразени в интерпретации на основни инструменти на международното и регионалното право по права на човека, в национални законодателства и политики, както и в юриспруденция на всички нива (национално, регионално, международно). Още по-съществена е еволюцията по отношение на самите цели на правото на равенство, т.е. в отговора на въпроса: какво искаме да изравним? Съответно наблюдаваме движение от равенство на третирането през равенство на възможностите към равенство на участието.

Правото на равенство в България

Понятието за дискриминация, така като е дефинирано в различни правни системи, рядко се разбира правилно извън тесен кръг от специалисти, дори и без да ги има усложняващите обстоятелства във време на криза. То често се смесва с други нарушения на човешки права и дори се разбира още по-широко като несправедливост изобщо. Но видовете дискриминация – пряка и непряка, тормоз, отказ на разумна акомодация, дискриминация по възприятие и по асоциация и т.н. – имат точни определения, а отговорът на всеки от поставените и подобни на тях въпроси изисква анализ, свързан със защитения признак, елементите на забраненото поведение, компаратора, възможните оправдания на неравното третиране и валидните критерии за такова третиране.

Най-често разпространените в България недоразумения по отношение на понятието за дискриминация включват:

а) Отъждествяване на недискриминацията с еднакво третиране – не се разбира добре, че равното третиране, като аспект на равенството, не е еквивалентно на идентичното (еднакво) третиране. За да се реализира пълно и ефективно равенство, е необходимо хората да бъдат третирани различно съобразно с техните различни обстоятелства, да се утвърждава тяхната равноценност и да се подпомага тяхната способност да участват в обществото като равни (Declaration of Principles on Equality, 2008, Principle 2).

б) Недоразумение, че антидискриминационното право предполага хората да са равни във всичко. Но според доктрината на човешките права, върху която се гради антидискриминационното право, хората са положени като равни не изобщо, не във всяко отношение, а само в две отношения: по своето достойнство и своите права, и нищо друго.⁷ Въпросът тук следователно е как да се разбира равенството на правата. Както бе посочено по-горе, наблюдаваме глобална еволюция от „равенство в третирането“ към „равенство на участието“.

⁷ Сrv. „Всички хора са родени свободни и равни по достойнство и права“ – чл. 1 от Всеобщата декларация за правата на човека.

в) Недоразумение, че за да е налице дискриминация, трябва да има умисъл, или преднамерено неравно третиране; всъщност умисълът не е необходим елемент на дискриминационното третиране. Дори има много случаи, в които дискриминаторът смята, че прави услуга или предоставя благо – например когато медици са стерилизирали ромски жени уж за тяхно добро, за да не раждат повече и да живеят по-заможно.

г) Неразбиране на легитимните ограничения на принципа на равно третиране: не всяко нееднакво третиране, например чрез наложени рестрикции спрямо определени групи хора, е неоправдана дискриминация. Например според юриспруденцията на Европейския съд по правата на човека налагането на глоби на семействата, които не ваксинират децата си, и отказът на настаняване в детска градина са легитимни ограничения, произтичащи от баланса между общия интерес и индивидуалните права. Има разлика между ограничение и нарушение на правото на недискриминация; по правило, нелегитимното ограничение съставлява нарушение.

д) Неразбиране, че в общия случай за дискриминация не говорим, ако не е налице т.нар. „защитен признак“ (protected characteristic), или „забранена основа“ (prohibited ground), на различното третиране; с това е свързано и неразбиране дали защитеният признак трябва да е ирелевантен (неотносителен) спрямо ситуацията на неравно третиране (вж. по този въпрос по-долу).

Равните права в извънредни ситуации

Във времена на големи изпитания – войни, вълни от тероризъм, природни бедствия, епидемии – се усилват авторитарни, антидемократични тенденции в много области на обществения живот. Глобалната криза, причинена от пандемията от COVID-19, не прави изключение. В множество страни по света се засилиха антидемократични процеси, като например необоснована степен на централизация на властта и пренебрегване на разделението на властите (Камбоджа, Унгария, Филипините); недопустимо силни ограничения на основни права и свободи, особено на свободата на изразяване, под претекст за борба срещу дезинформацията (Египет, Йордания, Китай, Тайланд); прекомерни правомощия на държавата да осъществява електронен надзор над хората, при което се нарушава трудният баланс между използването на съвременни технологии за масово събиране и обработка на лични данни в интерес на обществото и необходимостта от защита на частния живот (Индия, Израел, Русия, Сингапур); забрана на всякакви форми на протест (Алжир, Туркменистан – където дори употребата на думата „коронавирус“ е обявена за престъпление) (Българска общност за либерална демокрация, 2020).

В кризисни времена недопускането на дискриминация става още по-важно за оцеляването на демокрацията. Макар международното право да признава, че при извънредно положение и подобни извънредни ситуации държавите могат да

ограничат упражняването на определени човешки права, това не се отнася за правото на недискриминация; задължението да не допускат дискриминация, остава, а извънредните мерки трябва да са такива, че да нямат нито цел, нито резултат да дискриминират (Human Rights Committee, 2001, Para. 8).

По време на пандемията от COVID-19 бяха докладвани множество типични дискриминационни политики и практики в редица страни, които засегнаха правото на здраве, образование и др. Например още в началото на пандемията бе отбелязан дискриминационният ефект от рестриктивните мерки върху здравните права на хора, живеещи в институции, включително възрастни в старчески домове (UN Independent Expert on the enjoyment of all human rights by older persons, 2020). Също така локдауните, самоизолацията и социалното дистанциране често дискриминираха хора с увреждания, които разчитаха на грижи и подкрепа, без които не можеха да се хранят, да се обличат или да се къпят (UN Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities, 2020). В Словения през декември 2020 г. е било разрешено движение между селища само на хора, които са имали постоянно активирано в смартфона си приложение за проследяване на разпространението на заразата. Това представлява непряка възрастова дискриминация, защото много възрастни хора са нямали смартфони или не са могли да работят добре с тях. Също в резултат на локдауните и подобните на тях рестриктивни мерки се документира почти повсеместно увеличение на домашното насилие срещу жени – една от най-ярките форми на дискриминация, основана на пол.⁸

Основни проблеми с равните права у нас по време на пандемията от COVID-19

Ще се спра по-подробно само на три български казуса от времето на пандемията от COVID-19, по отношение на които активно се обсъждаше въпросът дали е налице дискриминация: блокадите на ромски квартали, ваксинационният процес и зелените сертификати.

Блокадите на ромски квартали

През 2020 г., в условията на започващи да се разпространяват расистки наративи за ролята на ромите за внасянето в страната и разпространението на новия коронавирус, властите наложиха блокади на някои ромски махали с цел да намалят разпространението на COVID-19. В случая имахме ярък пример на дискриминация, доколкото **защитеният признак раса или етнически произход** почти не допуска изключения от принципа на равно третиране. В антидискриминационното право основата на твърдяната дискриминация е много важна за определяне на прага на възможното оправдаване. Европейският съд по

⁸ Вж. множество примери за дискриминация в Equal Rights Trust, #NOCOVIDDISCRIMINATION Training Manual 2020.

правата на човека (ЕСПЧ) например смята, че „никаква разлика в третирането, основана изключително или в решаваща степен на етническия произход, не може да бъде обективно оправдана в съвременното демократично общество, построено върху принципите на плурализма и уважението към различните култури“ (European Court of Human Rights, *Timishev v Russia*, para. 58). По подобен начин в Обединеното кралство не се допуска оправдание за по-неблагоприятно третиране на основа на раса или етнос дори ако по-неблагоприятното третиране се основава на истинен стереотип, т.е. ако стереотипизиращото дадена етническа група твърдение е фактически вярно. Както пише Бренда Хейл: „Целият смисъл на закона [за забрана на дискриминацията] е да изисква предоставящите услуги да третират всеки човек като индивид, не като член на група. За индивида не трябва да се приема, че има характеристики, които предоставящият услугата свързва с групата, независимо дали повечето членове на групата наистина притежават такива характеристики – процес, понякога наричан стереотипизиране“ (Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and Another, Ex parte European Roma Rights Centre and Others, 2004, para. 74).

И при извънредно положение мярката не може да дискриминира по защитен признак (раса/етническа принадлежност, пол, религия, сексуална ориентация, възраст и пр. – според съответното национално антидискриминационно законодателство). У нас блокирането на цели ромски квартали с полицейски постове представляваше **пряка дискриминация на етническа основа**, която при това е изрично забранена и при извънредно положение, както пояснява например Общ коментар № 29 на Комитета на правата на човека на ООН (UN Human Rights Committee, 2001, para. 8). Особено подозрителни са блокадите на ромските квартали в първите дни на извънредното положение в Казанлък и Нова Загора, тъй като там към момента дори нямаше огнища на зараза. На този фон е много разочароващо, че Комисията за защита от дискриминация не се самосезира и не осъди като дискриминация блокадите на ромски квартали.

Не само блокадите на ромски квартали бяха дискриминационни, но и други епидемиологични мерки, засегнали непропорционално ромите. Например кметът на община Ямбол по време на пандемията предприема въздушна дезинфекция само над един ямболски квартал, който е с компактно ромско население. В началото на 2023 г. Комисията за защита от дискриминация реши, че е била извършена дискриминация на етническа основа, и наложи глоба, но съдът отмени решението, като погрешно определи, че в случая дискриминация не е имало, понеже действието попадало в законовите правомощия на кмета и имало за цел опазване здравето на населението.

Макар че липсва релевантна статистика⁹, ромските деца вероятно бяха жертва на дискриминация по отношение на правото на образование, тъй като в много от бедните ромски семейства липсваха необходимите електронни пособия (компютри, таблетки, интернет), позволяващи равно участие в пълноценен образователен процес при дистанционно обучение.

Ваксинационният план и процес

В контекста на пандемията от COVID-19 формите на дискриминация на основа възраст и увреждане (а също и здравен статус там, където той е кодифициран като отделен защитен признак) бяха многобройни и добре документирани в страните от Европа (Equinet, 2021, р. 2). Многобройните оплаквания от дискриминация на тези основания са свързани с факта, известен още от първите месеци на пандемията, че възрастните и хората с определени съпътстващи заболявания прекарват болестта много по-тежко и имат многократно по-висока смъртност от COVID-19. Пример за възрастова дискриминация е забраната в Сърбия на хора над 65-годишна възраст да напускат домовете си, и така да живеят в перманентен локдаун, като им е било позволено да излизат само веднъж в седмицата за пазаруване от изрично изброени магазини (Equinet, 2021, р. 2).

В България обявеният през декември 2020 г. Национален план за ваксиниране срещу COVID-19 бе фундаментално несправедлив и изложи на предотвратим и ненужен риск живота и здравето на клинично най-уязвимите членове на нашето общество – възрастните хора и тези с тежки хронични заболявания (трансплантирани, хора с имunosупресия, с някои видове сърдечни, белодробни и бъбречни заболявания и др.). Тези групи с най-висок риск от тежко протичане и смърт бяха поставени едва в четвъртата фаза на плана и не бяха предвидени конкретни процедури за осигуряване на достъпа им до ваксинационните пунктове.

Планът не само сериозно се размина с добрите практики на справедливо разпределение на ограничени здравни ресурси (каквито през първата половина на 2021 г. бяха ваксините срещу COVID-19) – които бяха основани на редица международни препоръки и приложени в националните планове на другите европейски страни. Той беше пряко дискриминационен спрямо възрастните и хората с определени съпътстващи хронични заболявания по отношение на техните права на живот и здраве. Рискът за смърт от COVID-19 и рискът за тежко протичане на заболяването не бяха водещи пред критерия за риска от заразяване; такива бяха „риск[ът] от инфектиране и необходимостта от поддържането на критичните

⁹ Липсата на статистически данни, дезагрегирани по етническа принадлежност и други признаци, имащи отношение към статусното равенство, е грамаден проблем в България. За важноста на етническата статистика вж. Petrova, 2003.

структури за функционирането на обществото“ (Национален план за ваксиниране срещу COVID-19, с. 9).

В първите шест месеца на 2021 г. над 10 000 души на възраст над 65 години починаха от COVID-19. Тези смъртни случаи бяха предотвратими чрез ваксинация, но правителството не предостави такава на възрастните хора, както и на хора с определени съпътстващи заболявания, които също бяха с най-висок риск от смърт или тежко протичане, ако се разболеят от COVID-19. Вместо тях бяха приоритизирани категории хора, за които рискът да умрат от болестта, беше много пъти по-нисък.

В последните месеци на 2020 г. беше постигнат глобален научен консенсус относно очакваните резултати от ваксинирането срещу COVID-19 – именно, че ваксинираните в голямата си част биха били предпазени от смърт и тежко протичане, но че ваксинационният процес сам по себе си няма значително да ограничи разпространението на новия коронавирус, а само ще допринесе за това с течение на времето, когато все повече хора се ваксинират. По тази причина повечето правителства поставиха като основна цел на ваксинационните си планове защитата на живота, докато намаляването на разпространението и съответно намаляването на тежестта върху здравната система бяха вторични цели. Логиката на приоритизирането следваше тези цели. Така например в цяла Европа хората от посочените две най-уязвими групи получиха ваксина в първите месеци на 2021 г. Българското правителство обаче възприе противоположния подход. Като цел на Плана бе определено намаляване на разпространението на вируса, а не защита на живота.

Планът определи пет приоритетни групи, влизащи в съответните пет фази на ваксинационния процес. Първата група включи всички, които работеха в здравната система, дефинирана най-широко, за разлика от други страни, в които бяха приоритизирани само работещите на първа линия. Втората група включи обитатели и персонал на домове за социални грижи, както и всички работещи в образователната система, включително университетски преподаватели и други служители, и работещите във ферми за норки. Третата група включи всички работещи на постове, които са важни за функционирането на обществото, без дефиниция на обхвата и съдържанието на тази група. Четвъртата група включи хората над 65 години и тези с определени медицински състояния, поставящи ги в повишен риск от смърт и тежко протичане на COVID-19. Петата група бе от хора, чийто „начин на живот“ ги прави по-уязвими към инфектиране. През февруари 2021 г. към втората група бе добавена и цялата изборна администрация на всички нива (около 180 000 души).

Като се вземе предвид демографията на българското общество, посочените в самия План приблизителни числа за големината на първите две групи и пълната неопределеност на третата група, Планът на практика означаваше, че всички

работещи хора (огромната част от които са под 65 години) получиха предимство спрямо възрастните над 65 години.

Както се очакваше, през първата половина на 2021 г. ваксините срещу COVID-19 в България бяха ограничен ресурс и подобно на други страни, пристигаха в ограничени бройки. Те станаха напълно достъпни в последната седмица на май 2021 г. Дотогава хората от четвъртата група нямаха достъп до тях нито по Плана, нито на практика.

Започвайки от 21 февруари, правителството въведе т.нар. „зелени коридори“, отворени за всички желаещи по няколко часа в определени дни в няколко пункта в София и още няколко големи града. Тази политика още повече затрудни достъпа до ваксини на възрастните и тези с определени заболявания, тъй като повечето не можеха сами да стигнат до пунктовете, а и сега те бяха прередени от много повече хора с по-нисък от техния риск. Когато в последните дни на май ваксините станаха достъпни, хиляди хора от четвъртата група вече бяха починали от COVID-19 или вече боледуваха, или се заразяваха, за да умрат в следващите месеци.¹⁰

Служебното правителство на Стефан Янев, което замени правителството на Бойко Борисов на 12 май 2021 г., отначало показва признаци, че иска да промени Националния ваксинационен план, но не го направи и той остана в сила за неопределено време.

В края на март 2021 г. Българската общност за либерална демокрация и Българският хелзинкски комитет започнаха работа по артикулиране на отговорността на правителството за ваксинационната несправедливост, но с ограничено въздействие върху общественото мнение. Причините включваха неспособността на медиите и главните заинтересовани страни да разграничат проблема за дискриминацията във ваксинационната политика от множеството други проблеми, свързани по-скоро с лошо управление на ваксинационния процес. Дори до момента правителството на Борисов от първата половина на 2021 г. се възприема от мнозинството хора като корумпирано или некомпетентно, но не и като виновно за смъртта на над 10 000 души.

Българският хелзинкски комитет (БХК) започна да работи по дела, които да установят, че българските власти са нарушили правата на живот, здраве и недискриминация на над 10 000 души, които починаха от COVID-19 в периода между февруари и юли 2021 г. Като се има предвид доказаното действие на

¹⁰ Понеже тук фокусът на анализа е върху дискриминацията, не се спираме на друг важен елемент – липсата на адекватна комуникационна политика от страна на правителството, включително липсата на борба с дезинформацията, което доведе до безпрецедентно за Европа нарастване на недоверието към ваксините. Дори медици, говорещи в официално качество, не успяваха да поднесат ясна информация за ползата от ваксините, а напротив, изразяваха редица съмнения, създавайки впечатление, че ваксинацията срещу COVID-19 е изпитание за организма и че възрастните и болните няма да я „издържат“. Пълният провал на комуникацията допринесе за това, че България твърдо застана и докрай остана на дъното в Европейския съюз по ваксинационно покритие, включително за хората над 65 години. През септември 2021 г. под 20% от пълнолетното население в България беше напълно ваксинирано, сравнено с над 70% за ЕС.

ваксините, може да се твърди, че минимум 90% от тези починали хора, почти всички неваксинирани, над 65 години и/или с определени хронични заболявания, биха били все още живи или починали по причини, несвързани с COVID-19.

В жалба до Районен съд (РС) София по чл. 71, ал. 3 от Закона за защита от дискриминация БХК твърди нарушение на чл. 4, ал. 1 от този закон. БХК основателно смята, че е извършена пряка дискриминация по възраст и увреждане чрез приемането и прилагането на Националния ваксинационен план от 7 декември 2020 г., както и непряка дискриминация на същите основи чрез въвеждането на „зелени коридори“ през февруари 2021 г. Жалбата е отхвърлена с аргументи, показващи цялостно неразбиране на основни понятия на антидискриминационното право. Особено некомпетентни са разсъжденията по повод на компаратора, т.е. групите, спрямо които е извършено по-неблагоприятното третиране.¹¹

Основанията „възраст“, „увреждане“ и „здравен статус“ са забранени в международното право, както посочва Комитетът за икономически, социални и културни права (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, Para. 27, 29, 33)¹². България е страна и по Конвенцията на Съвета на Европа за защита на човешките права и достойнството на човешкото същество с оглед на приложението на биологията и медицината (Convention on Human Rights and Biomedicine), изискваща от страните да осигурят справедлив достъп (equitable access) до здравна грижа (Convention on Human Rights and Biomedicine, 1997, Art. 3).

По-неблагоприятното третиране, съставляващо пряка дискриминация, в случая се състои в това, че възрастните и хората с определени увреждания не са били третирани по-благоприятно, така че да се компенсира тяхната уязвимост. Принципът на недискриминация предполага еднакво третиране на лицата в еднакво положение и нееднакво третиране на лицата в нееднакво положение.

Защо е налице и непряка дискриминация с въвеждането на „зелени коридори“ през февруари 2021 г.? Непряка дискриминация има, когато правило, критерий или практика биха поставили лица, свързани със защитен признак (в случая – възраст или увреждане), в специфично по-неблагоприятно положение в сравнение с други и това поставяне не може да бъде оправдано. Неутралната по отношение на защитените принципи политика на „зелени коридори“ поставя възрастните и хората с определени увреждания в специфично по-неблагоприятно положение, защото унищожава самия принцип на приоритизиране и така още повече затруднява достъпа им до ваксинация.

Трябва да се подчертае, че правилото, критерият или практиката могат да бъдат писани или неписани, официални или неофициални. В контекста на

¹¹ Към март 2023 г. решението е в процес на обжалване.

¹² За „увреждане“, вж. също Convention on the Rights of Persons with Disabilities 2006, Art. 4.

пандемията от COVID-19 политиките на държавата по повод на ваксинационния процес трябва да се анализират от тази перспектива. Наред с това определението на непряката дискриминация включва условно наклонение: съответните политики биха поставили лица, свързани със защитен признак, в по-неблагоприятно положение в сравнение с други. Не е нужно да има реално пострадали, за да се направи оплакване срещу подозрително правило, критерий или практика. По-неблагоприятното положение може да е очевидно, да е ноторно известно или да изисква в някои случаи статистическа информация или експертиза.

На 24 януари 2022 г. в Европейския комитет по социални права бе внесена колективна жалба № 204/2022, в която се твърдят нарушения на правото на защита на здравето (чл. 11) и на недискриминация (чл. Е) на Ревизираната европейска социална харта в контекста на пандемията и разпределението на ваксините срещу COVID-19. Жалбата е внесена от международната организация OSEPI в рамките на международен проект с участието на БХК и под ръководството на авторката.¹³

В писмо до българските власти от лятото на 2022 г. няколко от Специалните докладчици на ООН изразиха загриженост за това, което те определиха като дискриминация при ваксинационната политика на възрастни хора и такива с определени придружаващи заболявания, които ги поставят в много по-висок риск от смърт и тежко протичане на COVID-19 (Mandates, 2022). В последвалия отговор (Information by the Republic of Bulgaria Information, 2022) българското правителство демонстрира пълна липса на разбиране на понятието за дискриминация.

Зелените сертификати

През 2021 г. в много страни, включително България, бяха въведени различни видове „зелени сертификати“, чието притежание бе условие за достъп до определени места. Противно на широко разпространеното в българското общество мнение, в общия случай тези ограничителни мерки нямаха дискриминационен характер. Защо?

Противниците на зелените сертификати твърдяха, че чрез тяхното въвеждане се образуват две категории хора, със и без сертификат, и че тези без сертификат се третират по-неблагоприятно и следователно са дискриминирани. За да се говори за дискриминация, най-напред трябва да се определи защитеният признак. В Закона за защита от дискриминация няма признак, който да може да се посочи в тази ситуация. Няма дори и „здравен статус“. Но списъкът завършва с фразата „или на всякакви други признаци, установени в закон или в международен договор, по който Република България е страна“ (Закон за защита от дискриминация, чл. 4, ал. (1). Да предположим, че като друг защитен признак при

¹³ Към момента на предаването на тази статия за печат жалбата е комуникирана към българското правителство, което е отговорило, отричайки, че е имало твърдените нарушения. Решението на Комисията предстои.

хипотеза на отворен списък (както се предвижда например в ЕКПЧ или в пактовете на ООН) конституираме „COVID-19 статус“, който да включва преболедал, ваксиниран и други подобни и според който да се издават зелени сертификати. Най-напред, съществено е да се разбере дали защитеният признак е релевантен към ситуацията на по-неблагоприятно третиране, или е произволен. Например при конкурс за назначаване на длъжност „метеоролог“ се явяват българин и турчин с еднакви квалификации и опит; ако се назначи българинът, турчинът може да се оплаче от дискриминация на основа „етническа принадлежност“, защото между последната и изискванията за длъжност „метеоролог“ няма нищо общо. Или например, ако в специалност „Право“ в университет не приемат ЛГБТ хора. Или, ако на християни се налагат по-високи глоби за превишена скорост. Налице е дискриминация, защото признакът в подобни случаи е произволен спрямо неблагоприятното третиране. Но ако в конкурса за метеоролог се яви човек без съответните необходими квалификации и не бъде назначен, той не може да се оплаче, че е бил дискриминиран.

COVID-19 статусът е пряко релевантен към допускането на обществени места, поради което не може да се говори за наличие на дискриминация *prima facie*. Ако на хората без зелен сертификат не разрешават например да си купят кола или да получават свидетелство за управление на МПС, това би било дискриминация, тъй като COVID-19 статусът би бил ирелевантен признак в този случай.

Когато защитеният признак е ирелевантен към неблагоприятното третиране, почти сигурно е налице дискриминация, но когато той е релевантен, дискриминация може да е налице, ако по-неблагоприятното третиране няма обективно и разумно оправдание. Тестът за разумно и обективно оправдание се отнася както до ограниченията на права изобщо, така и до самото право на недискриминация. С други думи, дори когато защитеният признак е релевантен спрямо третирането, може да е налице дискриминация, ако неблагоприятното третиране е например непропорционално. Да си представим, че вместо само отказ да влезе в един киносалон, човекът без зелен сертификат би бил арестуван, обвинен и осъден; тестът не би бил преминал в контекста на пандемията от COVID-19.

Докато правото на недискриминация при достъп до обществени места на хора без зелен сертификат не е нарушено, други права – например на труд, образование и пр. – могат да бъдат неправомерно ограничени и следователно нарушени. Хората без сертификат се смятат за по-опасни и затова могат да бъдат въведени ограничения на други техни права, различни от достъпа до обществени места, но тези ограничения трябва да са обективно и разумно оправдани. Това би се установило чрез теста за обективно и разумно оправдание на ограничението на права (вж. по-долу). Ако поради непреминаване на този тест е нарушено едно право, например на труд, то тогава може да е нарушено и правото на

недискриминация на хората на основа „COVID-19 статус“, но вече взето като акцесорно право (недискриминация по отношение на правото на труд), а не като автономно право на недискриминация.

Има различни подходи към приемането или оправдаването на по-неблагоприятното третиране. Двата основни подхода са чрез изброяване на точно дефинирани изключения в самия закон и чрез обща възможност за оправдаване според точно дефинирани критерии. Например в законодателството на Обединеното кралство в закона се дефинират специфични изключения по повод на пол, религия и други признаци, докато в режима на ЕСПЧ се работи чрез общо оправдаване по определени критерии. В ЕСПЧ тестът за обективно и разумно оправдаване на по-неблагоприятното третиране е в три стъпки: А) наличие на **легитимна цел** на по-неблагоприятното третиране; Б) **средствата** за постигане на легитимната цел трябва да са **необходими** (никакви други по-малко рестриктивни средства не биха постигнали целта); В) средствата трябва да са **пропорционални** (по-неблагоприятното третиране да не причинява вреда, която е по-голяма от ползата, която ще се постигне с по-неблагоприятното третиране). Виждаме, че недопускането на хора без зелен сертификат на обществени места може да премине и трите стъпки на теста, докато при отмяната на ваксинации на децата и консултации на бременни и майки с бебета по време на извънредното положение третата стъпка навярно не би била премината. В този случай липсва пропорционалност, тъй като мярката грубо наруши **здравните права** на хората, чиито здравни проблеми не бяха свързани с COVID-19 – т.е. ползата от мярката едва ли може да се защити като по-голяма от очакваната и възможна вреда за пациентите.

Изводи и препоръки

Борбата срещу дискриминацията в България остава на незадоволително равнище. Наблюдават се сериозни дефицити в прилагането на антидискриминационното законодателство, а практиката на Комисията за защита от дискриминация, съдилищата и гражданските организации е общо взето в застой. Съдиите не са добре запознати с антидискриминационното право. Официалната интернет страница на Комисията е напълно неадекватна – липсва информация за подадените жалби и прегледът на решенията на Комисията е силно затруднен.

Българските институции трябва да приемат препоръките, направени от Еквинет (Equinet, 2021a, р. 6), за елиминиране на системните неравенства и изграждане на справедливи и равни общества след края на пандемията от COVID-19: засилване на законодателството по посока на преход от „равно третиране“ към постигане на съдържателно (substantive) равенство по всички защитени признаци; формулиране на законови задължения на публични и редица частни организации да промотират равенството и да елиминират дискриминацията; засилване на

прилагането на антидискриминационното законодателство; ex-ante оценки на въздействието върху равенството и ex-post мониторинг на въздействието на публични политики; таргетирани мерки, включително позитивно действие за подобряване на положението на маргинализирани групи; увеличаване на ролята, правомощията и ресурсите на органите, свързани с равенството (в България – Комисията за защита от дискриминация).

В България не се познава и практикува основният съвременен инструмент в областта на равенството – **оценка на въздействието върху равенството** (Equality Impact Assessment) на планирани и текущи политики (Equal Rights Trust, 2020, p. 24). Този вид оценка трябва да се използва от държавните институции, за да изпълнят те своето задължение да не допускат дискриминация и да промотират равни права. Само чрез такава оценка на политиките държавите могат да антиципират и елиминират дискриминационните резултати от въвеждането на публични политики. Оценката на въздействието върху равенството предполага: да се събират и анализират данни за това как определени политики се отразяват на хора от уязвими групи; да се обсъждат политиките с всички групи, които могат да бъдат непропорционално засегнати от тях; въз основа на събраната информация да се реши дали има или е вероятно да се получи диференциален ефект, пряк или непряк, върху защитени категории лица; ако такъв ефект се очаква, да се прецени дали политиката е оправдана обективно и разумно; ако тя минава теста на обективното и разумно оправдаване, да се обсъдят и предприемат мерки за смекчаване на диференциалния ефект.

Библиография

Българска общност за либерална демокрация (2020, 13 април). *Демокрацията и правата на човека при извънредното положение във връзка с пандемията на ковид-19.* <https://boldbg.net/2020/04/13/демокрацията-извънредно-положение>

Закон за защита от дискриминация (2004). <https://lex.bg/laws/ldoc/2135472223>

Национален план за ваксиниране срещу COVID-19 в Република България (2020). https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/12/04/natsionalen_plan_za_vaksinirane_sreshchu_covid-19_v_republika_blgariia.pdf

Convention on Human Rights and Biomedicine (1997). ETS No. 164.

Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006). UNTS A/RES/61/106.

Declaration of Principles on Equality (2008). London: Equal Rights Trust. <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Pages%20from%20Declaration%20perfect%20principle.pdf>

European Court of Human Rights (2006, 13 March). *Timishev v. Russia*, Applications nos. 55762/00 and 55974/00.

Equal Rights Trust (2020, June). *#NoCOVIDiscrimination Training Manual*. <https://www.equalrightstrust.org/news/equal-rights-trust-publishes-our-nocovidiscrimination-training-manual>

Equinet (2021). *The Role of Equality Bodies during the Covid-19 Pandemic*. https://equineteurope.org/wp-content/uploads/2021/04/equinet_covid19-factsheet-A4_DEF.pdf

Equinet (2021a). *Equality in the Time of Covid-19: Learning from Equality Body Initiatives*. https://equineteurope.org/wp-content/uploads/2021/02/Equality_Covid19_NEBs-2.pdf

Hepple, B. (2011). *Equality: The New Legal Framework*. Hart Publishing.

Human Rights Committee (2001). *General Comment No. 29: States of emergency (art. 4)*. UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 2001.

Information by the Republic of Bulgaria: response of the Government of Bulgaria to a communication filed by UN Special Rapporteurs. (2022, 23 August). <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadFile?gId=37122>

Mandates of the Independent Expert on the enjoyment of all human rights by older persons; the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions and the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health (2022). *Letter to the Bulgarian government dated 26 May 2022*. Ref.: AL BGR 1/2022.

Petrova, D. (2003, Spring). The Roma: Between a Myth and the Future. *Social Research*, Vol. 70, No. 1.

Petrova, D. (2008). The Declaration of Principles on Equality: A Contribution to International Human Rights. In *Declaration of Principles on Equality*. Equal Rights Trust, London.

Petrova, D. (2008a). A Right to Equality Integral to Universal Human Rights. *Equal Rights review*, Vol. 1.

Ex parte European Roma Rights Centre and Others (2004). *Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and Another*. UKHL 55. <https://publications.parliament.uk/pa/ld200405/ldjudgmt/jd041209/roma-1.htm>

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2009). *General Comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*. UN Doc. E/C.12/GC/20, 2009 (CESCR, General Comment No. 20).

UN Human Rights Committee (2001). *General Comment No. 29 on Art. 4 of the ICCPR, States of Emergency*. UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 24/07/2001.

UN Independent Expert on the enjoyment of all human rights by older persons (2020, March). *'Unacceptable' – UN expert urges better protection of older persons facing the highest risk of the COVID-19 pandemic*.

<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25748&LangID=E>

UN Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities (2020, March).
COVID-19: Who is protecting the people with disabilities?

<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25725&LangID=E>

Социални права и социална политика във време на нетипичен кризисен цикъл

Необходимо е тази статия да започне с една важна забележка. Приемането на социалните права като неделима част от неотменимите права на човека подлежи на оспорване. Въпреки това тук социалните права и тяхното гарантиране в контекста на настоящия кризисен цикъл се разглеждат именно като важна част от правата на европейските граждани. Смятам, че представянето на подобен ракурс от съвременното ни развитие има своите основания. Приемам, че поне в рамките на Европа и особено на Европейския съюз (ЕС) социалните права, макар и не правно-формално, в значителна степен вече са неделима част от правата на човека. Визирам типичната за европейската традиция чувствителност към бедността, наличието на значими неравенства и изобщо застъпването на идеята за баланс между икономическото и социалното развитие. В момента огромна част от европейските граждани са изложени на растящи социални рискове, а средносрочните перспективи в това отношение са песимистични. В рамките на посочената по-горе традиция въпросът как се справяме със социалните последици от кризата, има своята актуалност – както днес, така и в една по-дългосрочна перспектива. Ето защо е повече от необходимо да търсим прочит и рефлексия не само на случващото се след края на 2019 г., но и на опитите ни да се справим с неговите отражения и последици.

Възможно е да се приеме, че през последните две-три години изживяваме последиците от едно злополучно наслагване на форсмажорни обстоятелства. Дори и да е така, това е само един, и то не най-важният, аспект на оценка. Водещото измерение са последиците и възможностите ни да се справим с тях. В това отношение вече е очевидно, че преливането от една криза в друга доведе до обособяването на по-дългосрочен кризисен цикъл. Макар и носещ нетипичен характер заради форсмажорните фактори, които го формираха (пандемия, война), по силата на своите макроикономически и социални последици той има и ще има средносрочен хоризонт и далеч по-дълбоко влияние от първоначалните очаквания.

Обосновката на подобно твърдение не е трудна. Достатъчно е да се проследи динамиката както в световен мащаб, така и за Европейския съюз през последните две-три години. Реално, започналите в края на 2019 г. кризисни тенденции в икономическо отношение продължават и до днес. Всички средносрочни прогнози показват свити перспективи за растеж както в световен мащаб, така и конкретно за Европейския съюз. Навлизането в епидемична обстановка в края на 2019 и началото на 2020 г. доведе до рязък икономически

спад. През 2020 г. световният брутен продукт се сви с 3,1% (World Bank, 2023a). За същата година България регистрира спад на своя БВП от 4,0% (World Bank, 2023b). Подобни бяха и тенденциите в рамките на ЕС, където спадът за 2020 г. достигна 5,7% (World Bank, 2023c).

Действително 2021 г. показва завръщане към растеж, но се появиха индикации за динамизирането на нови негативни тенденции. През 2021 г. световният брутен продукт нарасна с 5,9%, спрямо 2020 г. (World Bank, 2023a). На този фон България също успя да се завърне към растеж, постигайки 7,6% прираст на годишна база (World Bank, 2023b), а Европейският съюз отбеляза 5,4% (World Bank, 2023c). Въпреки тези резултати очакването за бързо завръщане към устойчиво икономическо развитие се оказва надценено. Паралелно с оставащите проблеми, свързани с втората и третата вълна на пандемията от COVID-19, още през 2020 г. и особено през 2021 г. започнаха нарастване на цените на редица основни суровини и хранителни стоки и бързо разгръщане на инфлационна вълна. Причините за това бяха комплексни, като носеха както икономическа логика, така и отраженията на постепенно засилващото се влияние на нов форсмажорен и неикономически фактор – изострящата се конфронтация в международната среда. В края на 2021 г. процесът се ускори и задълбочи посредством преливането в нов етап на кризисно развитие, предизвикано от започналата война в Украйна и обхватните икономически, финансови и търговски санкции, наложени срещу Руската федерация. Още един елемент от международната среда започна да оказва влияние върху перспективите за икономическо развитие – засилващите се кризисни тенденции и взаимни контрамерки между САЩ и Китай във връзка с Тайван. Именно тези фактори „отложиха“ оптимистичните очаквания за висок икономически растеж през 2022 г. и доведоха до далеч по-свити и отчасти песимистични прогнози за следващите няколко години. Въпреки че все още липсват крайни данни, оценката на постигнатите икономически резултати през 2022 г. е показателна. Според предварителните оценки на Международния валутен фонд (МВФ), през 2022 г. световната икономика е отбелязала растеж от 3,4%, като значителната част от него се дължи на т.нар. „новопоявяващи се икономики и пазари“. Установените икономики, като САЩ и ЕС, вероятно са успели да достигнат средно ниво на растеж от 2,9% (IMF, 2023a). Тук трябва обаче да се отбележи, че особено за ЕС този общ показател е прогнозен. Освен това не дава достатъчно информация за сложната ситуация, в която се оказаха икономиките на част от страните членки. По отношение на първата част от забележката трябва да се изтъкне, че предварителните данни от Евростат, от януари 2023 г., показват, че за 2022 г. в еврозоната растежът е 3,5%, а в целия ЕС – 3,6% (Eurostat, 2023a, p. 1). Всъщност, дори и да се верни, тези показатели трябва да се разглеждат с умерен песимизъм. На първо място, те са по-ниски от всички прогнози, направени в средата на 2022 г. На второ място, основният дял от растежа през 2022 г. се дължи на специфични икономически сектори, и то в страни членки, които имат

относително диверсифицирано обезпечение с енергоносители или други временни пазарни предимства. Така държави като Ирландия, Латвия, Португалия и Испания отбелязват положителен растеж през четвъртото тримесечие на 2022 г. За сметка на това страни членки като Германия, Латвия, Италия, Швеция и Австрия практически навлизат в рецесия за същия период (Eurostat, 2023a, p. 2). Всички прогнози за следващите две-три години показват силно свита перспектива за икономически растеж и възможност за навлизане в период на стагнация или отрицателен растеж (A World Bank Group. A Flagship Report, 2023, xvii). Така например последните прогнози на Световната банка (СБ) от януари 2023 г. очертават растеж на световната икономика за 2023 г. от 1,7%, а не от приблизително 3%, каквито бяха очакванията. За 2024 г. прогнозите на СБ са също предпазливи и съдържат ясна индикация за възможни негативни сценарии, като засега заложените очаквания са от 2,7% (World Bank, 2023d). На свой ред Международният валутен фонд (МВФ) дава малко по-оптимистична перспектива, която обаче също е далеч от средносрочните прогнози за растеж, направени в периода преди пандемията от COVID-19. МВФ предвижда, че за 2023 г. световната икономика ще нарасне в рамките на 2,9%, а за 2024 г. – до 3,1% (IMF, 2023b, p. 3). В този общ контекст перспективите за САЩ, Великобритания и ЕС са песимистични – въпреки разминаванията в конкретните параметри. Така например МВФ предвижда, че през 2023 и 2024 г. развитите икономики ще отбележат растеж съответно от 1,2% и 1,4%, при подчертано значими шансове за реално по-ниски резултати (IMF, 2023b, pp. 3 – 4). При това перспективите за САЩ са за 1,4% за 2023 г. и 1,0% за 2024 г., а за Еврозоната – 0,7% за 2023 г. и 1,6% за 2024 г. На свой ред СБ прогнозира по-ниски темпове на развитие за Европейския съюз – в рамките на 1,1% за следващите две години (A World Bank Group. A Flagship Report, 2023, pp. 61 – 63). Прогнозните данни на Евростат и Европейската комисия са дори по-ниски. За водещите две икономики в Съюза параметрите са 0,4% и 1,5% за Франция и 0,6% и 1,4% за Германия (респективно за 2023 и 2024 г.). В подобен диапазон се движат и предвижданията за повечето водещи икономики в Съюза, като перспективите за страните членки от Централна и Източна Европа (СЦИЕ) са малко по-добри (European Commission, 2022). Например очакванията за българската икономика са да отбележи растеж съответно от 1,1% и 2,4% за 2023 и 2024 г. Тук може да се посочи също, че според СБ България може да достигне растеж от 1,7% за 2023 г., а за 2024 г. – от 3,3% (The Sofia Globe, 2023a).

Макар и само прогнози, посочените по-горе данни потвърждават факта, че настоящият кризисен цикъл излиза извън рамките на краткосрочните икономически колебания и вече има ясно изразен средносрочен характер. Допълнително трябва да се отчете, че тези данни са само обобщение на редица негативни процеси и тенденции, които се разгърнаха след началото на 2020 г. Тук особено изразено влияние има фактът, че в хода на 2021 г. и особено през 2022 г. кризисното развитие промени своя характер. Водещо значение придоби бързото

нарастване на цените на енергоносителите (нефт, газ, въглища) и на всички основни суровини и хранителни продукти. През 2020 г. и особено от началото на 2021 г. започна ценови скок в резултат на антиепидемичните мерки. Те затрудниха и забавиха глобалните търговски потоци и транспортните вериги. Влиянието на локдаун мерките обаче е само един от факторите. Частичното възстановяване на растежа през 2021 г. доведе до нараснало търсене на енергоизточници, суровини и др. в етап, в който съществувалите логистични вериги за тяхното производство и доставка все още бяха значително затруднени или блокирани. Това предизвика бързо нарастване на техните цени. Комбинацията между високо търсене и свободна парична маса доведе до стремително увеличаване на цените на енергоизточниците и на важни суровини, като стимулира зараждането на инфлационни процеси. Тенденцията беше запазена и от започналата война в Украйна и обхватните икономически санкции, наложени срещу Руската федерация. Ответните мерки на Руската федерация, които може да се опишат като един вид газова и нефтена война, силно свиха обема на доставки от природен газ и петрол за Европа и страните от Европейския съюз. Това не само постави тези страни пред остър проблем да гарантират енергоносители и суровини за своите икономики и крайни битови потребители, но и допълнително оказва натиск за повишаване на техните цени.

Дори и бегъл преглед на динамиката в цените на основните енергоносители може да даде представа за обхвата на случващото се. Цената на барел суров петрол през октомври 2020 г. се търгува на борсата за малко над 35 USD. През октомври 2021 г. тя вече е малко над 83 USD, за да достигне абсолютния си пик от 119 USD през март 2022 г. и да спадне до 80 USD в края на януари 2023 г. (Trading Economics, 2023). Подобна е динамиката в цената на суровия руски петрол: 39 USD през октомври 2020 г., 81 USD през октомври 2021 г., абсолютен пик от 109 USD през март 2022 г. и 60 USD в края на януари 2023 г. Дори по-стряскаща е динамиката в цената на природния газ: през октомври 2020 г. – малко над 3,3000 USD за 1000 куб. м, малко над 6,1400 USD за същия период през 2021 г., абсолютен пик през август 2022 г. от около 9,6660 USD и спад до 2,5000 USD в края на януари 2023 г. (Ibid.). Ето защо в макроикономически аспект от средата на 2021 г. и особено през 2022 г. започнаха да доминират нарастващата инфлация и увеличаващите се цени. По данни на Международната организация на труда (МОТ), за периода март 2019 г. – март 2022 г. в световен мащаб инфлацията по отношение на хранителните продукти, измерена през индекса на потребителските цени, е нараснала от 4,1% през 2019 г. до 9,1% през март 2022 г. (ILOSTAT, 2022). Общата инфлация за същия период се е увеличила от 3,2% до 9,2% (Ibid.). Всъщност инфлационният процес показва устойчив характер. В периода след март 2022 г. цялостната инфлация и цените на определени стоки и суровини продължиха да растат. Така през юни 2022 г. инфлацията на годишна база в еврозоната достигна 8,6%, като в същия период предишната година е възлизала на едва 1,9%. За целия Европейски съюз

тенденцията е дори по-обезпокоителна. За юни 2022 г. инфлацията на годишна база достигна 9,6%, при 2,2% година по-рано (Eurostat, 2022a, p. 1). В края на 2022 г. годишната инфлация в рамките на еврозоната възлиза на 9,2%, а в целия ЕС – на 10,4%. Спрямо тези осреднени данни, в редица страни от Съюза инфлацията има далеч по-високи стойности: Унгария – 25%, Латвия – 20,7%, Литва – 20,0%, Италия, Хърватия, Румъния и България – 14,3%, Словакия, Полша, Чехия и Естония – в диапазона между 12,3% и 17,5% (Eurostat, 2023b, pp. 1 – 2). На фона на тези общи данни трябва да се отбележи, че основната част от инфлационния натиск се формира от нарасналите цени на енергоносителите. Това най-силно рефлектира в ценови скок при транспорта, определени производствени браншове и храните. Тази специфика е ясно видима от разбивката на общата инфлация, която може да се види при данните от Евростат за 2022 г. Нарастването на цените на енергията през 2022 г. е най-значимо: за януари 2022 г. инфлацията е 28,8%, за август е 38,6%, абсолютният пик е октомври с 41,5%, за да спадне през декември до „скромните“ 25,5% (Eurostat, 2023b, p. 1). Вторият водещ инфлационен компонент са цените на храните, алкохола и тютюневите изделия. Инфлацията при необработените храни за 2022 г. се движи устойчиво нагоре: 5,2% за януари, 11,0% за август, абсолютният месечен пик е през ноември – 15,5%, а през декември спада до 12% (Ibid.). При обработените хранителни продукти, алкохола и тютюневите изделия за 2022 г.: 3,0% за януари, 10,5% за август и абсолютен пик през декември от 14,3% (Ibid.). И ако това са осреднени данни за целия Европейски съюз, трябва да се има предвид, че в отделни групи държави членки тези водещи компоненти на инфлационния натиск имат различна тежест и проявление. Пример може да бъде ситуацията в България, където нивото на инфлацията е с около 4% по-високо от средното в Съюза. На годишна база, измерени през индекса на потребителските цени, храните и напитките през 2022 г. са поскъпнали с 26%, жилищата и комуналните услуги – със 17,8%, а транспортът – с 8,9% (The Sofia Globe, 2023b).

Разбира се, очертаването на някои от водещите параметри на кризисния цикъл не е самоцелно. То трябва да спомогне за очертаването на активиралите се с кризата социални последици и рискове, както и да даде възможност да се изследват предприетите политически мерки за тяхното смекчаване и неутрализиране.

Едва ли е възможно едно пълно и изчерпателно описание на социалните последици и рискове, произтекли от кризата след 2019 г. На първо място, това е отчасти невъзможно, защото в настоящия момент все още се намираме в процес на разгръщащи се кризисни тенденции. Освен това обхващането в подробности дори на вече очевидните последици е затруднено от динамичното преливане от един етап на кризата в друг. Това обособи едно много динамично паралелно протичащо активиране на вектори на социални рискове, които се застъпват и наслагат във времето. Третото измерение на проблема е, че проявлението на социални последици от кризата е функция както на наслагащите се негативни

тенденции, така и на влиянието на предприетите политически отговори и мерки за тяхното овладяване. Ето защо тук е направен опит да се обобщят само най-значимите социални последици и рискове, с които се сблъскахме и пред които сме изправени понастоящем. Едновременно с това, именно поради наслагващото се активиране на социални последици, е направен опит да се осмислят мерките за тяхното неутрализиране и овладяване в хронологичен аспект.

В чисто хронологичен план може да бъдат определени два значими вектора на взаимодействие между кризисните фактори и активирането на специфични социални последици и рискове. Първият такъв вектор има в основата си въздействието на пандемията от COVID-19. Настоящата статия няма за цел да се фокусира върху различните здравно-медицински измерения на проблема. Разбира се, на първо място тук трябва да се отбележат масовият здравен риск и опасност за живота, на които бяха изложени практически всички хора. В това отношение бъдещето, натрупването на данни и техният анализ биха могли да донесат по-обоснована оценка на подобни рискове и на възможните мерки за тяхното неутрализиране. Това, което до момента със сигурност може да се твърди, е, че развитите общества и икономики съумяха да се справят с голяма част от здравните рискове. Подобно заключение се отнася само за част от света. Друга голяма част, особено в слаборазвитите региони, остана почти напълно изложена на всички въздействия на пандемията. Ако се фокусираме в рамките на ЕС, несъмнено може да се посочат редица позитивни измерения на предприетите мерки за справяне със здравния риск за европейските граждани. Водеща в това отношение стана способността на ЕС да формира платформа за общи действия. По отношение на здравния риск тя обхваща общи и синхронизирани действия, като общи правила и режим на мерките за ограничаване на пандемията, обща програма за осигуряване на възможно най-бърз и широк достъп до ваксини и лекарства за страните членки и др.¹⁴ От перспективата на времето не всяка от мерките или нейното прилагане в конкретна страна членка могат да бъдат оценени като адекватни или успешни. Все пак не бива да забравяме, че се изправихме пред относително непозната по своя обхват и характер криза. В подобна ситуация действията на принципа „опит – грешка“ винаги са част от кризисния мениджмънт. Друг аспект на оценката относно мерките за справяне със здравния риск за европейските граждани е качеството, капацитетът и съществуващите проблеми в здравните системи на страните членки. Именно в това отношение трябва да се отчете, че пандемията от COVID-19 се яви в значителна степен форсмажорна ситуация. Натискът, който тя оказва върху системите за здравеопазване, беше трудно предвидим, и то не само в България. Все пак именно в тези условия отново станаха видими някои от системните проблеми и слабости както на българското

¹⁴ Тук се визират редица решения на ЕС за общи проучвания, поръчки и закупуване на ваксини, медицински материали и лекарства, свързани с борбата срещу COVID-19.

здравеопазване, така и на здравните системи в редица други страни. Специално за България се очерта задълбочаващата се криза по отношение на липсата на квалифициран медицински персонал в системата. Не по-малко значими бяха и проблемите с липсата на техническо оборудване и осигуряването на възможности за достъп до болнична помощ на нуждаещите се – както на заразените с COVID-19, така и на всички други граждани. Фактически за по-големия период от въведеното извънредно положение (между март 2020 г. и април 2022 г.) основни дейности, като планови операции и др., бяха замразени. Паралелно с това се проявиха и дефицити във възможностите на предболничната здравна помощ да функционира като надеждно звено на здравеопазването, не само по отношение на мониторинга на заболяванията, но и на провеждането на масови ваксинационни действия.

Едновременно със своите макроикономически измерения и здравния риск за европейските граждани пандемията от COVID-19 създаде предпоставки за сериозни негативни тенденции в сферата на заетостта и пазара на труда. Общото свиване на икономическата активност ясно предполагаше нарастване на безработицата. Наред с това обаче заради локдаун ограниченията върху дейността на икономическите субекти цели отрасли и браншове в икономиката, които осигуряват заетост на значителна част от европейските граждани, се оказаха особено силно засегнати. Такива бяха секторът на услугите, туризмът, ресторантьорството, транспортът, определени производства и др. Особено негативно проявление както за голяма част от Европа, така и за България беше уязвимото положение, в което се оказаха малките и средните предприятия (МСП) и групата на практикуващите свободни професии – занаяти, култура.

Наложилото се в този момент виждане беше, че световната и европейската икономика са изправени пред краткосрочна криза, причинена от форсмажорно обстоятелство. Очакванията бяха, че със сравнително бързото овладяване на пандемията ще се стигне до ускорено възстановяване на икономическия растеж и функционирането на световните пазари. Кратките икономически кризи и колебания в значителна степен са познати на модерните пазарни общества. Последните отдавна са изработили набор от антикризисни мерки, които за кратък период от време действат като буфери за неутрализиране и смекчаване на социалните рискове, докато икономиката и пазарът преодолеят трудностите. Избраният подход в рамките на ЕС в това отношение се базираше именно на активирането на краткосрочни антикризисни мерки. На първо място, още през март 2020 г. беше стигнато до виждането, че страните членки, а и самият ЕС трябва да използват възможно най-гъвкаво своята бюджетна политика, за да предприемат всякакви краткосрочни антикризисни мерки. Това се обвърза с идеята да се дерогира поне отчасти действието на изискванията на Пакта за стабилност и растеж (ПСР). Така се отвори възможност за страните членки да оперират в един краткосрочен план с бюджетите си и другите лостове на фискалната и монетарната си политика извън ограниченията на ПСР. Освен това

самият ЕС формира платформа за общи инициативи, предназначени да подпомогнат страните членки в справянето им с последиците от кризата. Подобни инициативи бяха специалната програма в рамките на Паневропейския гаранционен фонд, която цели подкрепа на малките, средните и междинните предприятия в условията на епидемична обстановка чрез осигуряване и гарантиране на безвъзмездни или заемни средства за оборотно и инвестиционно финансиране. Другата значима мярка беше временната инициатива SURE¹⁵, която включваше общо финансиране в размер на 100 млрд. евро. Под формата на заеми тя осигуряваше на засегнатите страни членки финансов ресурс, който да насочат за мерки за запазване на работни места. Самите заеми се обезпечаваша от доброволни гаранции от страните членки, които гарантираха емитирани от ЕС социални облигации с падеж между 5 и 30 години. Не по-малка значимост имаше и решението за облекчени и насочени именно към справяне със социално-икономическите последици правила за използване на отпуснатите за страните членки средства по различните европейски фондове за периода на многогодишната бюджетна рамка 2014 – 2020 г. Реалните мерки на ниво ЕС, а и във всички страни членки се изразяваха в три основни насоки. Първата беше осигуряването на допълнителен финансов ресурс, чрез който да се финансират антикризисни мерки. Както беше посочено, това се направи чрез даването на възможност на страните членки за увеличаване на бюджетния дефицит и/или емитиране на нови заеми. Втората група мерки може да бъдат наречени класически антикризисни мерки. Те се изразяваха в стартирането на специални социални програми и инициативи за запазване и подкрепа на заетостта. Макар и с някои различия в условията за достъп и др., това бяха програми, които осигуряваха изплащане на цялата работна заплата или на част от нея на работещи в предприятия и фирми, засегнати от локдаун мерките и пандемията. Като пример може да се посочат т.нар. мерки „60 на 40“ и „80 на 20“ в България. Освен това част от допълнително осигурените средства бяха насочени за обезщетения за безработни и различни компенсации. Третият комплекс от мерки има частична икономическа оправданост, но е и отчасти противоречив.¹⁶ Поради извънредните мерки и локдаун режима бяха активирани финансови програми и схеми, които оказват директна безвъзмездна финансова подкрепа за оборотни средства или средносрочни безлихвени заеми за засегнатите браншове и отрасли в икономиката.

¹⁵ Support to mitigate Unemployment Risks in an Emergency.

¹⁶ В някакъв смисъл за първи път станавме свидетели на подобно „разширяване“ на публичната отговорност около финансовата криза през 2008 г. Тогава под девиза „Too big to fail“ бяха отделени огромни публични средства, за да се спасят големи финансови концерни, банкови консорциуми и индустриални предприятия. Провалите на частни актьори на пазара бяха трансформирани в допълнителен публичен дефицит и/или дълг, които впоследствие трябваше да бъдат балансирани с политика на съкращения на публичните разходи, често – на социалните.

Ако е възможна някаква първоначална оценка на ефективността на предприетите антикризисни мерки по-отношение на социалните рискове, произтекли от пандемията, тя би следвало да бъде умерено положителна. Този първи етап на кризисно развитие, свързан с въвеждането на ограничения върху дейността на икономическите субекти, не доведе до критично нарастване на безработицата, поне в рамките на Европейския съюз. Така в ЕС 27 през 2020 г. тя отбеляза известно покачване: за юни 2020 г. – 7,4%, сравнено с 6,5% за март 2020 г. Най-високото ниво на безработицата общо за ЕС, достигнато за целия период след 2019 г., беше отбелязано през октомври 2020 г. – 7,8%. През първото тримесечие на 2021 г. започна бавен и устойчив спад, като в края на годината стойността ѝ възлизаше на 6,4%. През почти цялата 2022 г. средното за ЕС ниво на безработицата остана стабилно – 6,1% (Eurostat, 2023c). Подобна временна тенденция на леко надрастване на безработицата и постепенно завръщане към предкризисните стойности или дори към по-ниски нива отбелязаха всички страни – членки на ЕС. Държави като Гърция и Испания, където безработицата в началото на 2020 г. беше най-висока за Съюза – респективно 17,1% и 14,5%, преминаха през увеличение в рамките на същата година (за Гърция – максимална стойност от 20,3%, а за Испания – 16,4%). Впоследствие се разви тенденция за завръщане към предкризисните нива и дори за намаляване на безработицата спрямо началото на 2020 г. През октомври 2022 г. нивото на безработицата в Гърция беше 11,6%, а в Испания – 13,1% (Eurostat, 2023 d). За България трудно може да се твърди, че изпита някакви сътресения по отношение на безработицата. Всъщност в най-тежкия кризисен момент, 2020 – 2021 г., безработните се увеличиха с 1% – от 5,3% в началото на 2020 г. до максимум от 6,4% в третото тримесечие на същата година. В края на 2022 г. България отбелязва исторически най-ниското ниво на безработица след 1990 г. – 4,0% (Ibid.). Липсата досега на значим скок в безработицата в рамките на ЕС, и в частност в България, може да се обясни с наличието на резерви в бизнеса и с резултатите от предприетите антикризисни мерки. Въпреки това ситуацията на европейските пазари на труда като цяло, а и в отделни браншове остава притеснителна. Това е свързано преди всичко с вероятността за по-дългосрочен характер на последиците от навлизането във втория етап от кризисното развитие през 2022 г.

Вторият етап от кризата, който се разгръща и до момента, измени не само характера на активираните социални рискове, но и цялостната перспектива за развитието на ЕС и държавите членки. Възможно най-краткото описание на тази промяна се съдържа във вече наложилото се понятие „криза на растящата издръжка на живота“ (Eurofound, 2023, p. 2). В значителна степен става дума за социалните отражения на описаните по-горе тенденции на растящи цени както на основни енергоносители и суровини, така и на редица стоки и услуги за крайните потребители. Това са продукти и услуги, които попадат преди всичко в групата на т.нар. „негъвкаво търсене“, т.е. тяхното ползване не подлежи на значително

свиване. Става дума за основни храни, транспорт, отопление и други режимни разходи. Инфлационният натиск именно върху тази група стоки и услуги неминуемо води до обедняване и загуба на жизнен стандарт на широки слоеве от гражданите. В силно уязвимо положение са онази част от европейските граждани, които разполагат с най-ниски доходи или живеят с доходи около границата от риск от бедност и социално изключване. При един средносрочен хоризонт на инфлационните процеси обаче ударът върху жизнения стандарт и увеличаването на неравенствата несъмнено ще обхванат все по-големи групи европейски граждани. Не е случайно, че именно в края на 2022 г. в редица европейски страни вече се формира една динамично нарастваща група на т.нар. „енергийно бедни домакинства“. Наред със социалните последици за европейските граждани вторият етап от кризата съдържа потенциално и сериозни рискове за дългосрочното развитие на европейските икономики. Нарастването в Европа на цените на енергоносителите и суровините или дори тяхното задържане на сравнително високи нива биха били негативни не само за крайните битови потребители, но и за индустриалните потребители. Това създава осезаем риск редица фирми и дори цели браншове да прекратят дейността си поради високите производствени разходи и загубата на рентабилност и конкурентоспособност. Подобен сценарий отново води до спад в икономическото развитие и увеличаване на безработицата с всички произтичащи от това последици. В обобщение: заради посочените отражения и очаквано развитие на редица негативни тенденции европейските общества, включително българското, са изправени пред реалната опасност от рязък скок на бедността и социалните неравенства, като вече се наблюдават първоначалните етапи на тези процеси.

До момента предприетите мерки за овладяване на последиците от втория етап на кризата, включително на социалните такива, са фрагментарни и противоречиви. На първо място, няма единодушие относно приоритетите на подобни мерки. Все още преобладаващата част от страните членки продължават да търсят отговора в продефицитната бюджетна политика. Смята се, че така ще се осигурят ресурси за подпомагане на обедняващото население и за компенсации на част от производствените разходи за бизнеса, докато инфлационните процеси утихнат. Макар да претендира за по-значим социален ангажимент, подобна стратегия носи редица сериозни опасности. На второ място, продефицитната политика е фактор, който подхранва инфлацията. Не по-малко важно е, че голяма част от държавите – членки на ЕС, нямат възможност да финансират подобен подход за един средносрочен период. Това би означавало натрупване на още по-висока задлъжнялост и опасност за навлизане в дългова спирала. В подобна особено уязвима позиция са държави – членки на еврозоната, като Италия, Испания, Гърция и Португалия, а ситуацията с редица други държави членки може да се промени много бързо в същата негативна посока. Освен това очакването инфлационният натиск да отmine почти от само себе си, е рисковано и

нереалистично. Вероятно по-краткосрочните фактори, като влиянието на локдаун мерките и дисбалансът между търсенето и предлагането, ще отшумят сравнително скоро. Част от страните – членки на ЕС, и техните икономики обаче се сблъскват с по-дългосрочно и структурно предизвикателство. В резултат на конфронтацията в международните отношения и войната в Украйна те са изправени пред пълен срив на съществуващата през последните десетилетия устойчива и обезпечена инфраструктурно схема за доставка на природен газ и нефт и други важни суровини. Динамиката в международната среда остава трудно предвидима. Едва ли може да се очаква, че съществуващото статукво ще се възстанови бързо, ако това изобщо е възможно. И ако през 2022 г. европейските икономика съумяха да си осигурят енергоносители и суровини, заплащайки астрономически цени, това не би могло да бъде устойчиво и работещо решение за в бъдеще. При подобен сценарий „растящата издръжка на живота“ ще се превърне в устойчив проблем за европейските граждани. Не по-малко негативни ще са и последиците за икономиката на редица страни членки. Въпреки тези опасности трябва да се подчертае, че в момента голяма част от европейските държави продължават да поддържат и дори да разширяват мрежата от антикризисни мерки. В това отношение, включително в България, става все по-трудно да бъде поставена границата на публичния ангажимент не само по отношение на различно засегнатите от кризата групи граждани, но и между гражданите и бизнеса. Погледнато в средносрочна перспектива, лекарството, което успешно тушира социалните последици от първия етап на кризисния цикъл, може и вече започва да се превръща в отрова.

Извън този все още доминиращ набор от антикризисни мерки, през 2022 г. се направиха първите значими стъпки на друга стратегия за справяне с инфлационния процес. За първи път след 2008 г. Федералният резерв на САЩ, а впоследствие и Европейската централна банка (ЕЦБ) и редица други централни банки предприеха поредица от стъпки за промяна в своята парична политика и преминаване към поэтапно увеличаване на базисния, или основния, лихвен процент. Само през 2022 г. в САЩ той беше увеличаван седем пъти и в момента е достигнал исторически високо ниво от 4,25 – 4,50%. Макар и по-бавно, Европейската централна банка също направи стъпки в тази посока, като от 8 февруари 2023 г. повиши трите си основни лихвени процента до нива от 3,00%, 3,25% и 2,50%. Както Федералният резерв на САЩ, така и ЕЦБ декларират още от средата на 2022 г. твърдото си намерение да наложат рестриктивна парична политика, която да намали инфлацията в следващите две-три години до смятаното за нормално ниво от около 2%. Свиването на предлагането на пари чрез увеличаване на лихвените проценти е един от най-значимите инструменти, които дават възможност за овладяване на инфлацията. Направените стъпки в тази посока, както и заявените намерения за допълнителни увеличения показват, че този инструмент ще бъде приложен в своята пълнота, за да се постигне овладяване

на негативните тенденции. Подобна перспектива обаче също носи своите рискове. Несъмнено в средносрочен план тази политика ще доведе до спад на инфлацията. Тя обаче носи и опасността от спад в икономиката и дори от рецесия, заради повишените разходи за инвестиции. Освен това увеличаването на базовите лихвени проценти ще увеличи разходите и за обслужването на всички потребителски и бизнес кредити, като това се отнася и за обслужването и възможността на вече натрупаните държавни дългове и/или за емитирането на нови дългове. Преходът към подобна стратегия за борба с инфлацията през следващите няколко години предполага и промяна в бюджетната и фискалната политика, като първата стъпка ще бъде отказът от продефицитни разходни части на бюджетите. В условията на принудително ограничаване и балансиране на разходите практикуваната в момента почти хаотична в своя обхват антикризисна политика ще трябва да бъде прекратена и преформулирана. Това ще бъде поредният период на трудни от политическа гледна точка решения, които ще трябва да наложат фокусирани и таргетирани върху най-засегнатите групи граждани публични и социални политики. Дори и да се справят с тази задача, европейските общества, а и ЕС няма да са намерили целия отговор на сложната ситуация. В особения случай на ЕС овладяването на инфлацията не може да бъде постигнато само с инструмента на лихвения процент – не и докато не бъде намерено трайно и сигурно решение, което да обезпечава икономиките и крайните потребители на страните членки с необходимите енергоносители и суровини. Допълнителният проблем за ЕС, или поне за част от страните членки, е по-ограничената възможност да се оперира в основните лихвени проценти. Прекаленото затягане на достъпа до парични средства може да доведе до невъзможност да се обслужват вече натрупаните огромни публични задължения в редица страни членки, и да дестабилизира еврото, в сценарий, подобен на гръцкия. И последно, но не и по значение: подобно на финансовата криза от 2008 г. настоящият кризисен цикъл показва редица структурни проблеми в развитието на ЕС и на страните членки. Наред с новопоявилите се предизвикателства осъществяването на необходимите реформи (енергийна и икономическа политика, Единен пазар, Обща външна политика и политика за сигурност, и др.) ще има решаващо значение.

Всичко посочено дотук очертава поредния средносрочен етап на проблемно икономическо развитие. Това важи както за световната икономика, така и с особена сила за развитието на Европейския съюз. Дори самият факт, че в изследването са посочени различни по своите параметри прогнози, които обаче еднозначно са умерено песимистични, подчертава сложната динамика на ситуацията, в която се намираме. Това не е първият, нито ще бъде последният труден период в съвременното ни развитие. Може да се твърди, че през последните десетилетия глобализираната икономика устойчиво произвежда кризисни колебания, които генерират задълбочаващи се социални проблеми за

всички общества. Достатъчно е да си припомним предишния глобален шок – финансовата криза от 2008 г. и нейните последици. Въпреки това, особено от гледна точка на развитието на европейските общества, настоящият кризисен цикъл има по-особено и най-важното – по-съдбовно, значение. Тук не се визира само, че Европа е сред най-силно засегнатите в икономическо и социално отношение. Фокусът е върху по-дългосрочния и структурен характер на последиците. Първото измерение е от стратегическо икономическо естество. Очевидно е, че конфликтът в Украйна преминава във фаза, която го прави трудно разрешим и предвидим в краткосрочна перспектива. Дори и да приемем, че той е само отражение на конфронтационната динамика, която цели промяна в международната среда, последиците от това вече имат и ще имат дългосрочен и структурен характер за икономическите перспективи на Европа. Вече е факт, че значима част от икономиките на ЕС (включително най-голямата – Германия) са изправени пред предизвикателството да формулират и осигурят нов подход, логистична структура и сигурност на обезпечението си с енергоизточници и суровини. Съществуващата до 2022 г. устойчива обвързаност, но и зависимост на доставките им от Руската федерация в значителна степен вече не съществува. Това има своите положителни измерения, но поставя и въпроса за възможните алтернативи. Тези алтернативи обаче трябва да се определят, търсят и гарантират далеч извън изискването „да не бъдат свързани с Русия“. Тук става дума за осигуряване на алтернативи, достатъчно сигурни и даващи достатъчно конкурентни позиции за бъдещо развитие на европейската икономика. При провал или компромис в това отношение ЕС просто ще изпадне в друга зависимост, а нерешеният фундаментален структурен проблем ще се трансформира в дългосрочно икономическо отслабване на европейската икономика. В комбинация с вече съществуващите проблеми в развитието на Европейския съюз това би могло да има последици с трудно предвидим магнитуд. Справянето с тези предизвикателства би дало възможност на ЕС да намери подходящите стратегически насоки и цели, които да му позволят да отстои и да развие своя уникален социално-икономически модел.

Ако обърнем поглед към България, възможните изводи са подобни. Всъщност в момента страната ни се намира в благоприятна позиция за нов качествен етап на развитие. Трябва да се изтъкне, че в сравнителен план България навлезе в кризисния цикъл от добри изходни позиции. Те се дължаха на стабилната макроикономическа рамка, която в продължение на дълъг период от време гарантираше ниски нива на държаната задлъжнялост и висок кредитен рейтинг. Именно това даде достатъчно възможности страната ни да си осигури необходимия финансов ресурс и буфер за провеждане на продефицитен вид антикризисна политика. До момента България запазва значителна част от възможностите си за осигуряване на допълнителни финансови ресурси, и то в началото на период на рестриктивна парична политика в световен мащаб.

Водещият въпрос в това отношение обаче е дали продължаването на подобна политика вече е адекватно спрямо съществуващата икономическа и социална обстановка в страната и няма ли да застраши в средносрочен план перспективите за развитие. Особеността на ситуацията в България е обособилата се политическа криза и продължаващата липса на стабилно управление. Това ограничава възможностите да се възползваме от предимствата и шансовете, които имаме. Освен това блокира формулирането и провеждането на която и да е от необходимите и важни структурни реформи в политическата и икономическата сфера. Навлизането в поредния предизборен цикъл до март – април 2023 г. няма да спомогне за излизане от ситуацията на „управление на автопилот“ без възможност за формиране и провеждане на по-дългосрочна и стратегическа политика.

Библиография

A World Bank Group Flagship Report (January 2023). *Global Economic Prospects*. The World Bank, Washington DC.

Eurofound (2023). *Economic and social inequalities in Europe in the aftermath of the COVID-19 pandemic*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

European Commission (2022). *Autumn 2022 Economic Forecast: The EU economy at turning point. GDP map 2023*. European Commission, Economic and Finances. https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/autumn-2022-economic-forecast-eu-economy-turning-point_en#gdp-map-2023 (4.02.2023).

Eurostat (2022a, 19 July). Annual inflation up to 8.6 % in the euro area. Up to 9.6% in the EU. *Euroindicators*, 81/2022.

Eurostat (2023a). *Preliminary flash estimate for the fourth quarter of 2022*. *Euroindicators*. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/15725194/2-31012023-AP-EN.pdf/d6c60a83-0dc6-04aa-774d-0fefc772ef68> (9.02.2023).

Eurostat (2023b, January). *December 2022. Annual inflation down to 9.2% in the euro area Down to 10.4% in the EU*. *Euroindicators*.

Eurostat (2023c). *Unemployment by sex and age – monthly data for the European union*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/UNE_RT_M__custom_4655204/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=6870950a-b6ad-4f89-b327-2e1829d16c11 (18.02.2023).

Eurostat (2023d). *Unemployment by sex and age – monthly data (EU-27)*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/UNE_RT_M__custom_4655204/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=6870950a-b6ad-4f89-b327-2e1829d16c11 (18.02.2023).

ILOSTAT (2022). *Inflation more than doubled between March 2019 and March 2022*. International Labour Organization. <https://ilostat.ilo.org/inflation-more-than-doubled-between-march-2021-and-march-2022/> (19.02.2023).

International Monetary Fund (2023). Growth Projections. World Economic outlook update January 2023. IMF. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/01/31/world-economic-outlook-update-january-2023> (7.02.2023).

International Monetary Fund (2023, January). *World Economic Outlook Update. Inflation Peaking amid Low Growth.* <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/01/31/world-economic-outlook-update-january-2023> (11.02.2023).

The Sofia Globe (2023a, 10 January). World Bank says Bulgaria's economy grew by 3.1% in 2022, outlook for 2023 unchanged. *The Sofia Globe.* <https://sofiaglobe.com/2023/01/11/world-bank-says-bulgarias-economy-grew-by-3-1-in-2022-outlook-for-2023-unchanged/> (13.02.2023).

The Sofia Globe (2023b, 16 January). Bulgaria records 16.9 per cent annual inflation in 2022. *The Sofia Globe.* <https://sofiaglobe.com/2023/01/16/bulgaria-records-16-9-per-cent-annual-inflation-in-2022/> (14.02.2023).

Trading Economics (2023). *Markets, Crude Oil, 2023 Data – 1983-2022 Historical – 2024 Forecast – Price – Quote – Char.* <https://tradingeconomics.com/commodity/crude-oil> (13.02.2023).

World Bank (2023a). *GDP growth (annual %), World, World Bank national accounts data, and OECD National Accounts files.* <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG> (4.02.2023).

World Bank (2023b). *GDP growth (annual %), Bulgaria, World Bank national accounts data, and OECD National Accounts files.* <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=BG> (4.02.2023).

World Bank (2023c). *GDP growth (annual %), European Union, World Bank national accounts data, and OECD National Accounts files.* <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=EU> (4.02.2023).

World Bank (2023, 10 January). *Sharp, Long-lasting Slowdown to Hit Developing Countries Hard.* World Bank Press release. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/01/10/global-economic-prospects> (11.02.2023).

Европейският съд по правата на човека като механизъм за наблюдение на изпълнението по Европейската конвенция за правата на човека

Еволюция на Европейския съд по правата на човека

Европейският съд по правата на човека (ЕСПЧ) е създаден през 1959 г. като част от тристепенния (по това време) механизъм¹⁷ за наблюдение на изпълнението¹⁸ по Европейската конвенция за правата на човека (ЕКПЧ Конвенцията). Самата конвенция е следствие от стремежа да не се повтарят ужасите от Втората световна война и цели да се избягват други подобни събития както чрез система за защита на основните права на човека, така и чрез по-близък политически съюз между европейските държави.

Тези инициативи следват прогласяването на Всеобщата декларация за правата на човека от Организацията на обединените нации (ООН), приета с резолюция на Общото събрание на ООН на 10 декември 1948 г.¹⁹ Дълго време обаче изтича между изработването на този първи значим, макар и необвързващ, международен акт и момента, в който се изработва обвързващ универсален международен акт, съдържащ каталог на основни права и създаващ механизъм за контрол под формата на два международни пакта – Международният пакт за граждански и политически права²⁰ и Международният пакт за икономически, социални и културни права²¹ от декември 1966 г. Затрудненията при изработването на тези два документа повдигат въпроси в Европа, които в крайна сметка получават положително развитие, дали една регионална система за защита няма да се окаже по-ефективна от универсалната.

Първата инициатива в тази посока е предприета през май 1948 г. по време на Конгреса на Европа, проведен в Хага, Нидерландия, когато се отправят първите предложения относно създаването на съд с правомощия да контролира спазването от страна на държавите на правата на човека. Тези идеи са доразвити от Европейското движение по време на Конгреса в Брюксел от февруари 1949 г., след който комитет от това движение изготвя първия проект за ЕКПЧ. Още по

¹⁷ От самото начало ЕСПЧ е част от механизма, установен от ЕКПЧ, и една от трите първоначално предвидени институции (Европейска комисия за правата на човека, Европейски съд по правата на човека и Комитет на министрите на СЕ), които са отговорни за изпълнението на задълженията, поети от държавите, ратифицирали ЕКПЧ.

¹⁸ Вж. подробно за механизмите за наблюдение на изпълнението на международни договори в областта на правата на човека в универсален и регионален план моята монография: Йочева, К. (2020). *Механизми за наблюдение на изпълнението на международни договори в областта на правата на човека*. София: НБУ.

¹⁹ Приета с резолюция на ОС на ООН 217 (III) А.

²⁰ Ратифициран с Указ № 1199 на Президиума на Народното събрание от 23.07.1970 г. – ДВ, бр. 60 от 1970 г. В сила за България от 23.03.1976 г. Издаден от Министерството на външните работи, обн. бр. 43 от 28.05.1976 г.

²¹ Ратифициран с Указ № 1199 на Президиума на НС от 23.07.1970 г. – ДВ, бр. 60 от 1970 г. Издаден от Министерството на външните работи, обн. ДВ, бр. 43 от 28.05.1976 г., в сила от 23.03.1976 г.

силата на този проект се предвижда създаването на съд, който чрез филтриране от една комисия да отменя решения и мерки, които са несъвместими с предвидените от Конвенцията права. Докато текат тези дебати за конвенция за правата на човека, правителствата на западноевропейските държави свикват дипломатическа конференция в Лондон, където на 5 май 1949 г. се подписва, първоначално от десет държави²², Статутът на Съвета на Европа (СЕ)²³.

В Статута се предвижда като основна цел на СЕ защитата и по-пълното осъществяване на правата на човека и основните свободи.

Проектът на Европейското движение е представен през юни 1949 г. на Комитета на министрите, а след това и на Консултативното събрание (по-нататък превърнало се в Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, ПАСЕ). ПАСЕ провежда първата си сесия в Страсбург от 10 август до 8 септември 1949 г. В рамките на този форум се наблюдава значително противопоставяне на държавите относно включването в дневния ред на ПАСЕ на въпроса за защитата и по-пълното осъществяване на правата на човека и основните свободи, по съображения че това вече е въпрос, с който се е занимала ООН.

Въпреки това се провеждат дебати по тази точка и след представянето на проекта на Европейското движение той е изпратен обратно на Правния комитет на ПАСЕ.

Правният комитет като начало се занимава със списъка на правата, които следва да бъдат включени в Конвенцията, като за тази цел се опира на Всеобщата декларация за правата на човека. Той също така предвижда създаването на механизъм за колективни гаранции, който включва процедури за междудържавни дела и индивидуални жалби, по които да се произнася съдебен орган, както и комисия с правомощията да разследва и помирява. В рамките на този правен комитет се прави възражение по отношение на предложението да се създаде съд, но това становище не бива подкрепено, и в последния ден от сесията на ПАСЕ проектът на Правния комитет е приет и впоследствие, на 5 ноември 1949 г., е представен на вниманието на Комитета на министрите.

Въпреки възраженията от страна на ПАСЕ Комитетът на министрите взема решение да препрати проекта на комитет от експерти, за да го разгледа в неговата цялост. Тези експерти (част от които впоследствие стават едни от първите членове на Комисията по правата на човека или съдии в ЕСПЧ) заседават през февруари и март 1950 г. Въпреки постигнатото съгласие за изготвянето на конвенция налице е несъгласие относно начина, по който следва да се формулират гарантираните по нея права, като някои от експертите отдават предпочитание на изготвянето просто на списък, а други настояват за изготвянето на точно определение на правата и

²² Белгия, Дания, Франция, Ирландия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Швеция и Обединеното кралство.

²³ Ратифициран със закон, приет от Народното събрание на 5.05.1992 г. – ДВ, бр. 37 от 6.05.1992 г. Издаден от Министерството на външните работи, обн. ДВ, бр. 49 от 16.06.1992 г., в сила за България от 7.05.1992 г.

евентуалните им ограничения. Следователно те изготвят алтернативни проекти на вниманието на Комитета на министрите по този въпрос и освен това не стигат до заключение относно създаването на съд, като приемат, че за тази цел е необходимо политическо решение.

Сезиран отново с въпроса, Комитетът на министрите взема решение да го отнесе до конференция на висши длъжностни лица, които заседават през юни 1950 г. За пореден път мненията са разнопосочни. Франция, Италия, Белгия и Ирландия подкрепят създаването на съд, докато Нидерландия, Обединеното кралство, Норвегия, Швеция, Гърция и Турция не подкрепят предложението.

Също така не се постига съгласие относно точната роля на предложената от ПАСЕ комисия. Повдигат се въпроси относно това дали Комитетът на министрите е подходящият орган, който да бъде натоварен с правомощия по вземане на решения по отношение на твърдените нарушения на права на човека, което по същество е правораздавателна функция. В крайна сметка конференцията съумява да приеме единен проект, основан на мнозинството по всеки от спорните въпроси. По-специално, постига се компромис във връзка с предложението за създаване на съд, в смисъл че той следва да бъде факултативен, т.е. да се остави на преценката на държавите да решат дали да приемат или не неговата юрисдикция.

Комитетът на министрите прави преглед на работата на Конференцията в началото на август 1950 г. след проведени консултации с Правния комитет на ПАСЕ. Предлага се проектът да бъде препратен отново на комитет от експерти, но на 7 август 1950 г. Комитетът на министрите взема решение да приеме проекта с няколко изменения и да го препрати на ПАСЕ за становище. На този етап се въвежда нов компромис, а именно правото на иск, при което физическо лице може да твърди нарушение на гарантирани права, също следва да бъде факултативно, в смисъл че подобни искания могат да се подават до предлаганата комисия само срещу държава, която е приела подобна възможност.

На 25 август 1950 г. ПАСЕ, въпреки че изразява съжаление във връзка с различните направени изменения в оригиналния проект, единодушно подкрепя проекта на конвенция. Това становище е придружено от няколко предложения за изменения, по-специално на гарантирането на някои права, които са били заличени от проекта на Конференцията на висшите длъжностни лица.

С оглед да не забавя повече въпроса, Комитетът на министрите взема решение да отнесе предложенията на ПАСЕ до комитет от експерти и текстът на Конвенцията да бъде открит за подписване, така както е приет от Комитета на министрите на СЕ на 7 август 1950 г.

По този начин първоначално на 4 ноември 1950 г. в Рим, а скоро след това и в Париж се подписва Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи от всички членове на Съвета на Европа, поради което първоначално ЕКПЧ се нарича Договор от Рим. Конвенцията за защита на правата на човека и

основните свободи влиза в сила на 3 септември 1953 г. вследствие на ратификацията от Люксембург, който е десетата ратифицирала ЕКПЧ държава.²⁴

Правна уредба на Европейския съд по правата на човека

Правната уредба относно ЕСПЧ се съдържа основно в ЕКПЧ – част II, чл. 19 – 51. През годините уредбата се надгражда и по силата на голям брой протоколи към Конвенцията.

След влизането в сила на ЕКПЧ на различни интервали във времето се изработват различни протоколи към нея, които предоставят гарантирането на допълнителни права, надграждащи тези, прогласени в оригиналния текст на Конвенцията.

Тези протоколи, които гарантират допълнителни права, са известни като „факултативни протоколи“ („optional Protocols“)²⁵ поради това, че държавите – страни по оригиналната конвенция, могат да решат дали да станат страна по всички, или по някой от тези протоколи. По този начин кръгът на държавите, които са обвързани по някой от тези протоколи, може да се различава от кръга на държавите, обвързани по друг от протоколите от този вид.

Наред с тези протоколи през годините се изработват и друг вид протоколи, известни като „протоколи за изменение“ („amending Protocols“)²⁶. С тези протоколи се предвиждат изменения в някои аспекти от процедурата пред институциите в Страсбург, както се предвижда съгласно оригиналната конвенция. Тези протоколи следва да бъдат ратифицирани от всички държави – страни по ЕКПЧ, преди да влязат в сила. От всички тези различни документи от особено значение е Протокол № 11, който влиза в сила на 1 ноември 2018 г., тъй като по силата му се създава единен постоянно действащ Европейски съд по правата на човека със задължителна юрисдикция.

Накрая, но не по значение, трябва да се отбележи, че по силата на Протокол № 2 от 1963 г. на ЕСПЧ се предоставя компетентността да дава съвещателни мнения при някои ограничени условия. В това отношение трябва да се отбележи и възможността, предоставена по силата на чл. 1 от Протокол № 16 към ЕКПЧ, най-висшите съдилища на Високодоговаряща страна да отправят до ЕСПЧ искания за съвещателни мнения по принципни въпроси, отнасящи се до тълкуването или

²⁴ България е страна по Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи от 7 септември 1992 г., когато я ратифицира. Ратифицирана със закон, приет от Народното събрание на 31.07.1992 г. – ДВ, бр. 66 от 14.08.1992 г., обн. ДВ, бр. 80 от 2.10.1992 г., в сила от 7.09.1992 г.

²⁵ По-специално, това са Протокол № 4 (1963 г.), Протокол № 6 (1983 г.), Протокол № 7 (1984 г.), Протокол № 12 (2000 г.), Протокол № 13 (2002 г.) и Протокол № 16 (2013 г.).

²⁶ По-специално, това са Протокол № 3 (1963 г.), Протокол № 5 (1966 г.), Протокол № 8 (1985 г.), Протокол № 9 (1990 г.), Протокол № 10 (1992 г.), Протокол № 11 (1994 г.), Протокол № 14 (2004 г.), Протокол № 14bis (2009 г.) и Протокол № 15 (2013 г.).

прилагането на правата и свободите, определени в ЕКПЧ или Протоколите към нея.²⁷

Относимата към дейността на ЕСПЧ уредба се допълва и от Правилника на Съда (Rules of Court).²⁸

От създаването му досега седалището на ЕСПЧ е в седалището на Съвета на Европа, което съгласно чл. 11 от Статута на СЕ е установено в Страсбург, Франция. Това изрично се предвижда съгласно правило 19 от Правилника на Съда, което е озаглавено „Седалище на Съда“.

В същата разпоредба обаче се предвижда, че ЕСПЧ може, ако реши за уместно, да изпълнява функциите си и другаде на територията на държава – членка на СЕ.

Решенията на камарите на ЕСПЧ (от седем съдии) могат да се обжалват пред голямата камара (от 17 съдии), която да се произнесе окончателно.²⁹

По отношение на съвещателната юрисдикция ЕКПЧ предоставя на ЕСПЧ правомощието да дава съвещателни мнения по „правни въпроси, отнасящи се до тълкуването на Конвенцията и Протоколите към нея“³⁰, по искане на Комитета на министрите на СЕ.

Роля на Европейския съд по правата на човека като механизъм за наблюдение на изпълнението по Европейската конвенция за правата на човека

Европейската конвенция за правата на човека предвижда възможността ЕСПЧ да бъде сезиран с междудържавни дела или с индивидуални жалби.³¹

ЕКПЧ предвижда, че ЕСПЧ може да приема жалби от „всяко лице, неправителствена организация или група лица, които твърдят, че са жертва на нарушение от страна на някоя от Високодоговарящите страни на правата, провъзгласени в Конвенцията или в Протоколите към нея“³².

Допълнителните критерии за допустимост пред Европейския съд по правата на човека включват изискванията жалбата да не е анонимна; въпросът да представлява по същество жалба, която вече е разглеждана от съда или „в хода на друга процедура за международно разследване или решаване на спорове и не съдържа нова информация“; жалбата да не е несъвместима с разпоредбите на Конвенцията или на Протоколите към нея, явно неоснователна или

²⁷ Докато преди 2022 г. ЕСПЧ се е произнесъл само по две такива искания, през 2022 г. са приети три съвещателни мнения.

²⁸ Актуална версия на Правилника на Съда от 3 октомври 2022 г. *ECHR website*. <https://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=basictexts/rules&c> (30.01.2023).

²⁹ Член 43, параграф 1 и чл. 44, параграф 1 от ЕКПЧ. Терминологията и препратките по-надолу са съгласно употребата в текста на ЕКПЧ (*ECHR website*. https://www.echr.coe.int/documents/convention_bul.pdf (30.01.2023), както и в текста на брошурата „ЕСПЧ в 50 въпроса“ (*ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_BUL.pdf (30.01.2023).

³⁰ Член 47 от ЕКПЧ.

³¹ Членове 33 и 34 от ЕКПЧ.

³² Член 34 от ЕКПЧ.

представляваща злоупотреба с правото на индивидуална жалба. Освен това жалбата може да бъде отхвърлена, ако ЕСПЧ счете, че жалбоподателят „не е претърпял значителна вреда“, освен когато спазването на правата на човека, както те са определени в ЕКПЧ и Протоколите към нея, изисква разглеждане на жалбата по същество, като разглеждането на дадено дело не може да бъде отказано на такова основание, в случай че то не е било надлежно разгледано от национален съд.³³

Решенията на Европейския съд по правата на човека са окончателни и задължителни за страните (с изключение на и доколкото са засегнати процедури по обжалване пред голямата камара на ЕСПЧ).³⁴

Окончателното решение на ЕСПЧ се изпраща на Комитета на министрите на СЕ, който следи за неговото изпълнение.³⁵

Годишният доклад на Комитета на министрите³⁶ представя статуса на изпълнение на основните решения на ЕСПЧ от държавите – членки на СЕ. В него също така се представят статистика и информация относно нови дела, висящи дела и решени през годината дела. Според последния годишен доклад на Комитета на министрите системата за защита на правата на човека е изправена пред няколко предизвикателства – напускането от Руската федерация на организацията и нейните институции, което неминуемо ще има негативни последици, както и пандемията от COVID-19, която сериозно застраши през последните години общественото здраве, както и пределите на демокрацията и върховенството на правото.

Състав на Европейския съд по правата на човека

Съгласно чл. 20 от ЕКПЧ броят на съдиите в ЕСПЧ е равен на броя на Високодоговарящите страни, който към 2023 г. е 46, след като Комитетът на министрите реши да изключи Руската федерация от състава си на 16 март 2022 г. след 26-годишно членство³⁷ поради инвазията на една държава – членка на СЕ, Руската федерация, в друга – Украйна.

В резолюция, приета от пленарен състав на 22 март 2022 г., ЕСПЧ формулира правните последици от прекратяването на членството на Руската федерация, като разяснява, че продължава да бъде компетентен в съответствие със своята юрисдикция, следваща от чл. 58, параграфи 2 и 3 от ЕКПЧ, да разглежда жалби срещу тази държава по отношение на нарушения на ЕКПЧ, извършени преди 16 септември 2022 г., датата, на която Руската федерация преустановява статута си на

³³ Член 35 от ЕКПЧ.

³⁴ Член 46, параграф 1 от ЕКПЧ.

³⁵ Член 46, параграф 2 от ЕКПЧ.

³⁶ Annual Reports of the Committee of Ministers. *COE website*. <https://www.coe.int/en/web/execution/annual-reports> (30.01.2023).

³⁷ *COE website*. <https://www.coe.int/en/web/portal/-/the-russian-federation-is-excluded-from-the-council-of-europe> (30.01.2023).

Високодоговаряща страна по ЕКПЧ, а съдията, избран от тази държава³⁸, преустановява дейността си като член на ЕСПЧ³⁹.

Основните условия за заемане на длъжността съдия в ЕСПЧ се съдържат в чл. 21 от ЕКПЧ, съгласно който:

1. Съдиите в ЕСПЧ трябва да притежават високи морални качества и или да отговарят на условията, изисквани за заемане на висши съдебни длъжности, или да са юрисконсулти с призната компетентност.

2. Съдиите в ЕСПЧ участват в работата на Съда в лично качество.

3. По време на срока на пълномощията си съдиите в ЕСПЧ не могат да упражняват никаква дейност, несъвместима с изискванията за независимост и безпристрастност.

Съдиите се избират от ПАСЕ от списък с трима кандидати, предложени от всяка държава членка.⁴⁰ Вече съм имала възможността да разгледам въпроса за процедурата за избор на съдии в ЕСПЧ⁴¹, така че няма да се спирам подробно на нея в настоящата статия. Тъй като предстои изборът на нов съдия от България в ЕСПЧ, който да поеме мандат от април 2024 г.⁴² след като изтече мандатът на действащия съдия, ще припомня имената на досегашните съдии в ЕСПЧ, номинирани от България в периода на членството ѝ, след присъединяването на страната ни към СЕ на 7 май 1992 г.⁴³:

1. Йонко Грозев (2015 – 2024);
2. Здравка Калайджиева (2008 – 2015);
3. Снежана Ботушарова (1998 – 2008);
4. Димитър Гочев (1992 – 1998).

Към 2023 г. съдиите в ЕСПЧ се избират за срок от 9 години.⁴⁴ Те не подлежат на преизбиране. Срокът на пълномощията на съдиите приключва при навършване на 70-годишна възраст.⁴⁵ Съдиите изпълняват задълженията си до своята замяна. Те обаче продължават да работят по делата, в които вече са участвали. Тази разпоредба е въведена в ЕКПЧ по силата на Протокол № 14 от 2004 г., в сила от 1 юни 2010 г.

³⁸ Михаил Лобов (2022 – 2022).

³⁹ Annual Report ECHR 2022. *ECHR website*, pp. 7 – 8. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

⁴⁰ Член 22 от ЕКПЧ.

⁴¹ Вж. Йочева, К. (2014). За ролята на съдията в Европейския съд по правата на човека. *Сборник доклади от научната конференция на Русенски университет „Ангел Кънчев“ и Съюза на учените – гр. Русе*, 269 – 276, и Йочева, К. (2014). По процедурата за избор на съдии в Европейския съд по правата на човека в Страсбург. *Юридическо списание на НБУ (Law Journal of NBU)*, брой 2/2014. ISSN 1314-5797. <http://www.nbu.bg/index.php?l=965>.

⁴² Вж. повече за актуалната процедура в „Обявление за провеждане на процедура по подбор на кандидати за български съдия в Европейския съд по правата на човека“, публикувано на сайта на Министерството на правосъдието. <https://justice.government.bg/home/index/91f5c278-58cd-4f6c-a173-4f53aacaaff6e> (20.01.2023).

⁴³ Judges of the Court since 1959. *ECHR website*. https://echr.coe.int/Documents/List_judges_since_1959_BIL.pdf (30.01.2023).

⁴⁴ Член 23 от ЕКПЧ (изм. ДВ, бр. 38 от 2010 г., в сила от 1.06.2010 г.).

⁴⁵ Член 23, параграф 2 от ЕКПЧ.

Към 2023 г. председател на ЕСПЧ е г-жа Síofra O’Leary от Ирландия, която е избрана на тази длъжност от пленарния състав на ЕСПЧ за тригодишен мандат от 1 ноември 2022 г. Тя е първата жена, която заема този пост.⁴⁶ Освен председателя на ЕСПЧ, близо една трета (15) от съдиите в ЕСПЧ към 2023 г. също са жени.

В състава на ЕСПЧ има представители на различни правни професии – през последните години в списъка на кандидатите са включени 41% съдии, 30% университетски преподаватели, 19% практикуващи юристи и 8% други.⁴⁷

В организационно-административен план ЕСПЧ се изгражда от отделения (sections), а камарата (chamber) е съдебен състав на ЕСПЧ в рамките на дадено отделение.⁴⁸ ЕСПЧ има пет отделения, в които се формират камарите. Всяко отделение има председател, заместник-председател и определен брой съдии.

Камарата се състои от председателя на отделението, към което е отнесено делото, националния съдия (така се нарича съдията, избран в съответствие с държавата, срещу която е подадена жалбата) и петима други съдии, определени от председателя на отделението на ротационен принцип.

Голямата камара се състои от председателя на ЕСПЧ, заместник-председателите, председателите на отделения и националния съдия, заедно с други съдии, избрани чрез теглене на жребий. Когато разглежда дело, отнесено към голямата камара, същата не може да включва съдия, който преди това е бил част от състава на камарата, която първа е разгледала делото.⁴⁹

Делата пред ЕСПЧ се гледат от един от четирите основни състава, в които ЕСПЧ заседава. Явно недопустимите жалби се разглеждат от едноличен състав (един съдия, който не трябва да е националният съдия⁵⁰). Комитет от трима съдии може да се произнесе с единодушно решение по допустимостта и по същество на жалби, по които вече има трайно установена практика на ЕСПЧ.⁵¹ Жалбата може също така да бъде разпределена на камара от седем съдии, която се произнася с мнозинство от гласовете по допустимостта и по същество на делото.⁵²

По изключение голямата камара в състав от 17 съдии разглежда дела, отнесени към нея – или при десезиране на някоя камара, или по приета молба за отнасяне на делото до голямата камара.⁵³ Например през 2022 г. голямата камара е произнесла девет решения по същество (judgments⁵⁴), едно решение по

⁴⁶ Presidency of the Court. *ECHR website*. <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/formerpresidents&c=> (30.01.2023).

⁴⁷ The Advisory Panel of Experts on Candidates for Election as Judge to the European Court of Human Rights. *COE website*, p. 15. <https://rm.coe.int/short-guide-panel-pdf-a5-2757-1197-8497-v-1/1680a0ae31> (30.01.2023).

⁴⁸ Composition of the Court. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/judges&c#newComponent_1346152041442_pointer (30.01.2023).

⁴⁹ Член 26, параграф 5 от ЕКПЧ: „с изключение на председателя на камарата и на съдията, заседавал от името на заинтересованата Високодоговаряща страна“.

⁵⁰ Член 26, параграф 3 от ЕКПЧ.

⁵¹ Член 28 от ЕКПЧ.

⁵² Член 29 от ЕКПЧ.

⁵³ Член 31 от ЕКПЧ.

⁵⁴ Срв. терминологията по чл. 45 от ЕКПЧ.

допустимостта (decision)⁵⁵ и три съвещателни мнения (advisory opinions) по Протокол № 16 към ЕКПЧ.

Актуални статистически данни относно практиката на Европейския съд по правата на човека

Напоследък ЕСПЧ се е концентрирал върху разглеждането на сложни дела и е взел решение да съединява някои жалби, които повдигат сходни правни въпроси, за да може да ги разгледа заедно. Затова дадено решение на ЕСПЧ може да се отнася до няколко жалби.⁵⁶ През 2021 г. ЕСПЧ постановява 1105 решения относно 3131 жалби. За сравнение, броят на решенията на ЕСПЧ през 2020 г. е 871, а през 2019 г. – 884.⁵⁷

Според последната публикувана статистика през 2021 г. ЕСПЧ е разгледал общо 36 092 жалби, като се е произнесъл с решение (judgment или decision) или като е заличил делото от списъка.⁵⁸

От създаването си през 1959 г. ЕСПЧ е разгледал около 957 300 жалби, като се е произнесъл с решение (judgment или decision) или като е заличил делото от списъка.⁵⁹ От създаването си ЕСПЧ е постановил 24 511 решения (до 2021 г.). Около 40% от тези решения се отнасят до три държави – членки на Съвета на Европа: Турция (3820), Руската федерация (3116) и Италия (2466). По 84% от постановените решения ЕСПЧ е установил поне едно нарушение на ЕКПЧ от държавата ответник.

Къде се намира България в тази статистика? Към 2022 г. се отчитат общо 18 515 подадени жалби, по които има общо 801 постановени решения на ЕСПЧ към 2022 г., от които 723 са осъдителни.⁶⁰ През 2022 г. срещу България има разпределени на състав на ЕСПЧ 750 жалби, като ЕСПЧ е постановил общо 27 решения, от които 25 са осъдителни.⁶¹

През последните години ЕСПЧ се бори последователно за намаляване на огромния брой висящи жалби. Съгласно най-новата статистика от Годишния доклад на ЕСПЧ за 2022 г.⁶² пред ЕСПЧ има над 72 000 висящи жалби, което е увеличение с 11% спрямо 2021 г. Три държави отговарят за почти 64% от тези жалби: Руската федерация, Турция и Украйна.⁶³

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Например съединени сходни жалби има по дело „Йочева и Ганева срещу България“, жалби № № 18592/15 и 43863/15, решение от 11.05.2021 г., което се споменава на с. 90 от Годишния доклад на ЕСПЧ за 2022 г.

⁵⁷ The European Court of Human Rights in Facts & Figures 2021. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2021_ENG.pdf (30.01.2023).

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Overview 1959–2021 ECHR. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592021_ENG.pdf (30.01.2023).

⁶⁰ Violations by Article and by State. 1959 – 2022. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

⁶¹ Violations by Article and by State. 2022. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

⁶² Annual Report ECHR 2022. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

⁶³ Ibid, p. 16.

И през 2022 г. ЕСПЧ е бил изключително зает, като се е произнесъл по 39 570 жалби. Броят на жалбите, които са завършили с решение (judgment) през 2022 г., е 4168, от които 3554 са решени от комитет от трима съдии. Еднолични състави са разгледали почти 30 600 жалби. В края на 2021 г. 70 150 жалби са били висящи. Към края на 2022 г. броят на висящите жалби нараства до около 74 650. От тях 74% се отнасят до пет държави: Турция (около 20 100 жалби), Руската федерация (около 16 750 жалби), Украйна (10 400 жалби), Румъния (4800 жалби) и Италия (около 3550 висящи жалби).

Почти 10 200 висящи жалби се отнасят до спорове между различни държави членки.⁶⁴

През 2022 г. ЕСПЧ е свидетел и на други значими развития. Например на 1 февруари 2022 г. в съответствие с Протокол № 15 към ЕКПЧ срокът за подаване на жалба пред ЕСПЧ е съкратен от 6 на 4 месеца от датата на окончателното национално съдебно решение. Новият срок за сезиране на ЕСПЧ се прилага само за жалби, по отношение на които окончателното национално съдебно решение е взето на или след 1 февруари 2022 г.⁶⁵

През 2022 г. ЕСПЧ провежда и двустранен обмен с висши европейски и международни юрисдикции, сред които са Съдът на ЕС, Съдът на ЕАСТ, Интерамериканският съд по правата на човека и Африканският съд по правата на човека и народите.⁶⁶ Освен това ЕСПЧ продължава сътрудничеството си с юрисдикциите на държавите – членки на СЕ.⁶⁷

В заключение

Когато се разглежда ролята на ЕСПЧ като част от механизма за наблюдение на ЕКПЧ, не може да не се отбележи, че 70 години след влизането си в сила ЕКПЧ „съставлява един от най-големите мирни проекти в историята на човечеството“ по думите на Robert Spano, предишният председател на ЕСПЧ.⁶⁸ Напълно споделям неговото твърдо убеждение, че „работата на Съвета на Европа и неговият механизъм за съдебен контрол, Европейският съд по правата на човека, са допринесли и ще допринасят за стабилността, сигурността и мира в Европа. И ако често се казва, че Европейският съд по правата на човека е „камъкът в короната“, то короната трябва да остане силна, за да може камъкът да продължава да блести“.

⁶⁴ Ibid, p. 6.

⁶⁵ Ibid, p. 10.

⁶⁶ Подробно за сходни на ЕСПЧ правораздавателни механизми за наблюдение на изпълнението на международни договори в областта на правата на човека вж. в Йочева, К. (2019). Действащи правораздавателни механизми за наблюдаване на изпълнението на международни договори. В *Научна конференция „Правата на човека – 70 години след приемането на Всеобщата декларация за правата на човека“*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 233 – 247.

⁶⁷ Annual Report ECHR 2022. *ECHR website*, p. 8. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

⁶⁸ Из реч, произнесена по време на Solemn Hearing, 24 юни 2022 г. Annual Report ECHR 2022. *ECHR website*, p. 13. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

Библиография

ЕКПЧ (текст). *ECHR* website.
https://www.echr.coe.int/documents/convention_bul.pdf (30.01.2023).

ЕСПЧ в 50 въпроса. *ECHR* website.
https://www.echr.coe.int/Documents/50Questions_BUL.pdf (30.01.2023).

Йочева, К. (2020). *Механизми за наблюдение на изпълнението на международни договори в областта на правата на човека*. София: НБУ.

Йочева, К. (2019). Действащи правораздавателни механизми за наблюдаване на изпълнението на международни договори. В *Научна конференция „Правата на човека – 70 години след приемането на Всеобщата декларация за правата на човека“*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 233 – 247.

Йочева, К. (2014). За ролята на съдията в Европейския съд по правата на човека. В *Сборник доклади от научната конференция на Русенски университет „Ангел Кънчев“ и Съюза на учените – гр. Русе. С.*, 269 – 276.

Йочева, К. (2014). По процедурата за избор на съдии в Европейския съд по правата на човека в Страсбург. *Юридическо списание на НБУ (Law Journal of NBU)*, брой 2/2014. ISSN 1314-5797. <http://www.nbu.bg/index.php?l=965>

Обявление за провеждане на процедура по подбор на кандидати за български съдия в Европейския съд по правата на човека. *Сайт на Министерството на правосъдието*.
<https://justice.government.bg/home/index/91f5c278-58cd-4f6c-a173-4f53aaca66e>
 (20.01.2023).

Annual Report ECHR 2022. *ECHR* website.
https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

Annual Reports of the Committee of Ministers. *COE* website.
<https://www.coe.int/en/web/execution/annual-reports> (30.01.2023).

Composition of the Court. *ECHR* website.
https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/judges&c#newComponent_1346152041442_pointer (30.01.2023).

Judges of the Court since 1959. *ECHR* website.
https://echr.coe.int/Documents/List_judges_since_1959_BIL.pdf (30.01.2023).

Overview 1959 – 2021 ECHR. *ECHR* website.
https://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592021_ENG.pdf (30.01.2023).

Presidency of the Court. *ECHR* website.
<https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/formerpresidents&c=>
 (30.01.2023).

Rules of Court, ECtHR. *ECHR* website.
<https://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=basictexts/rules&c> (30.01.2023).

The Russian Federation is excluded from the Council of Europe. *COE website*. <https://www.coe.int/en/web/portal/-/the-russian-federation-is-excluded-from-the-council-of-europe> (30.01.2023).

The Advisory Panel of Experts on Candidates for Election as Judge to the European Court of Human Rights. *COE website*. <https://rm.coe.int/short-guide-panel-pdf-a5-2757-1197-8497-v-1/1680a0ae31> (30.01.2023).

The European Court of Human Rights in Facts & Figures 2021. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2021_ENG.pdf (30.01.2023).

Violations by Article and by State. 1959 – 2022. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

Violations by Article and by State. 2022. *ECHR website*. https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2022_ENG.pdf (30.01.2023).

Защитата от дискриминация в областта на трудовите и социалните права в практиката на Европейския съд по правата на човека

I. Европейската конвенция за правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ) първоначално не предвижда абсолютна забрана за дискриминация в обществените отношения (общо за ЕКПЧ вж. например Ван Дайк и Ван Хууф, 2000; Харис и О'Бойл, 2015). Разпоредбата на чл. 14 – „Забрана за дискриминация“, която урежда правото на недискриминация, е от ограничен вид, тъй като забранява дискриминацията само при упражняването на определени права, гарантирани от Конвенцията. Протокол № 12 към ЕКПЧ (СДЕ № 177), в който е уредена обща и абсолютна забрана за дискриминация, е приет на 11 април 2000 г. в гр. Рим (Република Италия). Той влиза в сила на 4 януари 2005 г. след необходимия брой ратификации, но и към днешна дата все още не е ратифициран от много държави. Така Протокол № 12 премахва въпросното ограничение и гарантира, че никой няма да бъде дискриминиран на каквато и да е основа от публичен орган. Въпреки обстоятелството, че много държави – членки на Съвета на Европа, не са подписали Протокол № 12 към ЕКПЧ, той има съществена роля за развитието на защитата на правата на човека, и в частност на защитата от дискриминация, като разширява обхвата на разпоредбата на чл. 14 от ЕКПЧ до всяко право, установено от Конвенцията (Каменова, Друмева и Илиева, 2003, с. 125 – 150). Поради това обстоятелство през десетилетията след приемането на ЕКПЧ, при навеждане на довод за дискриминация на основание чл. 14 от Конвенцията, който забранява дискриминацията само при упражняване на правата, предвидени в самата конвенция, тази разпоредба не се използва самостоятелно от съда, което често се подчертава в самите решения.

Въз основа на подхода на Европейския съд по правата на човека (накратко по-долу ЕСПЧ, Европейският съд или Съдът) към дискриминацията, в следващото изложение ще бъдат представени вижданията на Съда за пряка и непряка дискриминация, разпределението на тежестта на доказване в такива случаи, както и възможността за използване на статистическа информация като доказателство в областта на трудовите и социалните права на човека. Практиката на ЕСПЧ в проблематиката на забраната за дискриминация в трудовите отношения, както и при упражняването на други социални права на човека не е така богата, както във връзка с други основни и защитени от Конвенцията права и свободи на човека (за общ коментар на проблематиката вж. Чернева, 2022). Изложението не претендира за изчерпателност, а решенията на Съда са представени селективно.

II. В своята практика Европейският съд използва понятията „пряка дискриминация“ и „непряка дискриминация“. Пряката дискриминация се

определя като различно третиране на хора в подобни ситуации без обективна и разумна обосновка. Липсата на обективна и разумна обосновка („No objective and reasonable justification“) означава, че разликата в третирането не преследва „легитимна цел“ или няма „разумна пропорция между използваните средства и преследваната цел“. Непряката дискриминация се разбира от ЕСПЧ като разлика в третирането, изразяваща се в такъв ефект от неутрална политика или мярка, която причинява непропорционална вреда на определени групи хора. Съдът отбелязва, че държавите се ползват с известна свобода при преценката дали и до каква степен разликата в третирането е оправдана, докато на практика има групи от „уязвими“ жалбоподатели, по отношение на които свободата на преценка на държавата е ограничена (относно концепцията „уязвимост“ в практиката на ЕСПЧ вж. Peroni & Timmer, 2013). Така например ЕСПЧ признава заразените с ХИВ лица, хората с увреждания и етническите малцинства като уязвими. Някои автори изказват мнение, че работниците и служителите като цяло се класифицират от ЕСПЧ в тази категория на „уязвими“ лица (вж. така Dorssemont & Lörcher, 2013). По този начин основният критерий дали е налице дискриминация, е наличието на разлика в третирането въз основа на пол, раса, цвят на кожата, език, религия, политически или други възгледи, национален или социален произход, принадлежност към национално малцинство, имотно състояние, рождение или други признаци, когато липсва правна цел за установяване на такова различие или несъразмерност на установените различия спрямо преследваната легитимна цел. Например по делото Маркин срещу Руската федерация ЕСПЧ установява, че заявената от руското правителство цел за защита на националната сигурност като основание за отказ за предоставяне на родителски отпуск на военнослужещи мъже е по същество законна. Но правилото за пропорционалност на ограниченията спрямо преследваната цел е нарушено, тъй като има други средства за гарантиране на националната сигурност, освен изключването на военнослужещи мъже от броя на лицата, които имат право на родителски отпуск (§ 147 от решението на голямата камера на ЕСПЧ). Разликата в третирането, като първи критерий за дискриминация, се установява от Съда чрез сравнение с положението на други лица в подобно положение. Така в същото дело Маркин срещу Руската федерация Съдът сравнява положението на жалбоподателя не само с положението на жените военнослужещи, които имат право на родителски отпуск, но и с това на цивилни служители (които имат същото право независимо от пола на служителя), като установява и в двата случая разлика в третирането.

III. Във връзка с прегледа на практиката на ЕСПЧ по делата за дискриминация в трудовите и социалните отношения е интересно да се разгледа по-подробно цитираното дело на Константин Маркин срещу Руската федерация. То предизвика внимание, защото беше първото дело в ЕСПЧ, при което имаше пряко оспорване от страна на Съда на решение на Конституционния съд на Руската федерация, и се превърна в лакмус за връзката на Русия с международното право

като цяло, и в частност с европейското право за правата на човека (вж. подробно Mälksoo, 2012a). В решението на ЕСПЧ, издадено на 7 октомври 2010 г., се установява нарушение от правителството на Руската федерация на чл. 14 и чл. 8 от ЕКПЧ, тъй като законодателството не предоставя на военнослужещите мъже същото право на отпуск за отглеждане на дете, както на военнослужещите жени. Преди това на вътрешноправно ниво Конституционният съд на Руската федерация приема, че с постъпването на военна служба гражданинът доброволно започва да извършва дейност, която като същност на военната професия предполага определени ограничения на правата и свободите. Следователно липсата на уредба в законодателството на правото на военнослужещите бащи да им се предостави отпуск за отглеждане на дете и да им се плаща обезщетение, се дължи на спецификата на правния статут на военнослужещите. Наличието на такова право за жените военнослужещи се свързва с ограниченото участие на жените във военната служба, както и със социалната роля на жените в обществото, което според Конституционния съд не може да се разглежда като дискриминация. Позицията на Конституционния съд на Руската федерация, която обосновава предоставянето на родителски отпуск само на жени военнослужещи поради традиционната роля на жените в семейството, е призната от ЕСПЧ за „предразсъдъци по отношение на пола“. Голямата камера, след като разгледа делото на 22 март 2012 г. по жалба от руското правителство, потвърди първоначалното решение по същество.

По въпроса за отзвук на това дело в руската юриспруденция и в специализираната правна литература, както и за по-общия проблем за действието на решенията на ЕСПЧ във вътрешното руско право има богата научна литература (вж. например Зорькин, 2011; Князев, 2016; Ван Дер Пол, Р. А. и Ван Дер Пол, Л. В., 2019).

Правната логика на съдебната преценка на ЕСПЧ е следната: съдът констатира, че по отношение на родителския отпуск бащите и майките са в сравнимо положение; поради това невъзможността да се предостави отпуск на мъж, при условие че се предоставя такъв на жена, показва различия в третирането. Съдът обръща внимание на факта, че правото на отпуск за отглеждане на дете принадлежи на всички граждани без никакво разграничение въз основа на пол или професия. Въоръжените сили, полицията и държавните служители не са изключени да бъдат ползватели на това основно трудово право. Голямата камера на ЕСПЧ традиционно признава широката свобода на преценка на държавите по въпроси, свързани с националната сигурност като цяло, включително във въоръжените сили. Съдът отбелязва, че ЕКПЧ позволява да се налагат по-големи ограничения на военния персонал, отколкото на гражданите. По-специално, по делото *Engel and Others* срещу Нидерландия ЕСПЧ установява, че дисциплинарното наказание лишаване от свобода, наложено само на военнослужещи, не противоречи на Конвенцията и не дискриминира военния

персонал в сравнение с цивилните работници и служители. В същото време ЕСПЧ отбелязва, че възможните ограничения на правата на военнослужещите трябва да отговарят на изискването за разумна пропорционалност между установените ограничения и легитимната цел за защита на националната сигурност. Европейският съд отказва да приеме аргумента на правителството за заплахата за оперативната ефективност на армията, тъй като той „не е подкрепен с конкретни примери“, и като взема предвид разпоредбите на Конвенция № 111 на Международната организация на труда (МОТ) относно дискриминацията в труда и професиите от 1958 г., признава за дискриминация общата и автоматична забрана, прилагана към група лица въз основа на техния пол. В решението по делото Петровиц срещу Австрия, постановено през 1998 г., ЕСПЧ посочи, че уреденото във вътрешното законодателство непредоставяне на родителски отпуск на бащата на детето е в съответствие с Конвенцията, тъй като към онзи момент има обща прогресивна тенденция в разширяването на традиционно майчинските права върху бащата на детето. В допълнение към нормите на Конвенция № 111 на МОТ, решението по делото Маркин срещу Руската федерация взема предвид практиката на други европейски държави, повечето от които предоставят на военнослужещите родителски отпуск, независимо от техния пол. По този начин ЕСПЧ подчертава необходимостта от динамично тълкуване на Конвенцията, включително чрез промяна на правните становища по някои въпроси. Решението по делото Маркин срещу Руската федерация е по същество революционно, тъй като не само потвърждава идеята за постепенното разширяване на тълкуването на Конвенцията в полза на социалните права, но и значително затвърждава тази тенденция. Съдът тълкува правото на родителски отпуск като част от правото на зачитане на личния и семейния живот, което отваря възможност за обжалване на нарушения на други права не само в сферата на социалното осигуряване, но и на трудовото право. В съчетание с чл. 14 от Конвенцията за забрана на дискриминацията това означава потенциално по-широка защита срещу дискриминация и възможно приложение на чл. 8 и чл. 14, например при дискриминационен отказ за наемане или уволнение както в частния сектор, така и в държавната служба (вж. и Mälksoo, 2012b).

IV. Когато се прави сравнение между отделни лица с цел да се открие разлика в третирането, е важно да се установи сходството на ситуацията, в които се намират сравняваните лица. Например в делото Carson and Others срещу Обединеното кралство жалбоподателите твърдят, че разпоредбата в законодателството на Обединеното кралство, която предвижда голяма пенсионна добавка за тези, които живеят на територията на държавата, дискриминира онези пенсионери, които живеят в други страни. Съдът отхвърля иска за дискриминация, тъй като жалбоподателите са били в различно положение от пенсионерите, живеещи в Обединеното кралство, където животът е изключително скъп.

Правилото за разпределение на доказателствената тежест в случаите на дискриминация е една от важните разпоредби в практиката на Европейския съд,

която гарантира най-ефективното разглеждане на подобни дела. Според практиката на ЕСПЧ, ако жалбоподателят докаже разлика в третирането, държавата ответник трябва да докаже, че тази разлика е била оправдана и не представлява дискриминация.

Според тълкуването на МОТ, Конвенция № 111 относно дискриминацията в труда и професиите от 1958 г. и допълващата я Препоръка № 111 от 1958 г. обхващат както пряката, така и непряката дискриминация (за тази конвенция на МОТ вж. Мръчков, 2000, с. 121 – 127; Стайков, 2018). В десетилетната си практика МОТ препоръчва на държавите членки да обърнат внимание и на двата вида дискриминация при изготвянето на нормативните актове на национално ниво.

Интересно е да се отбележи, че във вътрешното законодателство на някои държави – страни по ЕКПЧ, няма позитивно-правна уредба на забраната за непряка дискриминация. Руските автори посочват, че разглеждането на случаи на непряка дискриминация отсъства в руската юриспруденция. Непряката дискриминация, според информацията, публикувана в съдебните бази данни с отворен достъп, никога не се споменава в съдебната практика. Това обстоятелство се обяснява с недостатъците на Кодекса на труда на Руската федерация, който не съдържа разпоредба за непряка дискриминация (само в чл. 64 от Кодекса на труда на Руската федерация има разпоредба относно забраната за непряко ограничение на права или установяване на косвени предимства при сключване на трудов договор, в зависимост от различни основания). Руските трудовоправници приемат, че е теоретично възможно да се иска съдебна защита от непряка дискриминация въз основа на нормите на Конвенция № 111 на МОТ, като се привличат и аргументи от правните становища на ЕСПЧ (вж. така Сыченко, 2014, с. 38 – 39).

Непряката дискриминация се разбира от ЕСПЧ като разлика в третирането, изразяваща се в такъв ефект от неутрална политика или мярка, който причинява непропорционална вреда на определени групи хора. Анализът на съдебната практика на ЕСПЧ позволява да се идентифицира съдебна процедура в случаи на непряка дискриминация, в която специално внимание се обръща на ефектите от неутралните правила, които трябва да имат значително по-негативно въздействие върху жалбоподателя. При определянето на значимостта на негативните последици от прилагането на неутрални норми Съдът използва статистически данни, съпоставяйки ги с данни за въздействието на същите норми върху други групи лица. След това, в случай на установяване на факта на непряка дискриминация, Съдът решава дали неутралното правило, което има косвен дискриминационен ефект, е имало разумни и обективни основания (разумно и обективно оправдание). Както вече се отбеляза, такова оправдание съществува, ако разликата в третирането преследва легитимна цел и ако има разумно съотношение между използваните средства и преследваната цел (вж. Arnardóttir, 2007).

V. Интерес представлява виждането на ЕСПЧ относно използването на статистика от съда като средство за доказване на дискриминация. В решението за отказ да се приеме молбата за разглеждане по делото *Hoogendijk* срещу Нидерландия, Съдът отбелязва, че когато официалната статистика показва, че неутрално правило действително засяга повече жените, отколкото мъжете, държавата ответник трябва да докаже, че това е резултат от обективни фактори, които не са свързани с дискриминация, основана на признака „пол“. Така ЕСПЧ счита, че цитирането на официална статистика е достатъчно основание за прехвърляне на тежестта на доказване върху ответника. В по-нови дела Европейският съд посочва, че само статистиката не може да бъде достатъчна за установяване на дискриминация – вж. например делото *Хю Джордан* срещу Обединеното кралство. Въпреки това по делото *Zarb Adami* срещу Малта е взето решение в полза на жалбоподателя главно въз основа на статистически данни. В решението по това дело ЕСПЧ прави заключението, че дискриминацията може да бъде резултат не само от правни предписания, но и от конкретна ситуация. Жалбоподателят иска практиката за набиране на съдебни заседатели да бъде призната за дискриминационна, в резултат на което броят на мъжете е три пъти по-висок от броя на жените, и в казуса ЕСПЧ установява нарушение на чл. 14 и чл. 4, ал. 3 от Конвенцията. Практиката на Европейския съд за използване на статистически данни като доказателствено средство в случаи на дискриминация, особено непряка, може да бъде възприета и в практиката на съответните органи в България – Комисията за защита от дискриминация и съдилища.

VI. Друго важно заключение на Европейския съд, което отново има принципно значение за юриспруденцията в държавите – членки по ЕКПЧ, е формулирано в решението по делото *Thlimmenos* срещу Гърция. В решението си съдът установява, че дискриминацията трябва да се приеме за неуспех на държавата да „третира различно лица, чието положение е съществено различно“. Интересни са обстоятелствата по делото и редът на съдебния анализ: жалбоподателят е осъден за неподчинение – отказал да носи военна униформа по време на общата мобилизация, въз основа на пацифистките си религиозни убеждения, като последовател на Свидетелите на Йехова. Изтърпял е полагаемата му се присъда. След освобождаването си жалбоподателят е обучен за счетоводител, но въпреки успешно положен изпит му е отказано назначение като счетоводител поради криминалното му минало. Европейският съд взема предвид периода на лишаване от свобода, изтърпян от жалбоподателя, и приема, че изключването на жалбоподателя от счетоводната професия може да се оцени като допълнителна санкция, която е непропорционална и дискриминационна. Съдът констатира, че съответното гръцко законодателство нарушава правото на жалбоподателя да не бъде дискриминиран при упражняването на правата си по чл. 9 от Конвенцията (Свобода на мисълта, съвестта и религията), тъй като не предвижда възможност жалбоподателят да се третира различно от други лица,

извършили тежки престъпления. Това решение на ЕСПЧ има пряко отношение и към упражняването на основното право на труд в аспекта „свободен избор на професия и място на работа“.

VII. Освен разгледаното дело Маркин срещу Руската федерация, особено показателен случай на дискриминация в областта на трудовите и свързаните с тях отношения е друго дело срещу Руската федерация, разгледано от ЕСПЧ. Негов непосредствен предмет е правото на синдикално сдружаване и правото на стачка.

Делото Даниленков и други срещу Русия, разгледано от Европейския съд на 30.07.2009 г. (8 години след подаването на жалбата), е ясна илюстрация на неефективността на защитата срещу дискриминация в Русия. Жалбоподателите са служители на ЗАО „Морско търговско пристанище“, Калининград, и членове на профсъюзната организация на Руския съюз на докерите. На 14 октомври 1997 г. синдикатът започва двуседмична стачка за по-високи заплати, по-добри условия на труд и застраховки и здравни осигуровки. Стачката не довежда до желания резултат и е прекратена на 28 октомври 1997 г. Жалбоподателите твърдят, че от 28 октомври 1997 г. властите на пристанището в Калининград тормозят членовете на синдиката, за да ги накажат за стачката, и се опитват да ги принудят да напуснат профсъюза. В последващия период някои членове на синдиката са прехвърлени в специални работни групи, много работници – членове на този синдикат, са преназначени на непълно работно време или са уволнени в резултат на организационни промени, извършени от работодателя. Жалбоподателите се оплакват от действията на работодателя по отношение на конкретни служители и също така искат действията на работодателя да бъдат признати за дискриминация.

Въпреки факта, че много от незаконните актове на работодателя са отменени от съда, обвиненията за дискриминация са многократно отхвърляни от съдилищата с мотива, че жалбоподателите не доказват дискриминационни намерения от страна на пристанищната администрация. Някои граждански съдилища отбелязват в мотивите на съдебните си решения, че дискриминацията може да бъде установена само в наказателно производство. По този повод и въз основа на тези факти Европейският съд отбелязва, че жалбоподателите не са получили адекватна защита от дискриминация, въпреки че руското законодателство в съответния момент предвижда забрана за дискриминация въз основа на членство или нечленство в синдикат (чл. 9 от Закона за синдикатите). Съгласно националното законодателство жалбата на жалбоподателите за дискриминация може да бъде разгледана от съд въз основа на общите правила на Гражданския кодекс на Руската федерация (чл. 11 – 12) и специалните правила, съдържащи се в чл. 29 от Закона за синдикатите (виж § 132 от решението на ЕСПЧ). Правителството отбелязва, че през разглеждания период работодателската организация не е била държавна собственост и следователно Руската федерация не може да носи отговорност за нарушенията на правата на жалбоподателите. Европейският съд приема, че Руската федерация при всички случаи е отговорна,

тъй като нарушенията, посочени от жалбоподателите, са възникнали във връзка с неспособността на държавата да защити правата на жалбоподателите по чл. 11 от Конвенцията в съответствие с вътрешното право (виж § 120 от решението на ЕСПЧ). Европейският съд констатира, че жалбоподателите са получили държавна защита по отношение на еднократни мерки, предприети от работодателя, които жалбоподателите считат за нарушение на своите права, но не са получили ефективна защита от дискриминационното отношение на работодателя като цяло. Съдът подчертава важността на възможността да се обжалва дискриминационно отношение и да се упражнява правото да се предяви иск в съда за обезщетение за вреди, както и други подходящи средства за защита. В своето решение ЕСПЧ прави много важно за руската съдебна практика заключение, че държавите са длъжни, в съответствие с чл. 11 и чл. 14 от Конвенцията, да създадат съдебна система, която да осигури реална и ефективна защита от дискриминация срещу профсъюзите. Съдът постановява, че Руската федерация не е изпълнила това задължение, и установява нарушение на чл. 14 от Конвенцията във връзка с чл. 11.

Правното становище, формулирано от Съда относно необходимостта държавата да създаде съдебна система, която би осигурила реална и ефективна защита от дискриминация срещу синдикатите, като цяло е приложимо за случаи на дискриминация в трудовите правоотношения и социалноосигурителните отношения. Тази позиция на Европейския съд по отношение на ефективността на защитата от дискриминация на национално ниво е относима към вътрешното законодателство на всяка държава – членка по Конвенцията. Въпреки факта, че след подаването на жалбата в Европейския съд руското законодателство се променя и възможността за обжалване на дискриминационни действия вече е ясно уредена в Кодекса на труда на Руската федерация, този случай не е загубил своята актуалност. Всъщност в Русия все още не е осигурена реална и ефективна защита срещу дискриминация в трудовите и социалните отношения. В повечето случаи руският съд, когато мотивира решение за отхвърляне на иск, предявен с твърдения за дискриминационно отношение на работодател към работник или служител, обикновено се ограничава до стандартната фраза, че съдът счита доводите на ищеца за неоснователни и несъответстващи на дискриминация (вж. по въпроса Михайличенко, 2013). Проблемите с ефективността на правораздаването в материята на защитата от дискриминация в Русия, могат да бъдат решени с промени в Гражданския процесуален закон или със създаването на специален антидискриминационен закон. Руското законодателство, като следва практиката на Европейския съд, може да приеме правило за прехвърляне на тежестта на доказване върху работодателя при спорове за дискриминация в трудовите отношения, за възможността за използване на статистика като доказателство и за защита от непряка дискриминация. Така от 1 януари 2004 г. е в българското вътрешно законодателство, след приемането и влизането в сила на специалния Закон за защита от дискриминация (относно забраната на

дискриминацията в трудовите отношения по този закон вж. Стайков, 2003; 2004а; 2004b; 2004с; 2005а; 2005b; 2005с; 2005d; 2006а; 2006b; 2012).

VIII. Накрая ще бъде представено едно дело на ЕСПЧ, по което страна е Република България, свързано с дискриминация при упражняване на социални права (нарушение на чл. 14 във връзка с чл. 8 от ЕКПЧ – забрана за дискриминация въз основа на пол и семеен статус), т.е. в материята на правото на социално подпомагане. Това е делото Йочева и Ганева срещу Република България, с постановено от ЕСПЧ решение на 11 май 2021 г., като то е класифицирано във второ ниво по значимост.

Решението обединява две самостоятелни жалби на самотни майки, на които социалните служби отказват да отпуснат семейни помощи за родените от тях деца на основание Закона за семейните помощи за деца (ЗСПД), тъй като не отговарят на изискванията да са деца „с един жив родител“ (тълкувано от властите като изискване те да са припознати от бащите си, след което последните да са починали – чл. 7, ал. 9 от ЗСПД).

Първата жалбоподателка е самотна майка, която сама отглежда децата си, родени през 2003 и 2006 г. През 2013 г. тя отправя искане до дирекция „Социално подпомагане“ на община „Красно село“ да ѝ бъде отпусната социална помощ на основание ЗСПД, но такава ѝ е отказана със заповед от 14.10.2013 г. с мотива, че не е представила съответните документи, посочени в чл. 17, ал. 3, т. 13 и 14 от Правилника за прилагане на закона. Този административен акт е обжалван пред Регионалната дирекция за социално подпомагане, но жалбата е оставена без уважение. Мотивите са, че жалбоподателката не е представила доказателства, че децата са припознати от своя баща и той е починал, липсват удостоверение за наследници, както и документ, че жалбоподателката не е омъжена. Заповедта е обжалвана пред Административен съд София-град (АССГ). С решение от 14.03.2014 г. той уважава жалбата. АССГ приема, че липсата на един родител следва да се приравни на наличието на един жив родител. И в двете хипотези децата, живеещи в семейства само с един родител, имат еднакви нужди и затова държавата има съответната отговорност да осигури приемливи условия за грижите им. След жалба на Регионалната дирекция за социално подпомагане Върховният административен съд (ВАС) отменя решението на АССГ на 22.10.2014 г. Мотивите му са, че АССГ при правилно установена фактическа обстановка неправилно е изтълкувал и приложил закона, защото ключовият елемент в случая е не дали самотната майка и децата ѝ представляват семейство, а дали е налице един починал родител. В мотивите на касационното си решение ВАС се позовава и на Решение № 3 от 27.06.2013 г. на Конституционния съд по конституционно дело № 7 от 2013 г., което отхвърля искането на Омбудсмана да отпадне привилегията, въведена с чл. 7, ал. 9 от ЗСПД за отпускане на семейни помощи само на деца, на които единият родител е починал, и това право да се разпростре спрямо всички

категории деца с един родител – независимо дали те са припознати от другия родител, или не.

Втората жалбоподателка е самотна майка, отглеждаща детето си, родено през 2007 г. Тя избира друг път на защита след отказ да ѝ се отпусне помощ по ЗСПД, и сезира Комисията за защита от дискриминация (КЗД). С решение от 13.06.2014 г. Комисията установява, че чл. 7, ал. 2 от ЗСПД установява по-неблагоприятно отношение към семействата на деца само с един родител в сравнение със семействата, в които един от родителите е починал. Според КЗД това е пряка дискриминация въз основа на „лично положение“, „произход“ и „семеино положение“. Решението ѝ е обжалвано пред АССГ от Министерския съвет. С решение от 17.12.2014 г. АССГ отменя акта на КЗД. Жалбоподателката е уведомена за постановяването му на 22.12.2014 г., но не го обжалва и така то влиза в сила на 20.01.2015 г. През април 2015 г. тя сезира КЗД с питане за развитието на случая и получава устен отговор, че решението не е обжалвано от Комисията. През юли същата година жалбоподателката повторно отправя запитване в същия дух, но не получава отговор.

Европейският съд преценява, че следва да обедини двете жалби за съвместно разглеждане с оглед идентичността на проблемите, които се повдигат в тях. Наред с това той обосновава позицията си, че ще разгледа жалбите само от гледна точка на чл. 14 във връзка с чл. 8 от ЕКПЧ, тъй като твърдяното дискриминационно третиране е в основата на оплакванията на жалбоподателките. Европейският съд намира, че втората жалба е недопустима, тъй като е депозирана след изтичането на 6-месечния срок от влизане на решението на АССГ в сила – на 28.08.2015 г. Във връзка с първата жалба Съдът приема, че тя е допустима *ratione materiae*. Макар и родителският отпуск и семейните добавки да не попадат изрично в обхвата на чл. 8 от Конвенцията и да не създават позитивни задължения за държавата, ако дадена страна реши да създаде схема за родителски добавки, тя трябва да го направи по начин, който е съвместим с чл. 14 от Конвенцията.

Възражението на правителството, че жалбата е недопустима на основание чл. 35, § 3, „b“ поради това, че не са претърпени значителни вреди (ако бе уважено искането ѝ, жалбоподателката би получила едва 43,50 евро), не е прието от Съда. Той припомня, че при преценката за допустимост по този текст се обсъжда не само значимостта на вредите, но и дали са засегнати важни права, защитени от Конвенцията, както и дали оплакванията са разгледани надлежно от национален съд, или не. Европейският съд намира, че не може да се твърди, че първата жалбоподателка не е претърпяла значителни неблагоприятни последици в резултат на отказа да ѝ предоставят семейни добавки (виж §§ 78 – 85 от решението на Съда).

По основателността на жалбата Съдът най-напред припомня своите основни принципи за приложението на чл. 14 от Конвенцията, утвърдени в неговата трайна практика (виж §§ 100 – 104 от решението). Той анализира

самостоятелно няколко въпроса. Първият от тях е: дали жалбоподателката е била в относително подобна или аналогична ситуация на тази на преживелите родители, чиито деца са били законно признати от починалия родител. Като взема предвид целта на отпускните помощи, Съдът прави заключението, че тези групи са в „относително подобна ситуация“. Вторият въпрос е дали е налице различие в третирането на отделните групи семейства. Европейският съд заключава, че в самия чл. 7, ал. 9 от ЗСПД се съдържа подобно различие, защото на жалбоподателката са отказани семейни добавки именно поради това, че не е представила доказателства, че бащата на децата ѝ е починал и те са негови наследници. Това е признание, че в българското законодателство, в частност в ЗСПД, е налице т.нар. „законова дискриминация“.

Съдът констатира, че жалбоподателката е била третирана различно на две основания. Първото е на основание на пола, тъй като майчинството се определя от акта за раждане и в по-голямата част от случаите бащата е неизвестен. Второто основание е семейният статус на жалбоподателката. Тя е третирана различно поради редакцията на самата норма на чл. 7, ал. 9 от ЗСПД, в която „семейство с един жив родител“ е тълкувано като „семейство с един оцелял родител“. Съдът отбелязва, че в резултат на прилагането на този закон семейството на първата жалбоподателка е било изключено въз основа на нейното семейно положение от получаване на месечните помощи. По-специално, нейното семейство не може да удовлетвори съответните изисквания за получаване на помощите, тъй като децата ѝ не са установили правните си връзки с двамата родители.

Третият и основен въпрос по делото, който е разискван от ЕСПЧ, е дали различието в третирането, основано на пола и на семейния статус, е било обективно оправдано от гледна точка на чл. 14 на Конвенцията. Съдът констатира, че чл. 7, ал. 9 от ЗСПД се основава на много традиционно и остаряло разбиране за семейството по отношение на очакването, че трябва да има двама родители, с които децата са установили правни връзки. Европейският съд подчертава, че трябва да се изложат много сериозни причини, за да може разликата в третирането на основата на извънбрачно раждане да се счита за съвместима с Конвенцията. Съдът не приема позицията на правителството, че жалбоподателката е трябвало (или е имала възможност) да предприеме производство за установяване на бащинството на децата или да поиска от бащата да ги припознае, тъй като това би означавало намеса в правото на неприкосновеност на личния и семейния живот, защитени от чл. 8. Следователно съществуването на такова изискване трудно може да се счита за обективно обосновано. Що се отнася до обосновката, съсредоточена изцяло върху загубата на родител, деца, чийто баща е неизвестен, по правило не може да се каже, че са в по-добро положение от деца с един починал родител, без да се отчитат цяла гама от други обстоятелства, които неизбежно варират значително в отделните случаи (те например няма да могат да бъдат законни наследници на бащите си). От обективна гледна точка те са лишени от

грижите и защитата на един от родителите си по същия начин, както децата, чиито родители са починали. Доколкото от наблюденията на правителството може да се направи извод, че изискването за установяване на самоличността на бащата служи за защита на държавата срещу измами, Съдът подчертава, че съществуват различни правни и политически средства за успешна борба с измамите. Във всеки случай, аргументът за предотвратяване на измами не е от значение за личното положение на жалбоподателката, защото не са представени никакви доказателства, че тя е целяла да измами държавата, като е поискала да получи съответната социална помощ. Европейският съд не приема и аргумента на правителството, че ако категорията родители, към които принадлежи жалбоподателката, бъде включена в схемата за получаване на семейни помощи, това би довело до прекомерна финансова тежест на държавата и би я принудило да лиши всички деца с един родител от такива помощи. Сам по себе си този аргумент не оправдава тази разлика в третирането.

Въз основа на подробно развитите мотиви ЕСПЧ стига до окончателния правен извод, че разликата в третирането, на която първата жалбоподателка е била жертва, представлява дискриминация въз основа както на нейния семеен статус, така и на пола, т.е. на основата на два дискриминационни признака. На основание изложените аргументи Съдът намира нарушение на чл. 14 във връзка с чл. 8 от Конвенцията. Европейският съд присъжда и поисканото обезщетение за имуществени и неимуществени вреди на жалбоподателката.

Библиография

Ван Дайк, П. и Ван Хууф, Г. Й. Х. (2000). *Европейската конвенция за правата на човека. Теория и практика*. С.: Български адвокати за правата на човека.

Ван Дер Пол, Рут Арие и Ван Дер Пол, Людмила Валентиновна (2019). Диалог Санкт-Петербург – Страсбург: о конфликте между Конституционным судом Российской Федерации и Европейским судом по правам человека. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Право*. Т. 10, вып. 4, 781 – 795.

Зорькин, Валерий Дмитриевич (2011). Диалог Конституционного Суда Российской Федерации и Европейского Суда по правам человека в контексте конституционного правопорядка. В *Актуальные проблемы теории и практики конституционного судопроизводства* (с. 14 – 31). Вып. VII. Сб. науч. трудов.

Каменова, Ц., Друмева, Е. и Илиева, И. (2003). *Европейско и национално антидискриминационно правно регулиране*. С.: Институт за правни науки при БАН.

Князев, Сергей Дмитриевич (2016). Обязательность постановлений ЕСПЧ в правовой системе России (на основе практики Конституционного Суда Российской Федерации). *Журнал российского права*, № 12, 5 – 17.

Михайличенко, Ксения Алексеевна (2013). Вопросы квалификации понятия „дискриминация в сфере труда“ в судебной практике. В А. И. Андреев, А. В.

Андриянов, Е. А. Антипов, К. К. Андреев и М. В. Чистякова (ред.). *Материалы Международного молодежного научного форума „ЛОМОНОСОВ–2013“*. Москва: МАКС Пресс. [Электронный ресурс]. 57654_5573.pdf (lomonosov-msu.ru) (24.01.2023).

Мръчков, В. (2000). *Международно трудово право*. С.: Сиби.

Руководство МОТ по разработке трудового законодательства. [Електронен ресурс]. <http://www.ilo.org/legacy/russian/dialogue/ifpdial/llg/> (28.01.2023).

Стайков, Ив. (2003). Дискриминация при прекратяване на трудовото правоотношение. *Съвременно право*, № 6, 16 – 31.

Стайков, Ив. (2004а). Защита от дискриминация при наемане на работа. В *Актуални проблеми на трудовото и осигурителното право* (с. 128 – 149). Том I. Сборник в памет на доц. Елисавета Христова. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Стайков, Ив. (2004b). Защита от дискриминация на работници или служители с намалена работоспособност. *Правен преглед*, № 1, 101 – 116.

Стайков, Ив. (2004c). Забраната за дискриминация и трудовоправният институт на професионалната квалификация. *Право без граници*, № 1 – 2, приложение, 65 – 77.

Стайков, Ив. (2005а). Понятие за дискриминация в трудовите отношения. *Правен преглед*, № 1, 22 – 42.

Стайков, Ив. (2005b). Забраната за дискриминация и задължението на работодателя да осигурява равни условия на труд (чл. 13, ал. 1 от Закона за защита срещу дискриминацията). *Правата на човека*, № 4, 30 – 49.

Стайков, Ив. (2005c). Забрана за дискриминация при определяне и изплащане на трудовото възнаграждение. *Търговско право*, № 5 – 6, 101 – 121.

Стайков, Ив. (2005d). Забраната за дискриминация в трудовите отношения и проблемът за равните възможности на жените и мъжете и на представителите на различни етнически групи. *Административно правосъдие*, № 4, 31 – 52 и № 5, 28 – 34.

Стайков, Ив. (2006а). Тормоз на работното място – същност, последици и правна защита. *Адвокатски преглед*, № 4 – 5, 9 – 19.

Стайков, Ив. (2006b). Право на информация на работника или служителя във връзка със защитата от дискриминация. В *Юбилеен сборник на Департамент „Право“, посветен на 15 години на Нов български университет* (с. 277 – 293). С.: НБУ и Феня.

Стайков, Ив. (2012). Защита от дискриминация при реализация на дисциплинарната отговорност. В *Сборник трудове от Юбилейната научна конференция по повод 10 години от създаването на НБУ „Васил Левски“* (с. 163 – 170). 14 – 15 юни 2012 г. Том 5. Научно направление „Социални, стопански и правни науки“. В. Търново: НБУ „В. Левски“.

Стайков, Ив. (2018). Уредба на забраната за дискриминация в универсалните международноправни актове. В Ред. колегия. *Ролята и значението на международното и наднационалното право в съвременния свят* (с. 499 – 509). С.: Издателски комплекс – УНСС.

Сыченко, Елена Владимировна (2014). *Практика Европейского суда по правам человека в области защиты трудовых прав граждан и права на социальное обеспечение*. М.: Юстицинформ.

Харис, У. и О'Бойл, Б. Б. (2015). *Право на Европейската конвенция за правата на човека*. (Превод от английски език: Илияна Петрова). С.: Сиела.

Чернева, Б. (2022). Забраната за дискриминация в практиката на Европейския съд по правата на човека. В Ред. колегия. *Тридесет години България в Съвета на Европа – върховенство на правото, демокрация, права на човека* (с. 108 – 121). Сборник доклади от юбилейна научна конференция, НБУ, 30 април 2022 г. С.: Издателство на Нов български университет.

Arnardóttir, Oddný Mjöll (2007). Non-Discrimination Under Article 14 ECHR – The Burden of Proof. *Scandinavian Studies in Law*, No. 51, 13 – 39.

Dorsemont, Filip & Lörcher, Klaus (2013). The European Convention on Human Rights and the Employment relation. [Електронен ресурс]. https://www.upf.edu/documents/3298481/3410076/2013-LLRNConf_DorsemontEtAl-BOOK.pdf/5d38265a-55a1-487b-bd18-4d98d6f634b0 (15.01.2023).

European Union Agency for Fundamental Rights, European Court of Human Rights – Council of Europe (2011). *Handbook on European non-discrimination law*, 29 – 31.

Peroni, Lourdes & Timmer, Alexandra (2013, October). Vulnerable groups: The promise of an emerging concept in European Human Rights Convention law. *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 11, Issue 4, 1056 – 1085.

Mälksoo, Lauri (2012b, October). Markin v. Russia. *The American Journal of International Law*, Vol. 106, Issue 4, 836 – 842.

Mälksoo, Lauri (2012a, May). Russia and European Human Rights Law: Progress, Tensions, and Perspectives Introduction. *Review of Central and East European Law* [Special Issue], Vol. 37, Issue 2 – 3, 161 – 170.

Криминализацията и другите мерки за борба с тероризма в България

Уводни бележки

Тероризмът е явление, създаващо една от най-сериозните заплахи за сигурността на обществото. Това обяснява и постоянния интерес към терористичната тематика на учени от различни области на познанието: право, политика, военно дело, сигурност, религия, социология, философия и др. В много от публикациите се акцентира върху въпроса за многообразието от дефиниции за тероризма, срещани в научни и публицистични изследвания, както и в законодателствата на различни държави. Оттам и изводът за невъзможността за дефиниране на тероризма.

И все пак цялата система за противодействие на тероризма не би могла да функционира, ако правоохранителните органи нямаха яснота за това какво е тероризъм. „Това изобилие от пустословие не е много полезно за нашите индивидуални или колективни разбирания за тероризма или терористите и това не би ни помогнало да разберем с какви ситуации и хора ще се сблъскаме“ (Дойков, 2020, с. 6). Ето защо проучването на въпроса за тероризма и правата на човека трябва да започне с наказателноправното разбиране за тероризъм.

Тероризмът по чл. 108а от Наказателния кодекс и законодателните промени, свързани с него

Успешното противодействие на тероризма изисква точното описание на терористичните прояви. В нашата страна правната основа за антитерористичната дейност е Наказателният кодекс (НК) (Гиргинов, 2015, с. 9). В него се съдържат различни видове терористични престъпления. В настоящото изложение ще бъде анализиран само същинският терористичен акт по чл. 108а от НК, който през 2002 г. беше въведен в нашето законодателство.

Наказателноправната защита от тероризъм отразява обществено-политическото развитие на страната ни, а също и ангажиментите, установени в международните договори. Влияние върху българското антитерористично законодателство оказват редица актове на Съвета на Европа: Европейската конвенция за борба с тероризма от 1977 г.; Конвенцията за предотвратяване на тероризма от 2005 г. (т.нар. „Варшавска конвенция“); Допълнителният протокол към Конвенцията на Съвета на Европа за предотвратяване на тероризма от 2017 г.; Конвенцията на Съвета на Европа за изпиране, издирване, изземване и конфискация на облагите от престъпление и относно финансирането на тероризма от 2006 г. и др. (Костадинова, 2022). След като страната ни стана държава – членка на Европейския съюз (ЕС), през 2007 г., започна и процес на повлияване от

европейските политики и актове. В началото на XXI век политиката на ЕС по противодействие на тероризма разгръща разнообразни форми на сътрудничество между държавите. Постепенно те намират своето отражение и в българското наказателно законодателство.

През септември 2002 г. бе приет Закон за изменение и допълнение на НК⁶⁹, с който се създаде нов член – 108а. Той описва два вида терористични престъпления: тероризъм (ал. 1) и финансиране на тероризма (ал. 2), а ал. 3 очертава възможност за отнемане в полза на държавата на средствата за финансиране на тероризма. Първоначалната редакция на чл. 108а е със следното съдържание:

„Чл. 108а. (Нов – ДВ, бр. 92 от 2002 г.) (1) Който с цел да създаде смут и страх в населението или да заплаши, или да принуди орган на властта, представител на обществеността или представител на чужда държава или на международна организация да извърши или пропусне нещо в кръга на неговите функции, извърши престъпление по чл. 115, чл. 128, чл. 142, ал. 1, чл. 216, ал. 1, чл. 326, чл. 330, ал. 1, чл. 333, чл. 334, ал. 1, чл. 337, ал. 1, чл. 339, ал. 1, чл. 340, ал. 1 и 2, чл. 341а, ал. 1 – 3, чл. 341б, ал. 1, чл. 344, чл. 347, ал. 1, чл. 348, чл. 349, ал. 1 и 3, чл. 350, ал. 1, чл. 352, ал. 1, чл. 354, ал. 1, чл. 356е, ал. 1, чл. 356з, се наказва за тероризъм с лишаване от свобода от пет до петнадесет години, а когато е причинена смърт – с лишаване от свобода от петнадесет до тридесет години, доживотен затвор или доживотен затвор без замяна.

(2) Който по какъвто и да е начин, пряко или косвено, събира или предоставя средства за осъществяване на деянието по ал. 1, като знае или предполага, че те ще бъдат използвани с такава цел, се наказва с лишаване от свобода от три до петнадесет години и глоба до тридесет хиляди лева.

(3) Предметът на престъплението по ал. 2 се отнема в полза на държавата, а ако липсва или е отчужден, присъжда се неговата равностойност“.

В този си вид чл. 108а от НК съобразява българската наказателноправна защита от тероризъм с разбирането за тероризъм, установено в Рамково решение 2002/475/ПВР на Съвета от 13 юни 2002 г. относно борбата срещу тероризма.⁷⁰ То заедно с Рамково Решение 2008/919/ПВР на Съвета от 28 ноември 2008 година за изменение на Рамково решение 2002/475/ПВР относно борбата срещу тероризма⁷¹ очертават ясно насоките на антитерористичната дейност в ЕС в началото на XXI век (подробно вж. Костадинова, 2016).

Подходът, който се възприема, е изпълнителното деяние на тероризма да се очертае чрез признаци, които препращат алтернативно към съставите на други умишлени престъпления. Техният списък е изчерпателен (Гиргинов, 2005, с. 53).

⁶⁹ Вж. ДВ, бр. 92 от 27 септември 2002 г.

⁷⁰ ОВ L 164, 22.06.2002 г., с. 3 – 7.

⁷¹ ОВ L 330, 9.12.2008 г., с. 21 – 23.

Това налага и през следващите години разширяването на кръга от изпълнителни деяния да става чрез препращане към други видове престъпления от Особената част.

Субективният белег на тероризма (специалната терористична цел) е изведен „пред скоби“ (Велчев, 2015, с. 183). Деецът цели да постигне смут, объркване у населението; да създаде страх, уплаха у населението; или да заплаши или принуди орган на власт, представител на обществеността, представител на чужда държава или организация да извърши или пропусне нещо по служба. Уточнението „по служба“ беше премахнато през 2017 г.

Особени изисквания пред субекта на престъплението не са поставени. Той може да бъде всяко вменяемо пълнолетно лице, както и всяко вменяемо непълнолетно лице, което в конкретния случай е разбирало свойството и значението на извършеното и е можело да ръководи постъпките си. Стръскащи са данните, които се публикуват в научните изследвания, че „43 % от извършителите на терористични атаки имат анамнеза за предишно психично заболяване“ (Димитрова и Gröning, 2021, с. 72). Доказването на невменяемост в тези случаи ще доведе до невъзможност за наказателно преследване.

През следващите години са създадени нови видове терористични престъпления: през 2011 г. са криминализирани набирането и обучението на хора с цел тероризъм (чл. 108а, ал. 3 от НК); през 2015 г. – получаването на обучение с цел тероризъм (чл. 108а, ал. 4 от НК), излизането през границата на страната с цел тероризъм (чл. 108а, ал. 6 от НК) и влизането в страната на чужденец с цел тероризъм (чл. 108а, ал. 7 от НК). За наказателноправната наука не остава незабелязан специфичният подход в противодействието на тероризма: да се криминализират деяния, извършени на етап, предхождащ самите престъпления. И към онзи момент в НК съществува класически състав на наказуемо приготвление към тероризъм:

„Чл. 110. (1) (Изм. – ДВ, бр. 99 от 1989 г., изм. – ДВ, бр. 92 от 2002 г., предишен текст на чл. 110 – ДВ, бр. 74 от 2015 г., доп. – ДВ, бр. 101 от 2017 г.) За приготвление към престъпление по чл. 95, 96, 99, 106, 107 и чл. 108а, ал. 1, 6 или 7 наказанието е лишаване от свобода до шест години“.

Това наложи наказателноправната теория да поясни и разграничи двете хипотези. За разлика от наказуемото приготвление по чл. 110, ал. 1 от НК, новите състави ще се прилагат, когато деецът се подготвя за бъдещо неконкретизирано терористично престъпление по чл. 108а, ал. 1 (Гиргинов, 2015, с. 11). Защото и пътуването на дееца в чужбина с цел тероризъм, и обучението в извършване на терористични нападения по новите състави, не трябва да са обвързани с подготовка на конкретен терористичен акт.

Нов тласък за промени в НК даде приемането на Директива (ЕС) 2017/541 на Европейския парламент и на Съвета от 15 март 2017 година относно борбата с

тероризма.⁷² Новите положения в областта на наказателноправната защита от тероризъм са свързани с разширяване на обхвата на същинския терористичен акт по чл. 108а от НК⁷³; разширяване на обхвата на финансирането на тероризма⁷⁴; въвеждане на нови случаи на наказуемо приготвление към престъпления, свързани с тероризъм⁷⁵; разширяване на обхвата на явното подбуждане към престъпление⁷⁶; криминализиране на нови случаи на приготвление към тероризъм; разширяване на обхвата на закана с тероризъм⁷⁷; криминализиране на подправка на документ с цел тероризъм; криминализиране на кражбата с цел тероризъм, и др. (Костадинова, 2018).

Краткият преглед на промените в НК очертава тенденция на разширяване на кръга деяния, които могат да послужат на терористите както за извършване на терористичен акт, така и за неговата подготовка и финансиране. Чрез криминализирането на възможните терористични деяния държавата осъществява

⁷² ОВ L 88, 31.03.2017 г., с. 6.

⁷³ Добавят се нови форми на изпълнителни деяния на терористичния акт. Той може да бъде извършен и чрез: противозаконно лишаване от свобода на лице, което се ползва с международна закрила; закана с престъпление на длъжностно лице или представител на обществеността при или по повод изпълнение на службата или функцията му, или спрямо лице, ползващо се с международна защита; нарушаване на неприкосновеността на жилище, превозно средство или служебно помещение на лице, което се ползва с международна защита; общоопасно създаване на опасност за причиняване на тежка или на средна телесна повреда, или на значителна имуществена вреда чрез нарушаване на правила за безопасност; общоопасно засягане на кораб; общоопасно засягане на ядрен материал или източници на йонизиращи лъчения или компоненти за тях; противозаконно действие срещу ядрено съоръжение или представляващо намеса в дейността на ядрено съоръжение; насилствено поискване да бъде предоставен ядрен материал или друг източник на йонизиращо лъчение.

⁷⁴ Като финансиране на тероризъм се определя вече и събирането или предоставянето на средства за извършване не само на същинския терористичен акт по чл. 108а, но и на дейностите по набиране или обучаване на отделни лица или групи хора с цел извършване на тероризъм; обучение с цел извършване на тероризъм; пътуване в чужбина на български гражданин с цел да извърши тероризъм или да участва в дейности по набиране или обучение с цел тероризъм; на чужденец, който влезе в страната или незаконно пребивава в нея с цел да извърши тероризъм или да участва в дейности по набиране или обучение с цел тероризъм.

⁷⁵ Като приготвление се квалифицира създаването на условия за пътуване в чужбина на български гражданин с цел извършване на тероризъм по 108а, ал. 1 или участие в дейности по набиране или обучение с цел тероризъм.

⁷⁶ Това разширяване на обхвата е постигнато чрез допълване на чл. 320, ал. 2 от НК. Промяната цели да разшири обхвата на подбуждането не само към тероризъм, по смисъла на чл. 108а, ал. 1, но и към свързаните с тероризма дейности. По силата на това от 2017 г. престъпление по българския НК са и: 1. Явното подбуждане към финансиране на тероризъм; 2. Явното подбуждане към набиране или обучаване на отделни лица или група от хора с цел извършване на тероризъм; 3. Явното подбуждане към обучение с цел тероризъм: на български гражданин към пътуване в чужбина с цел да извърши тероризъм по чл. 108а, ал. 1 или да участва в дейности по набиране или обучение с цел тероризъм; на чужденец към влизане или прибаване незаконно в страната с цел да извърши тероризъм по чл. 108а, ал. 1 или да участва в дейности по набиране или обучение с цел тероризъм. Така направената промяна е в съответствие с чл. 5 от Директивата, който се отнася до т.нар. „публично подстрекаване към извършване на терористично престъпление“. Що се касае до начина на извършването на престъплението, препращането е към ал. 1 на чл. 320 от НК, която указва, че явното подбуждане може да се извърши чрез „проповед пред множество хора, чрез разпространяване на печатни произведения или по друг подобен начин“.

⁷⁷ След промяната на чл. 320а престъпно е отправянето на закана да се извърши не само същинският тероризъм по чл. 108а, ал. 1 от НК, но и закана да се извърши финансиране на тероризма по чл. 108а, ал. 2; закана за набиране или предоставяне на обучение с цел тероризъм по чл. 108а, ал. 3; закана за обучение с цел извършване на тероризъм по чл. 108а, ал. 4; закана за излизане през границата на страната с цел тероризъм по чл. 108а, ал. 6; закана за влизане и пребиваване в страната на чужденец с цел тероризъм по чл. 108а, ал. 7 от НК.

своята функция по защита на обществото от престъпни посегателства. Освен чрез наказателноправна защита, държавата противодейства на тероризма и чрез разнообразни превантивни и административни мерки.

Мерки за противодействие на тероризма

Необходимостта да се противодейства на тероризма в съвременните условия, наложи въвеждането на нови мерки, които по адекватен начин да отговорят на нарастващата заплаха. Наред със съществуващите традиционни средства и способности те очертават широк набор от съвременни антитерористични превантивни мерки, които засягат различни права на човека. За целите на настоящата конференция те ще бъдат само маркирани.

Важен инструмент за противодействието на тероризма и тежката престъпност е въвеждането на възможност за събиране и обработване на **резервационните данни на пътниците** (т.нар. „PNR данни“) от компетентните органи. Тези данни позволяват да се идентифицират т.нар. „неизвестни лица“. Такива, които до момента не са участвали в тероризъм, но анализът на данните дава основание да се предполага, че може да участват в бъдеще. Поради това такива лица трябва да бъдат подложени на допълнителна проверка. Събирането и обработването на PNR данните засягат правото на личен живот и защитата на данните.

През 2016 г. в Държавна агенция „Национална сигурност“ беше създадено Национално звено за получаване и обработване на резервационни данни на пътниците в Република България, превозвани по въздух. То осъществява дейността по получаване и обработване на резервационните данни на пътниците в Република България, превозвани по въздух, както и на екипажа и извършва оценка за тях. Правната уредба на тази дейност се съдържа в глава Шест „а“ на Закона за Държавна агенция „Национална сигурност“.⁷⁸ Чрез нея българското законодателство се привежда в съответствие с Директива (ЕС) 2016/681 на Европейския парламент и на Съвета от 27 април 2016 година относно използването на резервационни данни на пътниците с цел предотвратяване, разкриване, разследване и наказателно преследване на терористични престъпления и тежки престъпления.⁷⁹

Криминализирането на нови видове терористични престъпления разшири **възможността за прилагане на специални разузнавателни средства за тяхното предотвратяване и разкриване, а също и за достъп по трафични данни**. Така например след 2015 г., когато беше криминализирано пътуването с цел обучение, стана възможно искането, разрешаването и прилагането на специални разузнавателни средства (СРС) по отношение и на тях. Нещо повече, в случаите на

⁷⁸ ДВ, бр. 15 от 2016 г.

⁷⁹ ОВ L 119, 4.05.2016 г., с. 132 – 149.

тежки умишлени престъпления по глава I от НК срокът за прилагане е значително удължен: 2 години (чл. 21, ал. 2 от ЗСРС). В случай на необходимост може да се удължи до 3 години. Макар и временно (за определен срок), прилагането на специални разузнавателни средства може да ограничи редица права на гражданите: неприкосновеността на личния живот; неприкосновеността на жилището; правото на свободна и тайна кореспонденция и на другите съобщения в зависимост от това какви технически средства и оперативни способности се използват (наблюдение, подслушване, проследяване, проникване, разследване чрез служител под прикритие и др.). Именно тази драстична намеса в личната сфера налага законодателството да очертава ясни правила за искането, разрешаването и прилагането на СРС. Те може да бъдат разрешени само от съдебен орган и при наличие на установените законови изисквания (Закон за специалните разузнавателни средства и Наказателнопроцесуален кодекс).

Опасността да се извърши терористичен акт, е основание за прилагане на превантивните мерки, установени в Закона за противодействие на тероризма (ЗПТ)⁸⁰. По отношение на физически лица и при предпоставките, указани в чл. 24 от ЗПТ, може да се приложат с мотивирана заповед немалко на брой и интензитет превантивни мерки: забрана за промяна на местоживеенето без разрешение; забрана за напускане на страната без разрешение; забрана за посещаване на определени места, райони и обекти без разрешение; забрана за напускане на определено населено място без разрешение; забрана за осъществяване на контакт с определени лица без разрешение; периодично явяване в районно управление на МВР и подписване пред полицейски служител; отнемане на паспорти или заместващи ги документи и забрана за издаване на нови (чл. 25 от ЗПТ). Компетентен да издаде заповедта, е председателят на Държавна агенция „Национална сигурност“ (ДАНС) или главният секретар на Министерството на вътрешните работи (МВР). Заповедта подлежи на незабавно изпълнение. Като гаранция за защита на основните права е въведена възможността за обжалване на заповедта в седемдневен срок от връчването, през Върховния административен съд.

Друга форма на превенция на терористичен акт е **спирането на достъпа до интернет страници**, чието съдържание подбужда към тероризъм или разпространява знания за извършване на тероризъм (обучение). Този вид превантивна мярка е уредена в чл. 32 от ЗПТ. Тя може да бъде разрешена само от председателя на Софийския градски съд по искане на МВР и ДАНС. След издаването на разрешение то се изпълнява незабавно от предприятията, предоставящи електронни съобщителни мрежи и/или услуги.

⁸⁰ Обн. ДВ, бр. 103 от 27 декември 2016 г., доп. ДВ, бр. 51 от 5 юни 2020 г., изм. ДВ, бр. 69 от 4 август 2020 г., изм. ДВ, бр. 20 от 9 март 2021 г., изм. ДВ, бр. 15 от 22 февруари 2022 г., изм. ДВ, бр. 32 от 26 април 2022 г.

Друг вид ограничаване на права се съдържа във възможността **да бъде прекратено юридическо лице**, когато има данни, че е свързано с подготовката, подпомагането или извършването на тероризъм (чл. 33 от ЗПТ). За противодействие на финансирането на тероризма може да се прилагат два вида мерки: първо, „**блокиране на финансови средства и други финансови активи или икономически ресурси**“ и второ, „**забрана за предоставяне на финансови услуги, финансови средства и други финансови активи или икономически ресурс**“ (чл. 3 от ЗМФТ). Тези ограничителни мерки се постановяват при условията и реда, указани в Закона за мерките срещу финансирането на тероризма (ЗМФГ)⁸¹, а списъците със санкционирани лица се публикуват на интернет страницата на Министерството на външните работи.

В заключение

Краткият преглед на промените, касаещи тероризма по чл. 108а от НК, показва, че процесът по криминализация на терористичните престъпления се характеризира с непрекъснато разширяване на вида на деянията, чрез които може да се реализира терористичната заплаха. Те съответстват на установените нови заплахи и рискове в световен план. От друга страна, за прилагане на превантивните мерки и другите мерки за противодействие на тероризма трябва да се направи преценка на реалната заплаха от тероризъм. За целите на тази преценка правоохранителните органи трябва добре да познават смисъла, който наказателното право влага в него.

Библиография

- Велчев, Б. (2014). *Престъпления против Републиката*. София: Сиела.
- Гиргинов, А. (2005). *Наказателно право на Република България. Особена част*. Второ основно преработено и допълнено издание. С.: Софи-Р.
- Гиргинов, А. (2015). Тероризмът и Наказателният кодекс (въпроси на българското законодателство – *lex ferenda*). *De Jure*, 2015, № 1, 8 – 13.
- Димитрова, Сл. и Gröning, Linda (2021). Психичните заболявания и невменяемостта в контекста на тероризма. В *Юридически сборник*. Том XXVIII, 71 – 77.
- Дойков, Н. (2020). Основни аспекти на антитерористичната подготовка и обучение. *Политика и сигурност*, № 1, 5 – 17.

⁸¹ Обн. ДВ, бр. 16 от 18 февруари 2003 г., изм. ДВ, бр. 31 от 4 април 2003 г., изм. ДВ, бр. 19 от 1 март 2005 г., изм. ДВ, бр. 59 от 21 юли 2006 г., изм. ДВ, бр. 92 от 13 ноември 2007 г., изм. ДВ, бр. 109 от 20 декември 2007 г., изм. ДВ, бр. 28 от 14 март 2008 г., изм. ДВ, бр. 36 от 4 април 2008 г., изм. ДВ, бр. 33 от 26 април 2011 г., изм. ДВ, бр. 57 от 26 юли 2011 г., изм. ДВ, бр. 38 от 18 май 2012 г., изм. и доп. ДВ, бр. 102 от 21 декември 2012 г., изм. и доп. ДВ, бр. 27 от 5 април 2016 г., изм. ДВ, бр. 81 от 14 октомври 2016 г., изм. ДВ, бр. 7 от 19 януари 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 27 от 27 март 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 42 от 28 май 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 94 от 29 ноември 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 69 от 4 август 2020 г., изм. и доп. ДВ, бр. 21 от 12 март 2021 г.

Костадинова, Р. (2016). Криминализация на тероризма. В *Сборник доклади от Годишната университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски“*, том 7 (с. 77 – 85). В. Търново: Издателски комплекс на Националния военен университет.

Костадинова, Р. (2018). Директива (ЕС) 2017/541 на Европейския парламент и на Съвета от 15 март 2017 година относно борбата с тероризма и промените в българското наказателно законодателство. В *Асиметрични заплахи, хибридни войни и влиянието им върху националната сигурност* (с. 338 – 347). София: НТС по машиностроене „Индустрия-4.0“.

Костадинова, Р. (2022). Наказателноправни аспекти на противодействието на тероризма в актовете на Съвета на Европа. В *Тридесет години България в Съвета на Европа – върховенство на правото, демокрация, права на човека* (с. 226 – 231). София: Издателство на Нов български университет.

Права на човека от екологичен характер в контекста на свободата за достоен живот

Корелация между Концепцията за човешката сигурност и Концепцията за правата на човека

Съвременното разбиране на Организацията на обединените нации (ООН) за Концепцията за човешката сигурност е свързано с доклада „Човешката сигурност сега“ на Комисията по човешка сигурност на ООН от 2003 г., в който човешката сигурност е:

*„... да се защити жизненоважното ядро на всички човешки животи по начини, които повишават **човешките свободи** и човешкото удовлетворение. Човешката сигурност означава **защита на основните свободи – свободи, които са същността на живота**. Означава защита на хората от критични (тежки) и всепроникващи (широко разпространени) заплахи и ситуации. Означава използването на процеси, които се основават на силните страни и стремежите на хората. Означава създаване на политически, социални, **екологични**, икономически, военни и културни **системи**, които заедно предоставят на хората онези градивни елементи, нужни за оцеляването, препитанието и **достойнството**“ (Ogata & Sen, 2003, p. 4).*

Горепосоченото определение съчетава описателни, аналитични и нормативни измерения в отстояването на това кое е „жизненоважното ядро“, кои са „основните свободи“ и каква е „същността на живота“ (UN-Habitat, 2007, p. 7).

Обхватът на човешката сигурност се простира навсякъде, където има хора, независимо дали те живеят в суверенна държава, или в непризнати и частично признати държави/територии съгласно международното публично право. Независимо дали са граждани на дадена държава, или са лица без гражданство, или с друг вид юридически статут/социален статус. Всеобхватността, общовалидността и универсалността са валидни и за основните човешки права и свободи. Може би затова има автори, които поставят знак за равенство между Концепцията за правата на човека и Концепцията за човешката сигурност. Нещо повече, понятията „човешка сигурност“ и „права на човека“ се възприемат като вид конотация. Но както става ясно и от извършения теоретичен и концептуален анализ, двете концепции не са синонимни. По-скоро Концепцията за правата на човека може да бъде възприета като значима предпоставка за възникване и развитие на Концепцията за човешката сигурност – „крайъгълен камък“, както и като нейна приоритетна област.

Исторически, идеята за правата на човека, превърнала се в теория за правата на човека, с която се занимават правните и политическите науки, датира

от дълбока древност, а еволюционният ѝ път е доста динамичен. Правата на човека са предмет както на вътрешното (националното), така и на международното право и международните отношения, като съгласно съвременното международно право човешките права и свободи произтичат от самия човек и принадлежат отново на него.

Терминът „**права на човека**“ акцентира върху политически, юридически и морални аспекти, като в общотеоретичен смисъл той не е синоним на понятието „основни права“, което пък се явява юридическо понятие, „обединяващо“ всички конституционни права на гражданите.⁸²

От теоретична гледна точка от XVII век досега се обособяват три „поколения“ права:

- Граждански и политически права – предоставят на хората и гражданите на дадена държава възможност за определено влияние върху властта и политиките, касаещи личния и обществения живот. Освен това дават гаранция за защита срещу нарушения от страна на държавата и нейните органи. Примери: право на живот; право на лична свобода и сигурност; равенство пред закона; право на справедлив и безпристрастен съдебен процес; право да гласува; и др. Съвременен международен договор е Международният пакт за граждански и политически права на ООН.
- Икономически, социални и културни права – отнасят се до равен (equal), справедлив (equitable) и гарантиран достъп до икономически, социални и културни възможности, стоки, услуги, ресурси. Благодарение на тях започва осъзнаването, че човешкото достойнство не може да бъде гарантирано само когато държавата не злоупотребява и не застрашава политическите и гражданските права на отделния човек. Затова се разработват и приемат международни стандарти, като Международният пакт за икономически, социални и културни права на ООН, които да придадат юридическа валидност и приложимост на права като: право на труд и достойно заплащане; право на образование; право на здравеопазване; право на свободно участие в културния живот; право на недискриминация; и др.
- Права за солидарност – най-новото „поколение“ права, но и пораждащи най-много дискусии и спорове.⁸³ Към тях спадат колективните права – права на сравнително хомогенни групи и общности от хора, изградени най-вече на етнически, расов, религиозен или езиков принцип. Важна разлика с първото и второто „поколение“ права е, че третото „поколение“ права се гарантират от международната общност, а не от държавата, но това е и сериозна слабост, тъй като липсва отчетност или тя е много ниска. Някои примери за

⁸² Повече за понятията „основни права“ и „права на човека“ и разликите помежду им вж. в Чернева, Б. (2011). *Понятие за основни права. Една европейска правна традиция*. София: Авангард Прима. https://www.academia.edu/37687949/Fundamental_Rights_Monografia_doc?email_work_card=view-paper.

⁸³ Вж. повече на: Съветът на Европа. *Наръчник за обучение по правата на човека за младежи. Еволюция на правата на човека*. <https://www.coe.int/bg/web/compass/the-evolution-of-human-rights>.

международни договори и актове: правото на самоопределение (Всеобща декларация за правата на човека на ООН и Африканска харта за правата на човека и народите); право на развитие (Декларация на Общото събрание на ООН от 1986 г.); право на здравословна околна среда (Протокол от Сан Салвадор от 1969 г.).

Друга класификация на правата на човека е делението им на „класически“ и „социални“. При „класическите“ права се изисква ненамеса от страна на държавата, или т.нар. „негативно задължение“ (negative obligation). Държавата трябва да се въздържа от определени действия, за да не нарушава човешките права и свободи. От юридическа гледна точка „класическите“ права се обясняват като задължение за постигане на даден резултат (obligation of result). Що се отнася до „социалните“ права, от страна на държавите се изисква активна намеса, или т.нар. „положителни задължения“ (positive obligations). С други думи, държавите се задължават да предоставят определени гаранции за защита на правата и свободите на хората. В юридическия контекст „социалните“ права са задължение за предоставяне на средства (obligation of conduct) (Sepúlveda et al., 2004, p. 7).

Съгласно теориите за правата на човека и международните договори (с водещо значение е Всеобщата декларация за правата на човека на ООН от 1948 г.) в тази област, сигурността и развитието сами по себе си са основни човешки права. Към системата на международните договори в областта на правата на човека спадат и Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ) на Съвета на Европа⁸⁴ и Хартата за основните права на Европейския съюз⁸⁵ (Хартата на ЕС, Хартата). Двата документа са основополагащи за защитата на човешката сигурност в европейското пространство. В тях правото на сигурност върви „ръка за ръка“ с правото на свобода (съответно в чл. 5 от ЕКПЧ и чл. 6 от Хартата на ЕС). Впечатление прави обаче, че в ЕКПЧ думата „развитие“ (development) не е спомената изобщо, което може да бъде възприето като слабост на този иначе ключов наднационален документ. Слабост от такъв род не се отчита в Хартата на ЕС. Макар да не е категорично упоменато развитието като основно човешко право, Хартата потвърждава като водещ принцип на Съюза балансираното и устойчиво развитие, а в контекста на правата на младите хора – физическото, психическото, моралното или социалното им развитие (чл. 32).

Изхождайки от ключовите отличителни черти на правата на човека в универсален план, които доц. Катерина Йочева формулира, и по-конкретно, че: правата на човека са всеобщи, неотнимаеми⁸⁶, взаимозависими и неделими,

⁸⁴ Съвет на Европа, Европейски съд по правата на човека. *Европейска конвенция за правата на човека*. Рим, 4 ноември 1950 г. https://www.echr.coe.int/documents/convention_bul.pdf

⁸⁵ Официален вестник на Европейския съюз. *Харта на основните права на Европейския съюз*. (2016/C 202/02). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=ET>

⁸⁶ Съгласно някои международни договори, като Международния пакт за граждански и политически права на ООН и Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи, се допускат случаи на дерогация, чиито условия и срокове са ясно конкретизирани, за да не се позволи произволно отнемане на всеобщите права на човека.

упражняват се на справедлив и недискриминационен принцип, едновременно са права и задължения (Йочева, 2020, с. 30), се констатира, че сигурността и развитието притежават тези отличителни белези. В ролята си на основни човешки права сигурността и развитието се превръщат в неразделна част не само от Концепцията за правата на човека, но и от Концепцията за човешката сигурност.

Както при Концепцията за човешката сигурност, така и при Концепцията за правата на човека наличието на демократични ценности, върховенството на закона и съхраняването на принципите на правовата държава са задължителни предпоставки за ефективност и ефикасност. Освен това правата на човека се възприемат като предпоставка за достойно човешко съществуване и служат като пътеводител и крайъгълен камък на законотворчеството, а оттам и на законодателство, гарантиращо чрез правила, стандарти и механизми правата на човека.

От теоретичен гледна точка съществува специфична група свободи, определени като „граждански свободи“. Понятието „граждански свободи“ се отнася предимно до правата на човека, които са залегнали във върховния закон на дадена държава. Типичен пример е Конституцията на САЩ, според която „граждански свободи“ са: свобода на религията, свобода на печата, свобода на изразяване, свобода на сдружаване и събиране, защита срещу намеса в личния живот, защита срещу изтезания, право на справедлив съдебен процес и права на работниците. Тази класификация не съответства на разграничението между граждански и политически права.

Специфичният характер на правата на човека предполага, че те могат да имат релевантност към два вида отношения. Първият вид отношение е между човека и държавата, който бива изследван като „вертикален ефект“ на човешките права, подпомагайки основната цел на правата на човека – да се установят правила за реализиране на взаимоотношението човек – държава.

Вторият вид отношение се реализира между отделните хора – в групата, в социума. Този вид връзка се реализира като т.нар. „хоризонтален ефект“ и при него дадена държава и нейните правителствени органи не само имат задължението да се въздържат от нарушаване на правата на човека, но също така са задължени да защитават всеки човек от посегателства, причинени от други хора.

Свободата за достоен живот като компонент на Концепцията за човешката сигурност

Първоначално ООН акцентира върху два компонента (стълба) на човешката сигурност: „свобода от страх“ и „свобода от недостиг“, както и върху седем главни категории/измерения: икономическа сигурност, продоволствена сигурност, здравна сигурност, екологична сигурност, лична сигурност, общностна сигурност и политическа сигурност. Последващи дебати през 90-те години на миналия век добавят **свободата „да се живее достойно“**.

Някои съвременни виждания за Концепцията за човешката сигурност касаят

основната идея за „отстояване на правото на хората да живеят в свобода и достойнство, свободни от бедност и отчаяние“ (Gomez et al., 2013, p. 10).

При анализирането на правата на човека като предпоставка за достойно съществуване, не трябва да се пропускат като такива „свободите“, например свобода на придвижване, свобода от произволен арест, свобода от изтезания и др. През призмата на 2023 г., когато на територията на Украйна вече година се водят военни действия в резултат на агресията и окупационните амбиции от страна на Руската федерация, известната реч на президента на Съединените американски щати (САЩ) Франклин Рузвелт, произнесена от него през 1941 г. пред Конгреса на САЩ, звучи твърде идеалистично, та дори утопично. Наименувана „Реч на четирите свободи“, тя се фокусира върху:

- свободата на словото и изразяването;
- свободата на вярата – правото на всеки човек да се покланя на Бог по свой начин;
- свободата от недостиг – икономическия капацитет, който би осигурил на представителите на всяка нация здравословен, мирен живот;
- свободата от страх – намаляване на въоръженията в световен мащаб до такава степен и по такъв начин, че нито една нация да не може да извърши акт на физическа агресия срещу който и да е свой съсед (Roosevelt, 1941).

Свободата за достоен живот обединява първите две свободи, посочени от президента Рузвелт, а именно: свобода на словото и изразяването и свобода на вярата. Към тези две свободи може да се добавят свободата от дискриминация, свободата да се развива и реализира човешкият потенциал.

Човешкото достойнство е висша ценност и приоритетна цел не само в разбиранията на Концепцията за човешката сигурност, но и в тези на Концепцията за правата на човека.

Достойнството се основава на универсалното убеждение, че всеки човек има еднакво присъща стойност и ценност. Още в чл. 1 от Всеобщата декларация за правата на човека се декларира, че всички хора се раждат свободни и равни по достойнство и права. В преамбюла на Протокол № 13 към Конвенцията за защита правата на човека и основните свободи, относно премахването на смъртното наказание, при всички обстоятелства от 2002 г. се потвърждава цялостното признаване на вроденото достойнство на всички човешки същества. Дял I от Хартата на ЕС носи името „Достойнство“, като чл. 1 е посветен на човешкото достойнство, което е ненакърнимо и което трябва да бъде зачитано и защитавано. Важното значение на човешкото достойнство е потвърдено като първостепенен стремеж на Програмата на ООН за устойчиво развитие до 2030 г.: „да се гарантира, че всички човешки същества могат да реализират потенциала си с достойнство“ (UN General Assembly, 2015, p. 2).

Реализирането на човешкия потенциал, „(...) пълното развитие на

човешката личност и на съзнанието за нейното достойнство (...)“⁸⁷, в съгласие с принципите на свободата за достоен живот, е невъзможно без правото на образование, залегнало в чл. 26 от Всеобщата декларация за правата на човека, препотвърдено в чл. 2 от Протокол № 1 към Конвенцията за защита правата на човека и основните свободи, в чл. 13 от Международния пакт за икономически, социални и културни права и в чл. 14 от Хартата за основните права на Европейския съюз.

Достойнството може да бъде възприето и като стремеж на всяко човешко същество, който човек може да постигне чрез запазване на идентичността си, чрез възможността да живее собствения си живот според собствения си избор, и според собствената си воля (Йончев, 2008, с. 83).

Свободата за достоен живот, или доктрината за човешкото достойнство, се свежда до убеждението, че хората и групите от хора трябва да разполагат с такива условия, при които да се чувстват сигурни по отношение на защитата на основните си права. В същото време да им е позволено да правят избор и да се възползват от възможностите в ежедневието си живот (UNDP, 2022, р. 36).

В Конституцията на Република България, наред с понятията „права на човека“ и „права на гражданина“, се използва и понятието „права на личността“. От теоретична гледна точка същността на понятието „права на личността“ изразява социалната същност на човека, социализираната му природа. Понятието подчертава, че човешкият индивид заема най-високото място в йерархията на социалните ценности. То е обединително за правата на човека и правата на гражданина. Проф. Неновски убедително отрежда на правата на личността високопоставената роля на върховен принцип на правовата държава и принцип за легитимация на властта (Неновски, 1995, с. 5 – 6).

Теоретико-приложният характер на правата на човека се отнася главно до защита на човешкото достойнство, а не просто до удовлетворяване на физиологичните нужди на човека. Не нахраненият човек живее достойно, а онзи, който има знанията и уменията, възможностите и ресурсите, за да подсили самите потребности си. Във всяко добре структурирано общество целта е да се премине към условия, при които всички хора могат да се грижат за себе си (Kent, 2005, р. 46).

Защитата на екологични права като гарант за свободата за достоен живот

Екологичното измерение има пряко отношение към трите стълба на човешката сигурност. Според някои автори екологичната сигурност⁸⁸ е свобода от

⁸⁷ Вж. чл. 13, т. 1 от Международния пакт за икономически, социални и културни права.

⁸⁸ Вж. повече за същността на екологичната сигурност в Kostova, Pr. & Sidova, D. (2020). Ecological Security and Environmental Security – Similarities and Differences. In N. Radulov et al. (Int. Ed. Board). *IV International Scientific Conference “ConfSec 2020”*, Year 4, Issue 3 (pp. 91 – 94). Scientific Technical Union of Mechanical Engineering “Industry-4.0”, Sofia, Bulgaria. ISSN 2535-0668 (Print); ISSN 2535-082X (Online). <https://stumejournals.com/journals/confsec/2020/3/91>

страх от увреждания на околната среда и екологични заплахи (Kent, 2005, p. 22). Страхът от природни катаклизми и бедствия преследва хората независимо от държавата и региона, в които живеят. Разярили се веднъж, заплахите от екологичен характер причиняват както загуба на човешки животи, така и големи материални щети. Проблемите с екологичната сигурност водят до застрашаване на здравната сигурност и на продоволствената сигурност и притежават потенциал да прераснат в кризи от различен аспект. С други думи, хора губят както свободата си от страх, така и свободата си от недостиг. При сценарии от подобен вид се задвижват негативни процеси, застрашаващи и свободата за достоен живот – екологична престъпност⁸⁹, екологична миграция („екологични“ бежанци⁹⁰), формиране на „екологичен nihilизъм“⁹¹.

Все по-широко приложим е терминът **„екологични права“**, чиято същност е свързана със справедлив и равен достъп до полезни природни ресурси, които правят възможно оцеляването, включително земя, подслон, храна, вода и въздух. В допълнение, екологичните стоки и услуги по същество потвърждават човешкото благополучие и човешката сигурност. Отличават се три основни човешки права с ясно подчертан екологичен характер: **правото на безопасна, чиста, здравословна и устойчива околна среда; правото на чиста и достъпна питейна вода; правото на безопасни и достъпни санитарно-хигиенни условия.**

На Конференцията на ООН за жизнената среда на човека, проведена през 1972 г., се приема т.нар. „Стокхолмска декларация за околната среда“. Тя е първият международен документ, признаващ връзката между правата на човека и околната среда. В нея се набляга, че природната околна среда е „съществена“ и решаваща за упражняването на основните човешки права (UN General Assembly, 1972). В чл. 12, т. 2b от Международния пакт за икономически, социални и културни права е засегнато *„всестранното подобряване хигиената на околната среда и промишлената хигиена“*. В чл. 24 от Конвенцията за правата на детето от 1989 г. се предвижда държавите – страни, да предприемат подходящи мерки за борба с болестите и недохранването чрез осигуряване на подходяща питателна храна и чиста питейна вода, като се вземат предвид опасностите и рисковете от замърсяване на околната среда.

Според Програмата на ООН за околната среда *„безопасната, чиста, здравословна и устойчива околна среда е неразделна част от пълното упражняване на широк набор от човешки права, включително правата на живот, здраве, храна, вода и санитарни условия“* (United Nations Human Rights).

⁸⁹ Вж. повече на: EUROPOL: <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/environmental-crime>

⁹⁰ Вж. повече на: International Organization for Migration: <https://www.iom.int/definitional-issues>; Black, R. (2001). Environmental refugees: myth or reality? *Working Paper 34*. United Kingdom: University of Sussex. ISSN 1020-7473. <https://www.unhcr.org/3ae6a0d00.pdf>.

⁹¹ Вж. повече във Велев, С. (2015). *Екологична сигурност*. София: Военна академия „Георги Стойков Раковски“, 190 – 192.

Комитетът по икономически, социални и културни права приема Общ коментар № 15 относно правото на вода, през ноември 2002 г. Член I.1 гласи, че „човешкото право на вода е необходимо за водене на живот с човешко достойнство. То е предпоставка за реализацията на други човешки права“ (UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights). Правото на вода се дефинира като правото на всеки човек да разполага с безопасна, физически достъпна, в приемливо качество и в достатъчно количество вода за лични и битови нужди.

На 28 юли 2010 г., чрез Резолюция 64/292, Генералната асамблея на ООН изрично признава правото на човека на вода и санитарни условия (канализация). Декларира се, че чистите и безопасни питейна вода и санитарни условия са от съществено значение за реализацията на всички човешки права (UN General Assembly, 2010).

През октомври 2021 г. Съветът на ООН по правата на човека приема резолюция, по силата на която правото на безопасна, чиста, здравословна и устойчива околна среда придобива правно признание на международно ниво.⁹² Въпреки че това право е конституционно признато от повече от 100 държави (в т.ч. и в чл. 55 от Конституцията на Република България), резолюцията може да стимулира положителна промяна не само на национално равнище, но и сред международни и регионални организации. От актуализация в този аспект имат нужда ЕКПЧ на Съвета на Европа и Хартата на ЕС, тъй като и в двата документа не е обособено като самостоятелно правото на безопасна, чиста, здравословна и устойчива околна среда.

Опазването на околната среда, борбата с климатичните промени, прилагането на механизми за ранно предупреждение и реагиране при природни, антропогенни и/или техногенни бедствия и катастрофи, устойчивото използване и управление на природни ресурси и възобновяеми енергийни източници са приоритетни дейности от гледна точка на Концепцията за човешката сигурност. Доказателство за това са голяма част от целите, заложили от ООН в Програмата за устойчиво развитие до 2030 г., сред които са например:

- Цел 6. Осигуряване на наличност и устойчиво управление на водата и санитарните условия за всеки човек;
- Цел 13. Предприемане на спешни действия за борба с изменението на климата и последиците от него;
- Цел 14. Съхраняване и устойчиво използване на океаните, моретата и морските ресурси;
- Цел 15. Защита, възстановяване и насърчаване на устойчивото използване на сухоземните екосистеми, устойчиво управление на горите, борба с разпространението на пустинните територии, спиране разрушаването на

⁹²Вж. повече на: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G21/270/15/PDF/G2127015.pdf?OpenElement>.[https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G21/270/15/PDF/G2127015.pdf?OpenElement)

земята и предотвратяване загубата на биологично разнообразие (UN General Assembly, 2015, p. 14).

През последните две десетилетия се отчита напредък по отношение на признаването на конкретни права на човека с екологичен характер. Въпреки това обаче, независимо от приетите стратегически документи, от заложените цели и приоритети и от предприетите мерки от страна на ООН, ЕС, НАТО, Съвета на Европа и други правителствени и неправителствени организации на международно, регионално и национално равнище, по данни на ООН до 2030 г. само 81% от световното население ще има достъп до безопасна питейна вода в домовете си, което означава, че 1,6 млрд. души няма да могат да се облагодетелстват от правото си на вода. Освен това 67% от световното население ще има безопасни санитарни услуги, но правото на безопасни и достъпни санитарно-хигиенни условия на 2,8 млрд. души ще бъде накърнено (World Health Organization & the United Nations Children's Fund, 2021, p. 7). Подобни прогнози насочват дебата за защитата и гарантирането на екологичните човешки права към националните държави, в чиито ръце е водещата компетентност и които, съгласно международното право, носят основните отговорности и задължения. Доколко обаче всяка национална държава осъзнава и упражнява адекватно своите компетенции, за да защити екологичните права на хората, които живеят на нейната територия или преминават през нея, е обект на друго изследване.

Библиография

Йончев, Д. (2008). *Равнища на сигурност*. София: Нов български университет. ISBN 978-954-535-513-4.

Йочева, К. (2020). *Механизми за наблюдение на изпълнението на международни договори в областта на правата на човека*. София: Нов български университет. ISBN 978-619-233-104-7.

Неновски, Н. (1995). Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г. *Правна мисъл*, XXXVI, 1, 3 – 13. ISSN 1310-7348. <https://static1.squarespace.com/static/5502d30ee4b0f063546540ec/t/5a7c175f53450a8017a07934/1518081889396/Nenovski.pdf> (12.01.2023).

Gomez, O. A., Gasper, D. & Mine, Y. (2013). *Good practices in addressing human security through Human Development Reports*. Report prepared for the Human Development Report Office, UNDP. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2552757 (22.12.2022).

Kent, G. (2005). *Freedom from want: the human right to adequate food*. Washington, D.C.: Georgetown University Press. <http://www.oda-alc.org/documentos/1341423652.pdf> (12.01.2023).

Office of the High Commissioner/Your Human Rights/ Environment/Special Rapporteur on human rights and the environment/About Human Rights and Environment. *United Nations Human Rights*.

<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SREnvironment/Pages/AboutHRandEnvironment.aspx> (12.01.2023).

Ogata, S. & Sen, A. (2003). *Human Security Now*. Final Report. New York: UN Commission on Human Security. <https://www.un.org/humansecurity/reports-resolutions/> (22.12.2022).

Roosevelt, Fr. D. (1941). *The Four Freedoms*. Speech on 6 January 1941. <https://voicesofdemocracy.umd.edu/fdr-the-four-freedoms-speech-text/> (22.12.2022).

Sepúlveda, M. et al. (2004). *Human Rights References Handbook*. Costa Rica: University for Peace, <https://www.corteidh.or.cr/tablas/23861.pdf> (22.12.2022).

UN-Habitat (2007). *Enhancing Urban Safety and Security: Global Report on Human Settlements*. London, Sterling, VA, <https://www.un.org/ruleoflaw/files/urbansafetyandsecurity.pdf> (22.12.2022).

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2003). *The right to water* (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Twenty-ninth session, Geneva, 11 – 29 November 2002, Agenda item 3, 1. <https://digitallibrary.un.org/record/486454> (12.01.2023).

UN General Assembly (1972). Conference 48/14. *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*. A/CONF.48/14/ Rev. 1. <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf> (12.01.2023).

UN General Assembly (2010). *The human right to water and sanitation*. Resolution 64/292 adopted by the General Assembly on 28 July 2010, Sixty-fourth session, Agenda item 48 <https://digitallibrary.un.org/record/687002> (12.01.2023).

UN General Assembly (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Seventieth session, Agenda items 15 and 16. https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E (22.12.2022).

UNDP (2022). *New Threats to Human Security in the Anthropocene. Demanding Greater Solidarity*. Special Report, New York. <https://hdr.undp.org/system/files/documents//srhs2022pdf.pdf> (12.01.2023).

World Health Organization & the United Nations Children's Fund (2021). *Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000 – 2020: Five years into the SDGs*. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. <https://www.unwater.org/sites/default/files/app/uploads/2021/07/jmp-2021-wash-households-LAUNCH-VERSION.pdf> (12.01.2023).

Жилищни политики, нарушаващи правото на децата да живеят в семействата си

„Не можем да очакваме от семействата да управляват комплексни социални и структурни фактори, които са извън техния контрол. Такива външни предизвикателства не трябва да са причина за раздялата на деца от техните родители.“

B. J. Newton

Въведение

Системата за закрила на детето в България често се сблъсква с лошите жилищни условия, при които живеят много деца, а според последни изследвания 36% от тях живеят в риск от бедност и социално изключване (УНИЦЕФ, 2022). Настоящият текст цели да потърси връзката между раздялата на деца и родители и съществуващите жилищни политики за уязвими семейства и тяхното прилагане, като отчита проблема със свръхпредставеността на деца от ромския етнос в алтернативна грижа и ниското качество на жилищната среда, което преобладава в ромските квартали. Връзката между достъпа до подходящо жилище и шансовете за успех в образованието, доброто здраве и достъпа до пазара на труда е призната отдавна от политиките на Европейския съюз (ЕС) и от изложеното в Рамката от стратегии за национална интеграция на ромите на ЕС. Каква е зависимостта обаче между жилищните условия, в които живеят бедните деца в България, и факта, че броят на децата, които биват отделяни от семействата си, не намалява чувствително, след като е достигнал плато от около 1000 деца годишно през 2017 г.⁹³ В България официално не се събират данни за етническия произход на децата, защото това се смята за дискриминационно. От друга страна, има косвени доказателства, че преобладаващата част от тези деца са от ромски произход.

Макар че не са налични статистически данни, които недвусмислено да посочват колко от попадналите в алтернативна грижа ромски деца преди това са живели в несигурна жилищна среда (или доколкото именно това е причината те да бъдат разделени от родителите си), има достатъчно основания да допуснем, че връзка между традиционно лошите битови условия за живот на ромите в България и попадането в алтернативна грижа съществува. Настоящият текст подрежда фактите, които са ни известни от българската и международната изследователска работа, за да покаже тази връзка. Направен е преглед на жилищните стратегии спрямо бедни семейства, на политиките, насочени към децата на национално ниво и на ниво ЕС, както и на някои тенденции в работата на системата за закрила на детето, за да бъде потърсен отговор на следния въпрос: взема ли държавата

⁹³ Годишни отчети на Агенцията за социално подпомагане.

предвид трудността на семействата по отношение на жилищата, докато отстоява правото на децата на достоен живот в семейна среда?

Обосновка

Ромската група традиционно е една от най-уязвимите в ЕС, на която не от вчера се налага да се бори с хронична бедност, изключване и дискриминация. По-голямата част от ромите в страните от Централна и Източна Европа живеят като цяло в лоши жилищни условия. Ситуацията им се различава донякъде в градските и селските райони, но най-общо жилищните предизвикателства, с които те се сблъскват, обхващат несигурност по отношение на собствеността, ниско качество на жилищата, липса на достъп до основни обществени услуги, пространствена сегрегация и др. (Захариев и Йорданов, 2022).

Неравенствата между роми и не-роми започват още в най-ранно детство. Ние знаем, че за едно ромско дете е много по-вероятно да израсне в домакинство с изключително ниски доходи или да има родители с ниско ниво на образование. Други неравенства са ограничените възможности на достъп до качествено образование и адекватни условия на живот, които са необходими не само за реализиране на потенциала на човек в живота, но и за живот с достойнство (Gatti, 2016). Така контекстът, в който се раждат и отглеждат много ромски деца, до голяма степен оформя възможностите им занапред в живота и ги поставя в неравностойно и неравноправно положение. Обнадеждаващо е, че въпреки че от години съществува дебат дали и доколко публичните политики трябва да имат за цел довеждането на жизнения стандарт на всички социални групи до сходни нива, съществува и консенсус, че всички деца – независимо от социално-икономическите обстоятелства, в които са родени – имат право да живеят в човешки условия, които да им дават възможност да се развиват по оптимален за тях начин (Burger, 2012).

Въпреки специалното законодателство, уреждащо въпросите по закрилата на уязвими деца, липсата на подробни и ясно разписани критерии за специфичните рискове за тях и техните семейства отваря възможност за избиращо или субективно прилагане на съответните разпоредби от социалните работници в отделите за закрила на детето. Настоящият текст прави опит да идентифицира порочни цикли и да покаже, че е необходимо те да бъдат проучени и дефинирани, както и да бъде събрана достатъчно политическа воля за приемане на работеща програмна стратегия за тяхното преодоляване. Въпросът, на който настоящият текст търси отговор, е дали политическата, институционалната и обществената ни система разглеждат признаците на бедността във всичките ѝ измерения – нискокачествена храна, недостиг на дрехи, обувки и образователни пособия и най-вече несигурна и влошена жилищна среда – като подсилващи фактори за налагането на принудителни мерки за раздяла? Тоест имат ли разделите пряка връзка с бедността? Основателно ли е да твърдим, че държавата

и прилежащите ѝ институции третират определени семейства, чийто нисък икономически статус произтича от комплексни социални и структурни фактори, които в голяма степен са извън техния контрол поради етническия им произход, с по-строги мерки по отношение на настаняването на децата в държавна грижа?

Исторически преглед на жилищните политики спрямо ромските селища

За да стигнем до настоящата сложна ситуация, е необходимо да придобием представа за историческите ѝ корени. В периода на Османската империя е съществувала организация на махалите на етнически принцип – българска, арменска, еврейска, ромска и т.н., но след 1878 г. тази пространствена обособеност остава валидна само за ромите. Понеже бързият процес на урбанизация променя местонахождението на етнически обусловените ромски квартали и много от тях, които преди са били разположени в покрайнините на градовете, се озовават в техния център, политическият отговор на националната държава е разселване и пренасочване на пространствената концентрация на ромското население обратно извън границите на градовете или към съседните села. Това териториално разпределение се запазва и през социалистическия период. През 1958 г. Министерският съвет на Народна република България приема мерки за подобряване на жилищните условия на ромите. За провеждането на тази политика държавата отпуска средства за изграждането на евтини жилища с подобрени санитарни условия. Развитието на ромските квартали обаче среща доста трудности – разпределените ресурси за строителството на къщите са твърде скромни, така че те са построени от евтини материали и проектирани с малък размер. В крайна сметка се оказва, че жилищата са малки, за да поберат разрастващите се семейства. Поради това повечето от къщите биват незаконно разширени чрез добавяне на още етажи или още стаи. Това безвъзвратно променя приетите градоустройствени планове на ромските квартали (ако изобщо е имало такива), а пренаселването и незаконното строителство остават нерешен проблем.

По отношение на интервенциите жилищната политика претърпява някои промени през 70-те години на миналия век. Държавата задава нова цел – да се съборят ромските махали и да се разпръснат ромските семейства сред българското население. Поради бурното развитие на сглобяемите панелни технологии много ромски домакинства биват преместени и настанени в панелни жилищни комплекси. Поради това разселване, обусловено в голяма степен и от централизирани обществено-социални процеси на урбанизация и индустриализация, през 1980 г. само около половината от ромите живеят в сегрегирани квартали. Тази ситуация обаче не продължава дълго (Virag, 2018).

Политиката по жилищна интеграция на ромското население се проваля, защото не успява да отчете специфичните културни норми, структурата на ромските домакинства и тяхната нужда от определена организация на дома, което

довежда до конфликти с неромското население. Постепенно неромското население започва да се изселва от жилищните комплекси, разположени около бившите ромски квартали, и след няколко десетилетия те се превръщат в джобове на дълбока бедност. Авторитарният подход на социалистическата държава не успява да реши постоянната жилищна криза на ромите. В края на този период само малка част от ромите живеят в жилищни райони с приемлив стандарт. Неконтролираното увеличаване на жилищната плътност, започнало през 80-те години, означава, че къщите и новите пристройки не са водоснабдени и електрифицирани и не са свързани с канализацията на града.

Концепцията на социалистическата държава за разселването на ромите има и още една страна. Тя е, че на ромите се гледа като на „пролетарии в процес на формиране“, като големи групи роми биват умишлено заселени на места, които страдат от недостиг на работна ръка, главно в големи промишлени зони, ударно развити през социалистическия период. Икономическата роля на ромите обаче е ограничена до извършването на ниско- и неквалифициран труд и това подхранва един устойчив процес на сегрегация, свързвайки ромския етнически произход с бедността.

По време на постсоциалистическия преход икономическото и социалното положение на ромите се влошава драстично. В края на 90-те години сегрегацията на ромското население стига до над 75%. Представителите на ромската етническа група са до голяма степен изключени от легалния пазар на труда и работят предимно неформално. Техният достъп до подходящо здравеопазване и други социални услуги е много ограничен и процесът на сегрегация в образованието (с изключение на един кратък период, през който се наблюдава обратен тренд) се увеличава. Поради разселването на бедни семейства и изтласкването им от градските центрове и/или концентрирането им в определени части на градовете неформалността и несигурността на жилищата придобиват нарастващото значение в начина на живот на много от тях.

През 90-те години на миналия век докъм 2001 г. поради масовата приватизация 96% от всички жилища в градските райони се оказват частни, като в София делът на общинските жилища пада под 1%. През този период липсва и изграждане на нови общински жилища в големите градове, което поставя хората в нужда от жилище зависими от лични спестявания или заеми. По това време, според някои оценки, над 70% от ромските домакинства предприемат ново строителство или ремонтират старите си жилища. Държавната и местната власт се отнасят дистанцирано към социалното разслоение на различните ромски групи и развитието на ромските квартали, разчитайки на личните спестявания и ресурси на техните жители. Въпреки различните устройствени планове и документи за интеграция на ромите властите на практика подхождат репресивно – чрез затягане на регулациите, изгонване на жители от незаконни къщи и тяхното събаряне (Virag, 2018). Между 2001 и 2012 г. Дирекцията за национален строителен контрол издава

530 заповеди за разрушаване на жилищни сгради, всички от които са на роми. След ноември 2012 г. правомощията за издаване на заповеди за премахване на незаконни строежи са прехвърлени към кметовете на общините и оттогава няма записи или статистики, събирани на национално ниво, за тези административни действия. През 2016 г. сдружение „Инициатива за равни възможности“ успява да събере информация чрез подаване на искания относно заповеди за събаряне по Закона за достъп до информация до кметовете на всички 265 общини в България. От 162 общини, отговорили на подадените заявления, 114 заявяват, че са издали заповеди за събаряне на незаконни строежи между декември 2012 г. и март 2016 г. От идентифицираните 2000 заповеди 444 се отнасят за жилищни сгради, а от тях 399 (90%) засягат жилища на ромски семейства. При разрушаването на ромските къщи на обитателите не е осигурено алтернативно настаняване, поради което семействата са останали без дом.

Каква е актуалната жилищна ситуация на ромите?

Проблемът с липсата на адекватна жилищна политика по отношение на крайно нуждаещи се семейства към днешна дата е парадоксално нерешен. Например в кв. „Надежда“ в Сливен едва 12,8% от анкетираните в проведено през 2020 г. проучване притежават какъвто и да е документ за собственост (Добруджалиева и Пампоров, 2022). Евикциите продължават и след този период, като няма направени законодателни промени относно въвеждането на принципите на необходимост и пропорционалност при принудително извеждане на лица от единствените им жилища. Такива мерки непропорционално засягат ромите, живеещи в жилища, които са формално незаконни. През 2019 – 2020 г. стотици роми, включително деца, възрастни хора и хора с увреждания, са изселени от единствените си жилища, без да им бъде осигурено алтернативно настаняване (Томова и Стойчев, 2022). Като допълнение на тази черна статистика, българската държава оставя свободния пазар да решава разпределението на жилища, което неимоверно влошава ситуацията на най-уязвимите хора. Проучване на неправителствената организация „Лекари на света“ от 2022 г. посочва редица проблеми по отношение на планирането и изграждането на общински жилища: разчитане изключително на европейско финансиране по оперативни програми; отлагане на проектите за социални жилища; нежелание на много местни общности да приемат социални жилища поради целевите бенефициенти от ромските общности; невъзможност за организиране на задължителните допълнителни социални услуги, които да бъдат предоставяни на бенефициентите; липса на предвидени допълнителни средства за поддръжка на сградите и подбор на обитателите. В крайна сметка установената нужда от социални жилища в различните стратегически документи е многократно по-голяма от реализираните проекти и отпуснатото финансиране. Например по Оперативна програма „Регионално развитие“ от 2007 до 2020 г. в 17 общини са изградени общо 1027

социални жилища, което представлява по 79 на година в национален мащаб!⁹⁴ Същевременно, дори да допуснем, че сграден фонд съществува, ако едно семейство има намерение да кандидатства за общинско жилище, в повечето случаи условията са непреодолими, особено за семействата, които са в наистина уязвима ситуация. Много от тях са в невъзможност да получат адресна регистрация⁹⁵ и постоянен адрес на територията на дадената община, което е едно от задължителните условия.⁹⁶

Струва си все пак да се отбележи, че влошените жилищни условия далеч не се свеждат само до ромските квартали, а важат за много голям сегмент от населението на страната – например над 2 млн. българи живеят в жилище под приетия стандарт за минимална жилищна площ (Кръстев и Кратункова, 2022). Положението на малцинствените общности към днешна дата обаче е далеч по-тежко. Според проведено мащабно проучване, озаглавено „Основни показатели за социално приобщаване и основни права в България“, 65,8% от ромите живеят в жилищни лишения (в твърде тъмен апартамент или в жилище с течаш покрив/влажни стени или подове, или без баня/душ или вътрешна тоалетна). Делът на българите, живеещи при такива условия, е 11,7 %, а на турците – 29,6%. Също така 49,0% от ромите съобщават и за други жилищни проблеми: отпадъци, мръсотия или други екологични проблеми в квартала, като дим, прах или неприятни миризми. Данните отразяват и феномена на принудителното изселване: 2,7% от анкетираните за целите на проучването роми⁹⁷ твърдят, че са били принудени да напуснат жилището си (Томова и Стойчев, 2022). Издаването на заповед за премахване на незаконни жилища, които са единственият дом на хора, поставят в директен риск семейства и деца, които са принудени да търсят временен подслон при близки и роднини. Това от своя страна води и до изключителна концентрация и гъстота на обитаваните жилища и квартали. Изселването на такива семейства също често довежда до нанасянето им в поредица от несигурни, незаконни и опасни жилища с липсващ покрив или паянтова конструкция.

Алтернативната грижа за деца, ромските семейства и бедността

През 2010 г. Генералната асамблея на Организацията на обединените нации (ООН) приема т.нар. „Насоки за алтернативни грижи за деца“. Документът очертава потребността от конкретна политика и практика по отношение на принципите на настаняването на деца в риск извън семействата им и описва

⁹⁴ Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване с хоризонт 2030.

⁹⁵ *Набиране и анализ на допълнителна информация относно лица без лични документи в България*. Сдружение „Инициатива за равни възможности“, Сдружение „Хаячи“ и Фонд ИГА, 2021.

⁹⁶ Публикация на Моника Дилова, студентка по право 5. курс, Нов български университет. <https://pravatami.bg/6305>

⁹⁷ Информацията е събрана от над 26 600 лица на възраст 15 и повече години и 3600 деца до 14 години от 15 000 частни домакинства в 2500 клъстера чрез прилагане на двустепенна стратифицирана клъстерна извадка със случайни вероятности, пропорционални по размер.

подходящите начини, по които това може да става, например резидентни услуги, приемна грижа, настаняване при близки и роднини и др.

Към 2022 г. в алтернативни грижи в България са настанени 4493 деца (2779 деца в резидентни грижи и 1714 в приемна грижа).⁹⁸ Статистиката относно новопостъпващите деца в алтернативни грижи за последните години показва, че усилията по превенция на раздялата между деца и техните семейства бележат значителен успех между 2012 и 2017 г., намалявайки броя на неуспешните случаи на превенция на раздялата с повече от 50%, но след този период се наблюдават устойчиво задържане и застой на постигнатите резултати.⁹⁹

	2012г.	2013г.	2014г.	2015г.	2016г.	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Брой неуспешни случаи на превенция на раздялата	2400	1417	1452	1339	1353	1001	930	1105	995	957

Източник: годишни доклади на АСП.

Защо това е така? Накъде трябва да насочим вниманието си, за да потърсим тези непреодолими фактори, с които системата за закрила на детето се сблъсква?

Историческото наследство на политиките от комунистическия режим, когато държавата е упражнявала превъзходство над родителите в отглеждането на децата, особено що се касае до деца от социално слаби семейства или страдащи от някакво увреждане, донякъде предпоставя и днес поддържането на по-високи равнища на отглеждане извън семейството на такива деца.¹⁰⁰ Стихийната промяна на социално-икономическите условия в периода на постсоциалистическата трансформация за много от представителите на ромските общности довежда до задълбочаване на маргинализацията и увеличаване на бедността. Липсата на адекватни социални политики и унаследените нагласи в системата за детски грижи означават, че институциите в голяма степен продължават да осигуряват подслон за най-уязвимите деца (Маркова, 2017; Бисет, 2021). Вероятно и това са част от причините в страните от Източна Европа да се наблюдава преобладаващо число ромски деца в държавна грижа днес. За този факт алармира Европейският център за правата на ромите (ЕЦПР) в свой доклад от 2020 г.:

„Свърхпредставеността на тези уязвими деца в институционална грижа отдавна е източник на дълбоко пренебрегване от страна на официалните власти и въпросът за техните основни права и благосъстояние не се отчита като приоритет от 2011 г. насам, когато стартира директивата на ЕС за интегриране на ромите“.

⁹⁸ Тези числа не включват деца, настанени при близки и роднини.

⁹⁹ Тази статистика не включва прилагането на спешни мерки за закрила.

¹⁰⁰ Комисариат по правата на човека на Съвета на Европа (2012). *Правата на ромите и чергарите в Европа.*

Според този доклад анкетираните социални работници в България споделят, че ромските деца в държавни грижи са, в зависимост от географските региони, между 80% и 30%, което доказва тази теза. За сравнение, гражданите от ромски произход представляват 4 – 5% (според преброяването от 2022 г.) от общото население на страната. Този проблем е отбелязан и в доклад на УНИЦЕФ¹⁰¹, който посочва, че децата от ромски произход, представени в институционална грижа, достигат две трети от всички деца в тази категория в България.

Има данни, че и в Европа, и по-специално в страните от Източна Европа (Чехия, Словакия, Унгария, Румъния, България и Молдова), съществуват редица фактори, които допринасят за концентрацията на ромски деца в различни форми на институционални грижи. Наред с дискриминацията, хроничната безработица на родителите, трудовата миграция и др., водещи фактори са бедността и лошите жилищни и материални условия (Rorke, 2020). В България основната причина за раздялата на ромски деца от техните семейства е дълбоката бедност, усложнена от неспособността на социалните работници и държавната система за грижи да осигурят адекватна подкрепа на родителите, и в крайна сметка липсата на комплексен подход за планиране на дългосрочни политики за справяне със сегрегацията и дискриминацията на маргинализираните уязвими групи. Освен че са изложени на риск от недохранване и negliжиране, децата обитават опасни и пренаселени жилища, често без електричество или отопление, или достъп до чиста вода и канализация. Съвкупността от редица уязвимости повишава риска от дискриминационно поведение и практики спрямо ромските родители, много от които не познават правата си и не знаят към кого да се обърнат за помощ.

За това, че влошените икономически и социални условия в ромските квартали повишават риска от раздяла на децата от родителите им и от настаняването им в резидентни услуги, алармира и Омбудсманът на Република България, като констатира факта, че *„при въвеждането и контрола върху спазването на мерките (за закрила) по никакъв начин не е била взета предвид спецификата на житейските ситуации на уязвимост на децата, както и не е било помислено за потенциалния негативен ефект върху уязвимите деца, които мерките биха предизвикали“*¹⁰².

Възможно ли е липсата на адекватна жилищна политика по отношение на уязвими деца и семейства да се разглежда като един от факторите, които директно влияят на раздялата на деца от семейства в България? Оказва се, че държавата не може или не иска да осигури на семействата достъп до някаква форма на жилищно подпомагане. Същевременно дирекциите за социално подпомагане от структурата на Агенцията за социално подпомагане по места прилагат мерки на закрила на детето по Закона за закрила на детето, позовавайки се на правото на детето на

¹⁰¹ УНИЦЕФ (2019). *Анализ на системата за закрила на детето в България*.

¹⁰² Годишен доклад на Омбудсмана на Република България за 2021 г.

всички онези неща, които родителите са длъжни да му осигурят (изхранване, облекло и жилище), и настаняват децата в алтернативна форма на грижа. По този начин проблемът, че на децата не са осигурени адекватни условия на живот, е решен, а причините са окачествени като „неглижиране“ от страна на родителите.

Нормативно в България е прието, че раздялата на децата от семействата им не може да става на основание бедност. Европейският съд по правата на човека постулира, че неподходящите жилищни условия не са основание за настаняване в обществена институция за грижа. Още повече че в рамките на правото на ЕС, в чл. 34, параграф 3 от Хартата на основните права на Европейския съюз, се съдържа позоваване на правото на помощ за жилище като елемент от борбата срещу социалното изключване и бедността. Директивата за расовото равенство посочва жилищното настаняване сред стоките и услугите, които са на разположение на обществеността, по отношение на които следва да бъдат предоставени недискриминационен достъп и предлагане.

Работещите в сферата на закрилата обаче споделят, че такава раздяла все пак се случва. Социалните работници ясно си дават сметка, че причините ромски родители да имат по-големи трудности с отглеждането на децата си, в много от случаите са от материален характер, често свързан с жилището и условията на живот.¹⁰³ От друга страна, те на практика нямат прерогативите да разрешат комплексните житейски проблеми, натрупали се от поколения, на много от семействата. Безсилието на държавните служители често изкрystalизира в репресивни практики, като например обикалящи групи, състоящи се от общински служители, полицейски служители и служители на отдел „Закрила на детето“, в рамките на организирани „акции“. Такива групи посещават места, където бедни семейства са се самонастанили в опасни сгради или живеят в незаконни постройки.¹⁰⁴ Видно е, че цел на тези посещения е семействата да напуснат тези постройки. Родителите биват предупреждавани на място, че в противен случай може да им бъдат отнети децата.¹⁰⁵ Неправителствени организации, като фондация „Искра“, също споделят за случаи на семейства, които те подпомагат, понеже са застрашени от това да им отнемат децата, защото не живеят в подходящи условия.¹⁰⁶

В коментарите на децата, вече настанени в алтернативни грижи, темата за лошите жилищни условия също присъства. В проучване, проведено от „Ноу-хау

¹⁰³ Toneva, E. – researcher at Know-how Centre for Alternative Care. Are children in Bulgaria being placed in alternative care because of poverty? *Eurochild*, 2022. <https://www.eurochild.org/news/are-children-in-bulgaria-being-placed-in-alternative-care-because-of-poverty/>

¹⁰⁴ bTV Новините, Враца (2021). <https://btvnovinite.bg/predavania/tazi-sutrin/vraca-izselvat-prinuditelno-romski-semejstva-tochno-predi-zimata.html>

¹⁰⁵ Община Враца (2021). *Стартира съвместна акция във вилната зона на кв. „Кулата“*. <https://vratza.bg/bg/1633085361.html>

¹⁰⁶ Каракашев, С. (2022). *Ромска фондация „Искра“: Най-големият ми успех е, че променям мисленето на децата*. Статия. Национална мрежа на децата. <https://nmd.bg/sergi-karakashev-romska-fondatsiya-viskrav-nay-golemiyat-mi-uspeh-e-tche-promenyam-misleneto-na-detsata/>

център за алтернативни грижи за деца“ в Нов български университет през 2021 г. във връзка с Глобалната консултация на ООН по правата на децата в алтернативни грижи, се включват деца и младежи от три столични центъра за настаняване от семеен тип на възраст от 11 до 25 г.¹⁰⁷ На въпроса как възрастните могат да се грижат по-добре за децата, повечето деца споделят за нужда от задоволяване на базови нужди: „храна“, „вода“, „къща“, „покрив над главата“. Дългосрочната сигурност и стабилност в подsigуряването на основен жизнен стандарт, включително на сигурно жилище, са ключова тема. Това е още едно доказателство, че действително голяма част от децата, настанени в тази форма на алтернативни грижи, са били разделени от своите семейства заради несигурните и влошени условия на живот.

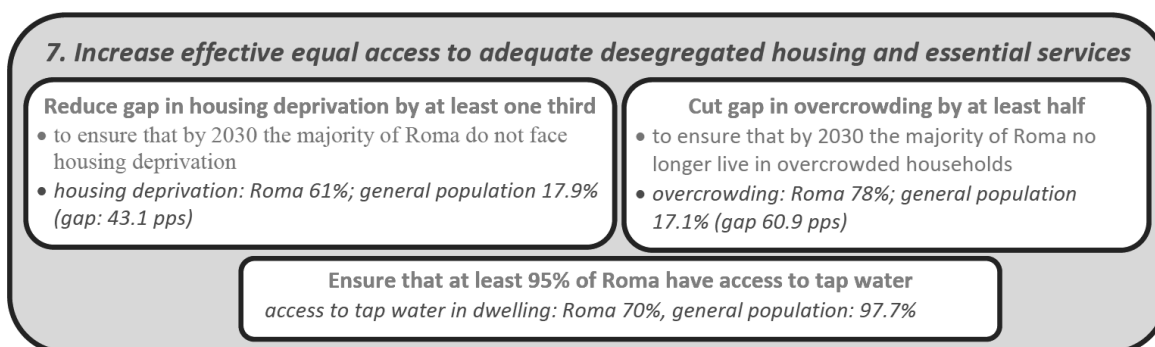
Кои са актуалните тематични международни и национални политики?

Наднационалните световни политики и политиките на ниво ЕС изобилстват от директиви и препоръки по отношение на решаване на жилищната криза за бедните и уязвими хора. В наблюденията си Комисариатът по човешки права на Съвета на Европа¹⁰⁸ подчертава необходимостта от гарантиране на правото на ромите да живеят в подходящи жилища, в съответствие с международните правни норми. Точки 1 и 11 от Целите за устойчиво развитие на ООН до 2030 г. призовават за разрешаване на проблема с крайната бедност, включващ липсата на жилище и осигуряване на адекватно, сигурно и достъпно жилище за всички. Европейските институции, правителствата и гражданското общество са единодушни по отношение на борбата с бездомничеството в ЕС. Член 34 от Хартата на основните права на Европейския съюз признава и зачита правото на социално и жилищно подпомагане като средство за осигуряване на достоен живот на хората с недостатъчни финансови средства. Декларацията на Европейската платформа за борба с бездомничеството наскоро призова държавите в ЕС да предотвратят евикциите и да предоставят подходяща подкрепа с адекватно недискриминационно решение за жилищно настаняване. Достъпът до жилище е и един от принципите на Европейския стълб на социалните права, според който държавите трябва да предоставят: а) достъп до качествени социални жилища и жилищно подпомагане за хората в нужда; б) защита и подкрепа на уязвими хора срещу принудителните евикции; г) адекватен подслон и услуги за бездомните и тяхното социално включване. Освен това Европейската стратегическа рамка за равнопоставеност, включване и участие на ромите 2020 – 2030 г. поставя специфична цел с конкретни показатели за намаляването на жилищната

¹⁰⁷ Лингорски, Е. (2022). *Децата за грижата и техните права*. НХЦ. <https://knowhowcentre.nbu.bg/edin-razlichen-razgovor-za-deinstitucionalizaciata/>

¹⁰⁸ Съвет на Европа (2012). *Правата на ромите и чергарите в Европа*. <https://rm.coe.int/-/16807b58f2>

депривация най-малко с 1/3 и за намаляването на пренаселеността на жилищата най-малко наполовина.

Източник: Европейска стратегическа рамка за равнопоставеност, включване и участие на ромите 2020 – 2030 г.

Според Конвенцията за правата на детето на ООН всяко дете има право на жизнен стандарт, съответстващ на нуждите на неговото физическо, умствено, духовно, морално и социално развитие (чл. 27). По отношение на приетите политики за децата вече се полагат видими усилия за свързването на правата на децата с политиките за гарантиране на адекватно жилище. През 2021 г. Съветът на Европа прие политика за Европейска гаранция за детето за борба със и предотвратяване на бедността и социално изключване, която да гарантира достъпа на децата до ранни детски грижи и образование, здравеопазване, здравословно хранене и *подходящо жилище*. В нея националните правителства са призовани да направят приоритет мерките за социална защита на децата. Наред с инвестициите в безплатен и равен достъп до здравеопазване и услуги за психично здраве и осигуряването на безплатни програми за хранене на деца в училище, е подчертана необходимостта от инициативи за предоставяне на социални жилища. Присъстват конкретни насоки към държавите членки да бъдат оценени и преразгледани националните, регионалните и местните политики в областта на жилищното настаняване и да се предприемат действия, за да се гарантира, че интересите на семействата с деца в нужда са взети предвид. Такива оценки и преразглеждане следва да включват политики за социални жилища и жилищно настаняване, както и финансова подкрепа за обезпечаване на жилища на децата в нужда и техните семейства. Конкретни препоръки идват и от страна на Eurochild¹⁰⁹ относно това България да предприеме действия за реформиране на системата за закрила на детето чрез *разработване на цялостен системен подход, насочен*

¹⁰⁹ (In)visible children. Eurochild 2022 report on children in need across Europe, based on assessments provided by 35 Eurochild members in 22 countries, 18 – 23. В доклада думата „жилище“ присъства 66 пъти.

към благосъстоянието на детето, а не на фрагментирани секторни политики с отделни мерки за рисковите групи.

На национално ниво обаче в публичните политики в различните концепции и стратегии е налице формализиране и често липсва конкретика. През ноември 2022 г. беше приет Национален план за изпълнение на Европейската гаранция за детето, в който една от приоритетните групи деца, поставени в крайно рискови ситуации, са бездомните деца и децата, живеещи в лоши жилищни условия – *жилищна пренаселеност, липса на вода, електричество, отопление, липса на постоянно или собствено жилище, чиито родители изпитват затруднения при плащане на наем или битови сметки*. Посочено е, че най-уязвими в това отношение са децата от бедни семейства или отглежданите от самотни родители, с ромски или с мигрантски произход. Същевременно сериозен проблем за изпълнението на поставените в Плана цели е липсата на официална детайлна статистика за профила, характеристиките и броя на тези деца. Финансирането в размер на 97 600 000 лв. по мерките за подобряването на жилищните условия за уязвими групи е предвидено да се осигури по Европейските структурни и инвестиционни фондове чрез Програма „Развитие на регионите“. Предвидени са мерки и по подобряване на междуинституционалното сътрудничество и координация в случаите по превенция на изоставянето и реинтеграция, както и осигуряване на специални финансови средства и материална подкрепа по превенция и реинтеграция на деца в риск, *конкретно за разходи за подкрепа за плащане на наем и подобряване на жилищните условия*. За тези цели обаче към момента няма ясни критерии и индикатори за изпълнение.

Подобрени жилищни условия на уязвими групи и подкрепа на бездомните са залегнали като приоритети и в други два документа – Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване с хоризонт 2030 и Националната стратегия на Република България за равенство, приобщаване и участие на ромите (2021 – 2030). За подобряване на жилищните условия и социалната инфраструктура на уязвими групи се предвиждат картиране на нуждите на национално ниво и осигуряване на модерни и достъпни общински жилища за настаняване на уязвими групи, както и подкрепа за прилагане на иновативни подходи за финансиране на жилищната политика. Посочено е, че тези мерки ще бъдат отразени в плановете за интегрирано развитие на общините, но за изпълнението на Стратегията тепърва и неясно кога ще се разработват и приемат двугодишни планове за действие, които трябва да включват конкретни мерки и дейности, индикатори, отговорни институции, източници и размер на финансиране.

Всичко това означава, че макар на хартия да има разписани редица мерки, на практика съществуващите бариери, които повлияват достъпа до подходящо жилище за уязвимите деца, все още са значителни. Пример за крайно оскъдните целеви социални помощи, предназначени за плащане на наем на общински

жилища за уязвими хора към момента, са например средствата, предвидени по реда на чл. 14 от Правилника за прилагане на Закона за социално подпомагане. През 2021 г. такива средства средномесечно са подпомагали 102 лица, на обща стойност 87 215 лв., за цялата страна.¹¹⁰ Това означава, че системата за предоставяне на жилищна подкрепа на този етап функционира с много ограничени ресурси, пренебрегвайки реалните нужди на хората. Освен това се наблюдават порочни практики, например отчитане на проекти и дейности като „ромски“, но които нямат пряко отношение към подобряване на условията на живот в кварталите с компактно население, нито към подобряване на социалната среда и уличната инфраструктура в тях.¹¹¹

Стратегия за действие

Въпреки очевидността на съществуващите проблеми и наличието на препоръки за действие и поети ангажменти по редица международни стратегически документи, българската държава не предприема необходимите мерки да подпомага уязвими родители, и в редица случаи на нужда не предоставя адекватна материална помощ и програми за подпомагане, особено по отношение на жилището. Очевидно е, че разковничето е в съгласуване и хармонизиране на политиките на европейско, национално и общинско ниво, като общините са тези, в чиито прерогативи са основните лостове за промяна на жилищната политика спрямо уязвимите групи. Но липсата на ясна политика на общинско ниво по отношение на развитието на градоустройството и подобряването на качеството на живот за уязвими семейства обрича на хронични социални проблеми поредно поколение деца. В Софийската община например съществуващите гетоизирани райони или „квартали“, като „Филиповци“, „Факултета“, „Виетнамски общежития“ и др., са сред основните части на града, които концентрират извънредно висока степен на социални проблеми във всичките им измерения. От десетилетия съществуват и проблемите за законността на застрояването на тези територии, което спъва каквато и да е политика за тяхното интегриране в Общия устройствен план на града или в програмите и инициативите за развитие и облагородяване (Минков, 2021).

Що се отнася конкретно до закрилата на детето, публикуването на актуални и надеждни данни за реалната статистика и положението на ромските деца в държавна грижа, както и за причините за конфликтите в системата, водещи до свръхпредставеността им в нея, е от ключово значение. Планирането и обезпечаването на финансиране за конкретни измерими стъпки по изготвените политики и стратегии, основани на данни, а не просто добре формулирани директиви без реална полза, биха променили тази дългосрочна тенденция. Има

¹¹⁰ Годишен доклад на агенции за социално подпомагане за 2021 г.

¹¹¹ Национална стратегия на Република България за равенство, приобщаване и участие на ромите (2021 – 2030).

държави по света, в които съществува ясно признаване на нуждата от целенасочени действия в посока на намаляване на числото на децата от етнически малцинства, които живеят разделени от родителите си. Такива примери са Австралия, Нова Зеландия и Канада. В тези страни има открита критика по отношение на подходите за раздялата на деца и семейства от сегрегирани малцинства, при които родителите биват обвинявани за проблемите, водещи до предприемането на мярка за закрила и по-нататъшно предотвратяване на връщането на детето у дома. При такива подходи във вземането на решения за раздяла превес имат привидните недостатъци на родителите вместо външните фактори, които пречат на децата да се върнат при семействата си (и наистина са допринесли за отстраняването им, на първо място). Например изследване на Австралийския институт за жилищни и градски изследвания е установило, че несигурното жилище или изцяло липсата на такова са важна предпоставка за раздяла и за редица спънки в процеса на реинтеграция. Изследването посочва и пресечните точки между несигурното жилище и домашното и семейното насилие, преживявани от жени. Констатирано е още, че често родители биват дискриминирани от службите за закрила на детето, а също така съществуват много разкази на майки от малцинствени групи, които са били твърде уплашени, за да докладват за домашно насилие, от страх, че децата им ще бъдат отнети.

Можем да допуснем, че в България ситуацията е подобна, но за това е необходимо събирането на подробни данни. Такава конкретна информация би ни дала основание да искаме промяна в начина, по който системата за закрила се отнася към проблемите на уязвимите семейства. За необходимостта от такава промяна и от повече усилия за премахване на пречките в средата, които водят до раздялата на децата и техните родители, се говори не от вчера.¹¹² Такива усилия трябва да са насочени към: универсални услуги и услуги за ранно детско развитие; *достъпно жилищно настаняване*; връзка на закрилата на детето със социалното подпомагане; подкрепа за родителите и укрепване на доходите чрез ревизиране на схемата за помощи за деца; промяна на социалните норми, свързани с уврежданията, ромите и деинституционализацията, и др.

Заключение

Нужно е разработването на амбициозна национална жилищна стратегия, която да атакува системни проблеми и да включва механизми за подпомагането на всички групи със сериозни жилищни нужди. Решаващо значение в един такъв процес би имало участието на самите общности като главни заинтересовани страни. Въпросът за жилищата на етнически сегрегирани и бедни квартали трябва да бъде разглеждан като част от една цялост в публичните политики,

¹¹² УНИЦЕФ (2019). *Анализ на системата за закрила на детето в България*.

свързани с енергийната бедност, свръхпренаселеността на жилищата, лошите условия на заобикалящата градска среда, достъпността на обществените услуги и т.н., като ги извади от дискурса на етнизацията и нивото на домакинството. В много европейски градове вече съществуват решения, успешно интегрирани в социалните политики, като например схемата Housing First¹¹³, и има достатъчно добри практики, от които да черпим добър опит. Изследването на всички фактори, попадащи под общия знаменател на бедността и сегрегацията, които имат пряка връзка с тежките условия на живот на етнически маргинализираните групи в нашето общество и със зачитаното на правата на децата да бъдат отглеждани в семейната си среда, е от ключово значение за намаляването на свръхпредставеността на ромските деца в държавна грижа и съответно за намаляването по принцип на общото число на децата, живеещи разделени от родителите си.

Библиография

Bisset, D. (2021). Deinstitutionalization in Bulgaria. *Making Systemic Change Work*, Vol. IV. The Velux Foundations, 37 – 56. ISBN 978-87-94087-44-5.

Burger, K. (2012). *Early Childhood Care and Education and Equality of Opportunity: Theoretical and Empirical Perspectives on Current Social Challenges*, 152 – 164.

Council of European Union (2021). *Lisbon Declaration on the European Platform on Combatting Homelessness*.
<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1550&langId=en>

Charter of Fundamental Rights of the European Union. 2012/C 326/02.

European Commission (2020). *EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020 – 2030*.

European Commission (2021). *The EU pillar of social rights action plan*.

Gatti, R. et al. (2016). *Being Fair, Faring Better: Promoting Equality of Opportunity for Marginalized Roma*. Washington, DC: World Bank Group, 3 – 42, 146 – 148.

Markova, G. et al. (2017). Child Welfare Reform in Bulgaria – from Institutional to Family-Based Community Care: Engaging with Families, Children and Colleagues? *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*, 5, 130 – 136.

Newton, B. J. (2022, January 28). Reunifying First Nations families: the only way to reduce the overrepresentation of children in out-of-home care. *The Conversation*.

Open Society European Policy Institute (2017). *Memorandum to the European Commission. Violations of EU Law and Fundamental Rights by Bulgaria's Discriminatory Treatment of Roma in the Area of Housing*, 1 – 27.

¹¹³ Европейски ресурсен хъб за интегрирани в социалните политики схеми за жилищно настаняване.
<https://housingfirsteurope.eu/>

Rorke, B. et al. (2021). Blighted lives: Romani children in state care – Challenging discrimination promoting equality. *European Roma Rights Centre*, 5 – 84.

Virág, T. (2018). Spatial Marginalization of Roma in Bulgaria and Hungary. *CAS Sofia Working Paper Series*, 10, 1 – 31.

Zahariev, B. & Yordanov, I. (2022). Informal Settlements. In S. Münch & A. Siede (Eds.). *Push Working Paper Series, Working Paper 5 (Version 06/2022). Push Strategic Partnership* (pp. 1 – 54). Open Society Institute – Sofia.

Агенция на Европейския съюз за основните права и Съвет на Европа (2015). *Наръчник по европейско право в областта на правата на детето*.

Добруджалиева, А. и Пампоров, А. (2022). *Жилищни условия в квартали с концентрация на бедност и политики за тяхното подобряване*. Доклад по проект „Изследване и аргументи за нови жилищни политики в полза на цялото общество“. Хабитат България.

Годишен доклад на Омбудсмана на Република България (2021).

Кръстев, С. и Кратункова, Р. (2022). *Дом за всеки мисия (не) възможна*. Сдружение „Лекари на света“ – клон Сливен.

Министерски съвет на Република България (2020). *Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване с хоризонт 2030*.

Минков, Ж. (2021). Социалните политики. В Е. Стайкова, Ю. Хаджичонева (съст.). *Устойчиво градско развитие – поуки за София* (с. 233). Издателство на Нов български университет. ISBN 978-619-233-177-1 (електронно издание); ISBN 978-619-233-176-4 (печатно издание).

Национална стратегия на Република България за равенство, приобщаване и участие на ромите (2021 – 2030), 17 – 48. <https://nccedi.government.bg/bg/node/448>

Препоръка 2021/1004 на Съвета на Европейския съюз от 14 юни 2021 г. за създаване на Европейска гаранция за децата (2021, 22 юни). *Официален вестник на Европейския съюз*.

Съвет на Европа (2012). *Правата на ромите и чергарите в Европа*, 10 – 11.

Томова И. и Стойчев Л. (2022). *Основни показатели за социално приобщаване и основни права в България, тематичен доклад за положението на ромите „Нови подходи за събиране на данни за труднодостъпни групи от населението, изложени на риск от нарушаване на техните права“*.

Фресно & ПиЕмДжи (2022). *Не/равно детство. Цялостен анализ на детската бедност и социално изключване в България*. УНИЦЕФ.

Фресно, Х.-М., Чекети, Р. и др. (2019). *Анализ на системата за закрила на детето в България*. УНИЦЕФ, 86 – 129.

Спасяване за политическа употреба: политизация на темата за съдбата на евреите в българските територии през Втората световна война в периода 2013 – 2023 г.

„Когато бъдат попитани за източниците на националната си гордост, повечето образовани българи не трябва да мислят дълго: „спасението на българските евреи от Холокоста“ е един от трите топ отговора. България, твърдят те, е уникална в Европа (...) с това, че не е позволила еврейските ѝ граждани да бъдат депортирани за изстребление в нацистките лагери на смъртта.“
Georgieff, 2013¹¹⁴

Увод: за темата за (не)спасяването през популизма

В последните години съдбата на евреите в България по време на Втората световна война предизвика изследователския интерес на хуманитаристи от различни дисциплини, като бяха публикувани редица изследвания (вж. например, както и много от следващите цитирани, (Аврамов, 2012) (Данова, 2013) (Кръстева, 2015) (Колева, 2017). Историографският подход е обясним, тъй като разбирането на събитията в тяхната цялост е ключово, а както ще видим, има значение и за днешните политически интерпретации. Множество изследователи както на събитията в българските територии, така и на тези в държавите от Централна и Източна Европа залагат на изследванията, посветени на конструирането на паметта. Още повече, в периода след 1989 г. темата за паметта е особено важна и засяга повече от един исторически период, което нерядко създава конкуриращи се разкази. Същевременно като че ли по-малко изследователски усилия са насочени към това как темата се политизира в годините след 1989 г. (вж. например (Benatov, 2013) (Ragaru, 2020). Целта на настоящия текст е да предложи именно този поглед към темата за (не)спасяването, и то в последните десет години.

Политизацията традиционно се разбира като процес на приписване на значимост на даден въпрос от обществен интерес чрез различни канали, като политически дискурс и медии, както и при наличието на множество и разнообразни мнения, свързани с него (Wilde, 2011) (Wilde, 2016). В някои текстове, посветени на политизацията на миграционната криза в България в годините след 2012 г., показвам как тема може да бъде политизирана при липсата на политически дебат и в условията на доминиращо популистко разбиране, мултиплицирано от различни актьори на властта – политици, институции, медии и интелектуалци (вж. например (Otova, 2022) (Otova, 2020). За целите на този текст под „политизация“ ще

¹¹⁴ Преводите в текста са на автора.

разбирам размиването на идеологическите различия на интерпретациите кой е спасителят, в популистски консенсус около изграждането на разказа за спасяването за външнополитическа употреба, но най-вече като национално изграждащ наратив.

Някои изследователи проследяват позициите на българската държава в периода след 1989 г., или годините, които най-общо наричаме „преход“ (вж. (Benatov, 2013) (Sage, 2017)). Тук ще се съсредоточа върху последните десетина години, в които особено интересни са политическите интерпретации и действия около отбелязването на 70-ата годишнина през 2013 г., 75-ата годишнина през 2018 г. и 80-ата годишнина през 2023 г. от събитията около т.нар. „спасяване на българските евреи“.¹¹⁵ Именно през тези последни години популизмът се превръща в норма за политическата сцена в България.

Популизмът не е очевидният вход към темата, той обаче е политическата рамка, в която се развива политизацията на темата за спасяването, а и възможен теоретичен вход. Какво точно е популизъм, като че ли все още не е постигнат консенсус, а не е и нужно, защото обогатяващ науката е именно разговорът за него. Повечето изследователи са съгласни, че най-общо има три подхода за изучаването му – популизмът като (непълна) идеология, популизмът като дискурс и популизмът като мобилизация (Moffitt, 2020). Всеки подход обаче по един или друг начин откроява една от основните характеристики на популизма – дихотомията народ – елит, като народът винаги е морално чист и неопетнен, а елитът е негов антипод. В немалко случаи, а особено в този, елитът може да бъде екстернализиран, външен за народа. Без да навлизам в детайли, за целите на настоящия анализ трябва да спомена, че именно непълнотата на популизма като идеология го прави жизнен както вляво, така и вдясно, позволява му да съжителства с други идеологии, като в крайна сметка, когато се превърне в норма, успява да размие различията и да създаде една постидеологическа среда.

Популизмът става устойчива част от българския политически живот повече от десетилетие след началото на демократичните промени през 1989 г. Формалните ограничения на настоящия текст не позволяват да направя подробна хронология на събитията (вж. повече в (Otova, 2022)). Как популизмът се превръща в норма, е комплексен въпрос, който изисква многопластов анализ. Няколко са ключовите фактори, свързани с този процес. Тук ще представя онзи, който има ключово значение за темата, а именно изчерпването на кливиджите на прехода, но най-вече трансформирането на партийната политика в символна такава (Otova, 2022). Символните политики боравят повече с емоциите и по-малко с рацииото и фактите, те градят разкази, често национално утвърждаващи.

¹¹⁵ С решение на Министерския съвет 10 март е обявен за „Ден на Холокоста и на пострадалите от престъпления срещу човечеството“ през 2003 г., като това е датата, на която се отбелязва спасяването. На 10 март 1943 г. пловдивският митрополит Кирил и софийският екзарх Стефан предотвратяват депортирането към нацистките концлагери на стотици евреи от Пловдив.

Статията не претендира за изчерпателност, особено по отношение на представянето на историческите факти. Лимитите на този по-скоро политологичен подход са множество. От друга страна обаче, той допълва изследователските усилия с един липсващ поглед към интерпретациите на темата за (не)спасяването и считам, че би могъл да отвори поле за последващи по-задълбочени изследвания.

Нито един депортиран. Дали?

Входът към темата за спасяването няма как да бъде през друга тема освен тази за неспасяването. Именно покриването на истината за неспасените с булото на спасението е сред основните подходи при политизирането на тези исторически събития и превръщането им в източник на национално изграждащ разказ. Ето защо това са онези исторически факти, които ще представя подробно в този текст.

Още самата Хана Аренд въвежда мита за спасяването на българските евреи. В „Айхман в Йерусалим“, през 1963 г., по отношение на България тя подчертава, че нито един евреин не е депортиран, че нито един не умира от друга освен от естествена смърт (Arendt, 1966). В днешно време оценките не са толкова еднозначни. Така например Файнберг и Стюарт пишат, че според техните данни 0% от българските евреи са убити по време на Холокоста, но правят уточнение, че в отделните източници има известни различия по отношение на броя и процента на убитите евреи в определени страни, като това важи особено за България. Според тях, макар че нито един български евреин не е депортиран в лагерите на смъртта, малко над 11 000 евреи от териториите, присъдени на България и изцяло администрирани от държавата по време на Втората световна война, са депортирани и в крайна сметка убити. В този смисъл, ако включим тези евреи като български, това би означавало, че 14% от еврейското население на държавата е убито по време на Холокоста (Feinberg, 2019). От друга страна, Стивън Сейдж е дори по-категоричен, като казва, че около 80% от българските евреи оцеляват по време на Холокоста, а около 20% са депортирани в „Треблинка“ за унищожение. Тези, които са загинали там, са живели в части от Гърция и Югославия, които са били присъдени на България от нацистка Германия през 1941 г. Оцелелите 48 000 евреи са живели в границите на България през 1940 г. Ситуацията е сравнима с процента на оцелелите евреи във Франция по време на управлението на „Виши“ и нацистката окупация (Sage, 2017). Френската изследователка Надеж Рагару внася повече яснота – не са депортирани „евреи“ от така наречените „стари“ предели, т.е. от границите, които са съществували преди април 1941 г., и въпреки че са подложени на широк набор от антиеврейски мерки, тези около 48 000 притежаващи българско поданство оцеляват през войната (Ragaru, 2017). В „новите“ предели – земите на Югославия и Гърция, окупирани от България между април 1941 г. и октомври 1944 г., 11 343 евреи са арестувани, изпратени към Полша и убити (Ragaru, 2020). Около 200 – 300 евреи от Вардарска Македония избягват депортацията, като повечето от тях бягат в Албания и/или се присъединяват към съпротивата. Само около 200

евреи от Западна Тракия, повечето от които са били чужди поданици, са успели да избегнат депортирането (Ragaru, 2017). Това дава основание на Рагару да определя политиката на България спрямо евреите по време на Втората световна война като наподобяваща двете лица на Янус (Ragaru, 2017).

Въпреки наличието на множество документи и изследвания, доказващи, че депортацията на евреите от „новите“ земи е отговорност на българската държава (вж. например (Данова, 2013), отказът тези факти да бъдат признати, е категоричен: нито един български държавен и политически лидер и до днес не е поел официално отговорността за арестите и депортациите на евреи по време на Втората световна война в териториите под българска окупация (Ragaru, 2017).

Интересно е наблюдението на Леа Коен, че в качеството си на частни лица двама български президенти от демократичната десница след 1989 г. и един представляващ Българската социалистическа партия, в качеството си на държавен глава, но в неподготвено изказване, се доближават до момента на признаване: *„Във филма на Марина Цекова „Спасени“ Жельо Желев казва например следната фраза: „Държавата е тази, която изпраща евреите в Треблинка“. С уточнение, че това изявление е неофициално, тъй като е направено през 2012 година, 15 години след напускането му на поста на държавен глава. В статия във вестник „Труд“ от март 2012 г. Петър Стоянов също признава „отговорност на българските власти за депортацията на македонските и беломорските евреи“, но също в качеството на частно лице. Подобно изявление прави и Георги Първанов по време на негово официално посещение в Израел през 2008 г., което обаче има характер на импровизация и по-късно не е потвърдено нито от българските институции, нито от медиите“* (Коен, 2012).

Спасяването като було за неспасяването

И ако в науката, академичните среди, както и сред международните организации, работещи в областта на опазването на паметта за Холокоста, фактологията е категорична, то българската държава не само не поема отговорност, както видяхме, а и се занимава с интерпретиране на историята с оглед представянето само на онази част от нея, свързана със спасяването. От интерес за настоящия анализ е именно този процес. Като че ли има известно съгласие, че митът за спасяването се създава в годините след Втората световна война, по време на държавния комунизъм (Sage, 2017). Някои изследователи виждат в това параван за прикритие на престъпни актове на тоталитарния комунистически режим. Така например според Игнатов гордостта прераства в пропагандна кампания през 80-те години – исторически период, през който, парадоксално, България дава малко доказателства за етническа толерантност, като най-силният пример е кампанията за насилствена асимилация на българските граждани от турски произход, скрита зад наименованието „Възродителен процес“. Именно през 80-те години

комунистическият режим започва да губи позиции, главно по икономически причини, и за целите на пропагандата – както във вътрешен, така и във външен план, Комунистическата партия монополизира заслугата за преобладаващото спасение на българските евреи (Ignatov, 2011), като за целта са мобилизирани и инструменти на популярната култура.

Рагару с право пише, че всяко ново настояще изработва своето минало (Ragaru, 2020). В годините след 1989 г. наративът за спасяването се превръща в доминиращ изграждането на положителния образ на българската държава по света (Venatov, 2013) и в собственото възприятие на българите. *„В посткомунистическа България (след 1989 г.) разказът за „спасяването на българските евреи“ се превръща във важен градивен елемент при формирането на положителен международен имидж след Студената война. Събитието редовно се представя като най-значимата „неразказана“ история от Втората световна война за спасяването и оцеляването на евреи...“* (Venatov, 2013). Антифашистският народ спасител вече е преформулиран като нацията спасителка (Ragaru, 2020).

Сред най-ярките примери за ревизиране на истината с характер на антисемитско изказване в периода след 1989 г. може да бъде посочена репликата на Дянко Марков, представител на Българския демократичен форум, обявил се за наследник на Съюза на българските национални легиони¹¹⁶, депутат от СДС, от трибуната на Народното събрание, че „депортацията на враждебно население“ е била законна и не представлява престъпление по смисъла на международното право (Коен, 2022).

Усилията за оневиняване на българската държава започват систематично да бъдат налагани по време на управлението на НДСВ и от правителството на т.нар. „тройна коалиция“. Разбира се, логичното обяснение е родството на лидера на движението Симеон Сакскобургготски с цар Борис III. Нека обаче добавя, че НДСВ е първият голям популистки проект, появил се на българската политическа сцена, който успява устойчиво да размести пластовете и да смени кливиджите на прехода. Неговият наследник – ГЕРБ, представител на втората вълна популистки проекти, продължава след 2008 г. тези усилия за омаловажаване на историческата отговорност и отричане на каквато и да било вина на царска профашистка България за депортацията на евреи (Коен, 2022).

През 2013, годината, в която се отбелязва 70-годишнината от спасяването, Народното събрание приема декларация, в която се казва: *„Оценявайки обективно историческите събития, днес не може да се оспорва фактът, че 11 хил. 343 евреи са депортирани от Северна Гърция и Кралство Югославия, които тогава са под германска юрисдикция. Като осъждаме този престъпен акт, предприет от хитлеристкото командване, изразяваме съжаление, че не е било*

¹¹⁶ Крайнодясна предвоенна организация в България.

във възможностите на местната българска администрация да го спре“ (Държавен вестник, 2013).

Декларацията дава основание на Българския хелзинкски комитет да излезе с позиция, в която се казва: „с тревога отбелязваме изопачаването на някои исторически факти и опитите за прикриване на отговорността на българските власти за депортацията на повече от 11 000 български евреи от окупираните от българската държава територии в Кралство Югославия и Северна Гърция. (...) В действителност, депортациите са дело на тогавашната българска администрация както на местно, така и на централно ниво. Българската държава ги е договорила суверенно с нацистка Германия, суверенно ги е планирала и провела, предоставила е тези хора на нацистките власти със знанието, че ги изпраща на смърт. (...) Лишаването на евреите от окупираните територии от възможност да придобият българско поданство е последица от решения на самите български власти като Закона за защита на нацията и Наредбата за поданството в „новите земи“ от 5 юни 1942 г. Изразяваме възмущението си, че българският парламент отказва да признае отговорността на тогавашните български власти за съучастието в този геноцид. Той трябваше да го направи и трябваше да поднесе извинение пред жертвите“ (БХК, 2013).

Наред с декларацията на Народното събрание, в серия международни прояви и президентът Росен Плевнелиев съучаства в политическото инструментализиране на спасяването. Така например в реч пред Лигата срещу поругаването той заявява: „В мрачните години на Втората световна война България прави това, което не прави никоя друга държава в Европа – успява да спаси цялото си еврейско население в страната, което наброява близо 50 000 души. За съжаление, България се оказва в ситуация, в която не можеше да направи същото за евреите от Северна Гърция и части от Югославия, тъй като те не бяха български граждани“ (Plevneliev, 2013).

Надеж Рагару напомня, че още на 17 януари същата година до Народното събрание, министър-председателя и президента е изпратено писмо, подписано от публични личности, осъждащо политическото инструментализиране на историята и вменяването на вина на България (Ragaru, 2017). Фактически обаче самото то инструментализира историята, мултиплицира антисемитски тези и се вписва в популисткия консенсус за образа на българите и България единствено като спасители.

Популизмът винаги борави добре с термина „народ“. В случая може да се отличи ясно как се създава образът на българския народ като „спасител“, т.е. носещ морала, а на него се противопоставят немците, които са сочени като виновни. Розет резюмира това в израза: „Германците бяха, не ние...“ (Rozett, 2019) – България и българският народ не носят вина за депортацията, виновни са германците.

Така държаваната позиция е далеч от фактите, а кръг от обществени личности легитимират тенденцията за „изпиране на историята“. И дока то през 2013 г., поне по време на отбелязването на годишнината, основните държавни институции са доминирани от една и съща политическа сила – ГЕРБ, то пет години по-късно политическото представителство е различно и в голяма степен основните институции не работят в хармония, но отрицанието на историческите факти ги обединява.

Рагару (Ragaru, 2020) започва своето изследване с разказ за едно събитие с потенциал да бъде историческо – на 12 март 2018 г. в последния момент е съобщена новината, че за пръв път високопоставен представител на българската държава ще почете жертвите на Холокоста от Македония в Скопие. По нейни думи се случва нещо неочаквано – Бойко Борисов прави изказване ad hoc, като не използва подготвеното му предварително такова (Ragaru, 2017): *„Днес е слънчево и хубаво време, приятели сме, ако се опитаме да си представим нацистите, които са били тук, какви нечовешки неща са направили с живи човешки същества. В събота в една от най-големите синагоги в Европа и със сигурност най-красивата, в София, имаше тържество, на което бяха представители на еврейските комитети по света, много скъпи гости (...) Затова българският народ заслужава голямо уважение. Много скърбим и затова сме тук, защото всеки, който е пратен да изгори в лагерите, не трябва да забравяме. Само преди 20 години на територията на Балканите се разыграха не по-малко жестоки кръвопролитни събития. Затова смисълът, освен да изкажем своя поклон и скръб към убитите, е да разберем, че на Балканите трябва да градим, да работим заедно, да вървим към по-добро устройство и, ако щете, народите ни да живеят щастливо и всичко това да остане в историята (...) Така че светла им памет, не сме ги забравили, те са в нашето съзнание и затова всички сме дошли да почетем и поскърбим за тези, които не са успели да се измъкнат от нацистката машина“* (ClubZ, 2018).

В бележка под линия изследователката уточнява, че няколко източника сочат, че изричното признаване на ролята на българската държава в депортацията е било договорено в разговори между българското правителство, еврейските общности в България и Македония и Световния еврейски конгрес, а окончателното решение на Борисов е резултат от различия в управляващата в София коалиция (Ragaru, 2020).

Към онзи момент малък партньор в правителството на ГЕРБ е коалиция от трите националистически формации – ВМРО, Атака и НФСБ. Именно през коалиции и през теми става налагането на популизма като норма. Тук трябва да подчертая, че следва да бъде правена разлика между популизъм и национализъм или крайно-/екстремно дясно. В процес на превръщането на популизма в норма обаче, чрез коалиции с подобни формации и изземване на характерни за тях теми и реторика именно националистическите тенденции надделяват. Тези процеси са в много

голяма степен „заразни“, като в крайна сметка се превръщат в популистки националистически консенсус. БСП е ярък пример за деидеологизиране и превръщане на една лява партия в консервативен, националистически актьор.

Няколко дни по-рано в София рязка промяна настъпва и в програмата на друг представител на властта. Издигнатият и подкрепян към онзи момент от БСП президент Румен Радев е предвидено да участва в церемония на 9 март по повод годишнината от спасяването. За изненада на организаторите и присъстващите представители на родни и международни организации, в последния момент се оказва, че той има друг неотложен ангажимент. По-късно същия ден Радев приема представители на еврейски организации. В официалното прессъобщение е посочено: *„Този знак, безпрецедентен в историята на Европа, обедини политици и държавници, интелектуалци, духовници и обикновени хора, да застанат в защита на своите съотечественици българските евреи“, заяви още президентът. Държавният глава подчерта, че това не е случайно, защото българските евреи винаги са били важна и неделима част от българското общество и в челните редици на обществения живот, в изкуството, културата и науката. „Това завинаги ще остане една от най-светлите страници в нашата история, събитие, с което ние се гордеем“, добави Румен Радев. (...) Спасените български евреи имат важен принос в изграждането на Държавата Израел“* (Радев, 2018). Става ясно, че темата за съдбата на депортираните евреи не е предмет на неговото изказване. Тя не намира място и в следващи негови изяви, превръщайки се в табу. За сметка на това Радев редовно говори за изключителността на България и акта на спасяването.

Към онзи момент коалицията, доминираща правителството, и президентът публично са ярки политически противници, които трудно намират и постигат съгласие. И ако в тази логика действията на Радев могат да бъдат разчетени не толкова като позиция по темата за (не)спасяването, колкото като действие в противовес на ангажираността на правителството на ГЕРБ по темата¹¹⁷, то не така стоят нещата пет години по-късно.

Политическата нестабилност в България в периода след протестите от 2020 г. към 2023 г. изкрystalизира в де факто противоконституционен президентски режим, при който държавният глава управлява еднолично чрез служебни правителства. Именно в тези условия на овластен и безконтролен популистски лидер с неприкрит стремеж към авторитаризъм и антидемократичност става отбеляването на 80-годишнината от спасяването, за което е създаден специален инициативен комитет под негов патронаж и е изготвена национална програма. Месеци по-рано подготовката на обществото вече е започнала с декларация на историци, в която се твърди, че в България фашизмът никога не е идвал на власт (OFFnews, 2023). При обявяването на въпросната Национална програма за

¹¹⁷ Членството в IHRA.

чествания (!) на „бележитата“ (!) годишнина в България и зад граница въшният министър Николай Милков, в качеството си на съпредседател на Националния инициативен комитет, казва: *„Убеден съм, че всички заедно ще работим за каузата да покажем значимата роля на българската държава, институциите ѝ, Българската православна църква и българския народ за този безпрецедентен в Европа акт в едни от най-мрачните години на континента ни, когато българският народ и държава демонстрират толерантност, съпричастност, но и воля и смелост за спасяването на своите еврейски съграждани. На фона на мрачните времена в Европа този акт на спасяване отпраща изключително важно послание и към днешните поколения за това как една държава и нейното общество могат да генерират такива значими сили и обществена енергия, с които да се постигне дори невъзможен на пръв поглед политически акт“* (Милков, 2023). Ясно става, че т.нар. „чествания“ ще минат под знака на оневиняването на царска България и превръщането ѝ от държава съюзник на нацистка Германия с действащо антиеврейско законодателство и трудови лагери в държава спасителка. В месеците преди това се появяват инициативи за награждаването посмъртно на цар Борис III с орден „Стара планина“ като спасител на българските евреи (24chasa). В открито писмо се призовава за *„достойно отбелязване на 80-годишнината от спасяването на българските евреи пред мемориалните плочи на спасителите“*, като се казва: *„Тези плочи са точно копие на плочите, издигнати в Българската гора край Йерусалим от човеколюбиви благодетели и от българските евреи по всички краища на света, като признателност за тяхното спасяване през 1943 година към България и българския народ. Същите са поставени по инициатива на Националния комитет за защита на историческата истина в България“*. Авторите на въпросния призив и подписалите го твърдят, че фактът, че в предишни години официалните прояви не се правят там, *„създава неприятното усещане, че присъствието на имената на цар Борис III и царица Йоанна на тези плочи предизвиква притеснения за българските власти“*, както и че явно *„българските власти с поведението си в собствената ни държава са неспособни да покажат, че не робуват на фалшивите исторически (...) мантри, наложени от Българската комунистическа партия и Югославската комунистическа партия за „монархофашизма“ у нас и за „българска фашистката окупация“ на Беломорска Тракия и Македония“* (Дневник, 1 март 2023). Важен детайл обаче е, че подобни плочи в Израел няма – те са премахнати след решение на специално създадена комисия (вж. (Ofar, 2004), а представители на българските изселници в Израел реагират остро срещу този призив (Шалом, н.д.). Същевременно са мобилизирани и редица други спорни личности, които не само да подменят фактите около депортацията, но и да реабилитират царска профашистка България като спасителка. Интересно е да се подчертае, че в тази група влизат както поддръжници на Радев, представляващи различни леви, проруски кръгове, така и

негови опоненти и ярки критици по други теми, като например позицията му относно войната в Украйна, представляващи крайнодесни, неонацистки течения, кръгове и групи.

В навечерието на 10 март група български учени и интелектуалци излизат с декларация, отразена от няколко независими медии, но не и от Българската телеграфна агенция, която отказва да го направи.¹¹⁸ Декларацията категорично критикува позицията на държавата и мобилизираните ѝ говорители:

„Отсъствието на мяра се проявява по-остро от всякога в тоналността, възприета от Инициативния комитет за тазгодишните възпоменания под патронажа на Президента:

В отношението към миналото е налице очевиден регрес даже спрямо крайно тенденциозната декларация на Народното събрание по същия повод от 8 март 2013 г.

Поставена е задача „да се покаже значимата роля [в Спасението] на българската държава и институциите ѝ“ в духа на неверните твърдения, че тя никога, дори през войната, не възприема идеите на антисемитизма.

Подготовката за отбелязване на годишнината е изцяло насочена към честване на Спасението, отстъпвайки от приетото през 2003 г. от Министерския съвет по-широко название Ден на спасението на българските евреи и почитане паметта на жертвите от Холокоста и престъпленията срещу човечеството“.

Това безспорно най-смело действие от страна на български общественици по темата, подкрепено и от еврейски организации като „Б'ней Б'рит България“, завършава с призив:

„Възпоменанието на събитията да излезе от руслото на шаблонните и митологизиращи мотиви, от постоянното наддаване в приписването на заслуги и от неспиращото бягство от отговорност, като отразява и незаличимата мрачна страна на случилото се;

Българската държава да признае публично, искрено и безусловно отговорността си, като поднесе извинение за гоненията и за депортирането на евреите през годините на Втората световна война. Нещо, което са направили не само Германия, но и държави като Франция или Румъния, преминали през сходно противоречиво минало“ (Mediapool, 2023).

Писмо-призив към Радев публикува и Еми Барух: *„В официално разпространяваната версия за спасението на българските евреи, за чиято 80 годишнина е създадена „цялостна Национална програма“, на която Вие сте патрон, се тиражира познание натрупано през пропагандни политически клишета и се демонстрира пренебрежение към документите от миналото. (...) Премълчаването на част от историята на България, по време на Втората*

¹¹⁸ За това споделят част от авторите на декларацията в публични постове във Фейсбук.

световна война, довела до гибелта на 11 343 души, хвърля ся нка дори върху величието на няколкото достойни българи, чиито действия доведоха до спасяването на 50 хиляди човешки живота.

Известни са имената на всичките 11 343-ма души, натоварени от българската полиция и армия в запечатани вагони и депортирани в Треблинка. Известен е и начинът, по който български войници и офицери са се отнасяли с тях от името на България и под български флаг. Документирана е удивителната жестокост в последните дни на техния живот. (...)

Безразличието към трагедията на тези, чийто последен жизнен път е минал под ескорта на българската армия и полиция издава особена морална несъстоятелност. (...) Няма никакъв морал в зловещата аритметика, според която животът на 50 000 е „платен“ с живота на 11 343. Пропускането на половината част от това печално „уравнение“, превръща „80-та годишнина от спасяването“ в поредния епизод от политическата употреба на българските евреи“ (Барух, 2023).

На самия 10 март президентът Радев рамо до рамо със Симеон Сакскобургготски, но без нито един представител на българската еврейска общност, чества спасяването, като включително води шествие до споменатите погоре плочи, пред които поставя венец. Представители на общността споделят в публикации в социалните мрежи, че представители на администрацията на президента са оказвали върху тях натиск да се включат в проявите.

И ако т.нар. „чествания“ имат мобилизиращ ефект в България и общности зад граница, които с гордост показват на света „уникалното“ дело на българите, то те приключват като антисемитски скандал и не остават незабелязани на международно ниво. Редица влиятелни учени и представители на еврейски организации наричат позицията на официалните български институции ревизионизъм (вж. например (Недева, 2023), а почти всички водещи медии в Израел отбелязват отсъствието на еврейската общност от проявите (KLEIN).

От горните примери става ясно, че политизацията на въпроса за спасяването става при високо ниво на съгласие между различните политически актьори. Иначе със силно поляризиращи позиции, те се оказват в абсолютен консенсус, що се отнася до факта, че историята, сравнена от Рагару с двуликия Янус, има само едно лице. В този смисъл Л. Деянова пише още през 2014 г., че в официалното публично пространство има нов и неочакван консенсус по въпроса за отговорността на българската държава за депортациите от 1943 г. – популистки, националистически, постполитически, т.е. експертен или квазиекспертен консенсус, консенсус между официалните дискурси на антикомунистическата опозиция и бившите комунисти (Dejanova, 2014). Към 2023 г. този популистки консенсус е още по-видим, като за период от десет години се е наложил устойчиво и от прикриване на факта за депортациите под булото на спасяването е еволюирал в глорификация на антисемитската, профашистка власт в България като

спасителка, и то от представители на иначе представляващи различни политически течения актьори.

Петър-Емил Митев сполучливо отбелязва, че спасяването е екран, на който се прожектират всички идеологически деформации в българската история (Mitev in Dejanova, 2014). В дните около 80-годишнината тази изкривена реалност е особено видима – сред отрицателите на ролята на България в депортацията, както и сред защитниците на значителната роля на тогавашната българска държава в лицето на правителството на Богдан Филов и най-вече на цар Борис III за спасяването могат да бъдат видени иначе идеологически противници, включително към днешна дата по темата за войната в Украйна.

Нека обаче видим дали има консенсус по отношение на това кой е спасителят. Най-синтезираният отговор на този въпрос дава Джеки Комфорти: за монархистите винаги е бил цар Борис III, а за комунистите – Тодор Живков (Comforty, 2021).

В текста си, посветен на България, Чери пише, че българските историци създават мита за спасяването, а въпросът кой е спасителят, се превръща във футболна топка (Chary, 1996). Тази топка и нейното подхвърляне често имат силно антисемитски характер. Един от най-разпространените митове сред десните интерпретации е, че спасените от унищожение евреи са убили своите спасители чрез Народния съд (Бали, 2021). А опитите историческата истина да бъде търсена, са интерпретирани като „еврейска неблагодарност“: *„Политическото използване на „героизма“ и „спасяването на евреите“, както и отхвърлянето на тези митове от страна на евреите, доведе до антисемитски отговор, който разграничава „добрите евреи“, които приемат наложения от България разказ, а тези, които са критични, са „неблагодарни евреи“* (Comforty, 2021). Тук е моментът да се подчертае, че за съжаление, единствен противовес на тези манипулативни интерпретации са еврейски организации и изключително ограничен кръг интелектуалци и правозащитници.

В годините след 1989 г., особено около отбелязването на 70-ата годишнина, в България се налага разбирането за спасяването като дело на гражданското общество: *„В посткомунистическия си вариант спасяването можеше да се припише на българския народ като цяло чрез понятието „гражданско общество“. Този официално спонсориран синкретизъм беше представен в серия от пана, подготвени за излагане в българските дипломатически мисии в чужбина. Заслугите за спасяването се споделят колективно и на нито едно отделно действие не се придава първостепенна тежест, като по този начин не се обяснява всъщност оцеляването на евреите. И като възхвалява идеализирания национален характер, подходът премълчава страданията, понесени от тормоза, лишенията, гетоизацията, принудителния труд и конфискацията на имуществото, наложени на българските евреи в продължение на четири години“* (Sage, 2017).

И докато „гражданско общество“ е все пак, макар и синкретичен, термин от демократичния речник, то следващите номинации за спасител граничат с перверзията. Както става ясно, в България е имало антиеврейско законодателство – през януари 1941 г. България приема Закон за защита на нацията, създаден по подобие на Нюрнбергските закони (Venatov, 2013). Това обаче също така е част от историята, която е премълчавана в изказванията на българските политици. Незапознат със събитията би останал с впечатление, че в съдбата на българските евреи през годините на Втората световна война се случва едно-единствено нещо – тяхното спасяване. Но така както спасяването от изпращане в лагерите на смъртта е факт, то също така е факт и че на територията на държавата е имало трудови лагери. В последните години, особено под егидата на политически лица – заемалия поста военен министър, лидер на ВМРО Красимир Каракачанов и президента Румен Радев – е направен опит това да бъде интерпретирано също като опит за спасяване. На 27 януари 2020 г. е проведена Национална кръгла маса на тема „Еврейската трудова повинност по време на Втората световна война (ВСВ) – спасителен план или репресивна мярка?“, организирана от Института за исторически изследвания към БАН и Министерството на отбраната, като участие вземат представители на Софийския университет, Военната академия, Великотърновския университет, заместник-министър на образованието (към онзи момент от ГЕРБ), заместник-министър на културата, кметове. Информацията в медиите е разнопосочна, но става ясно, че широк спектър от държавни институции са свързани със събитието, което освен всичко друго изключително парадоксално е посветено на Международния ден за възпоменание на жертвите на Холокоста. В основния доклад се твърди, че именно принудителният труд е спасил българските евреи.

Публикувана е и книга с автор близкия до Радев военен Димитър Недялков – „Българската армия и спасяването на българските евреи 1941 – 1944“. Едно от изданията ѝ е подкрепено финансово от представителя на ГЕРБ в ЕП от групата на ЕНП Андрей Ковачев, а друго – от израелска оръжейна фирма. Това не остава скрито на международно ниво и статии по темата са публикувани във водещи израелски и не само медии (Aderet, 2022).

Само около този сюжет можем да открием представители на три политически формации – ВМРО, ГЕРБ и подкрепяния поне до един момент от БСП Радев. Популизмът често размива хоризонталните различия, например по оста ляво – дясно (Meny Y., 2002). Явно около ролята на армията спасителка или спасяването чрез принудителен труд също така се оформя постполитически, постидеологически популистски консенсус.

Заклучение

Разбира се, тези опити за изопачаване на истината за Холокоста и изпиране на историята не са типични единствено за България. В редица държави от

Централна и Източна Европа се наблюдават подобни тенденции. Историкът Робърт Розет използва познатия и по-рано термин „удобното минало“, за да опише тези процеси: *„Друг аспект на формирането на удобното минало е идеята, че доброто име на нацията трябва да бъде защитено от опити да бъде опетнено. Това води до популяризиране на идеализирани и изопачени исторически разкази и до опити за законодателно уреждане на историята и обсъждането ѝ“* (Rozett, 2019). В последните десетилетия редица държави от региона, в които на власт са овластени популистки, нелиберални, авторитарни лидери, приемат подобни мерки. Това изпиране на историята, стремежът за оневиняване на народа и държавата, за запазване на моралната чистота на нацията може да се разглеждат като една от множеството теми, мобилизирани в подобна посока – миграцията, т.нар. „джендър идеология“, „еврогейщината“, налаганите „отвън“ модели.

В български контекст втвърдяването на оневиняващия българския народ/нация разказ, около който се оформя популистки консенсус, може да се разглежда и като удовлетворяващо латентна потребност на едно неуверено в себе си общество (Аврамов, 2021). Спасяването е разказ за величие, *„рефрен, универсализиран в преданието за Давид и Голиат“*, който *„получава санкцията на държавата, бива банализиран и тиражиран, постепенно навлиза в учебниците и годишния официален празничен календар, а около протагонистите (в променящ се състав) се изгражда нов пантеон“* (Аврамов, 2021).

Във вътрешен план това не само носи самочувствие, но и втвърдява националистическите чувства и е ресурс за тяхното мобилизиране с политически цели, така както са и другите споменати малко по-горе теми. В условията на политическа сцена, доминирана от популизма, при която идеологическите различия са размити, надпреварата между отделните политически актьори би могла да бъде единствено за това колко повече ще се доукрасява митът за спасяването. Във външнополитическо отношение спасяването се използва не само като средство за демонстриране на самочувствие, но и с надежда да бъде разменна монета. Не бива да се подценява и стремежът за осребряване на този иначе безспорно морален акт, както впрочем не бива да се подминават и антисемитските клишета, че никаква вина не трябва да бъде признавана, защото *„евреите ще искат пари“*.

В заключение намирам не само, че политическите употреби на спасяването са пример за изпиране на историята и ревизионизъм, но и че трябва да се разглеждат в контекста на антидемократични тенденции, защото, както е казал Симон Визентал, основата на демокрацията е преди всичко истината.

Библиография

Аврамов, Р. (2012). *„Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България, 1940 – 1944*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Аврамов, Р. (2021). Инженерство на паметта. *Социологически проблеми*, бр. 1, 416 – 443.

Бали, С. (2021). (Онлайн). <https://www.dw.com/bg/соломон-бали-няколко-истини-и-лъжи-за-българските-евреи/a-56846093>

Offnews (2023, 23 ноември). (Онлайн). https://offnews.bg/istoria/imalo-li-e-fashistki-rezhim-v-balgaria-stanovishteto-na-22-ma-istorit-790134.html?fbclid=IwAR0R6JL9qWxUrl_DEWqtjc8QidWi5ZI-CenyqbhSJZ4mWE1Sg9Hv7chTn6c

БХК (8.03.2013). *Декларация на БХК във връзка с декларацията на 41-то Народно събрание на Република България по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитане паметта на жертвите на Холокоста*. (Онлайн). <https://www.bghelsinki.org/news/deklaraciya-na-bhk-vv-vrzka-s-deklaracijata-na-41-narodno-sbranie-na-republika-blgariya-po-povod-70-godishninata-ot-spasyavaneto-na-blgarskite-evrei-i-pochitane-pametna-na-zhertvite-na-holokosta/> (16.06.2021).

Данова, Н. Р. А. (2013). *Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорскс Тракия и Пирот, март 1943 г. Документи от българските архиви*. София: Обединени издатели.

Дневник (2023, 1 март). (Онлайн). https://www.dnevnik.bg/analizi/2023/03/01/4455522_spasiavaneto_na_bulgarskite_evrei_diskusiiata_z/

Държавен вестник (2013). *Декларация на четиридесет и първото Народно събрание на Република България по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитане паметта на жертвите на Холокоста*. Брой 27, 15 март 2023.

Еми, Б. (2023, 9 март). (Онлайн). <https://frognews.bg/obshtestvo/naroden-glas/emi-baruh-prezidenta-niama-moral-zloveshtata-aritmetika-che-jivotat-50-000-evrei-platen-jivota-11-343.html>

Коен, Л. (2012). *Ти вярваш: Осем погледа върху Холокоста на Балканите*. (Онлайн). <http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/europe/1803-2012-10-14-10-03-30> (16.06.2021).

Коен, Л. (2022). *Спасение, гонения и Холокост в царска България (1940 – 1944)*. София: Ентусиаст.

Колева, Д. (2017). *България – Израел. Разкази за две страни и две епохи*. София: Сиела и ИИБМ.

Кръстева, З. (2015). Правни аспекти на държавната антиеврейска политика в Царство България (1940 – 1944). В А. Танева (ред.). *Антиеврейското законодателство в Европа и в България*. София: ИМП и ЦЕИ към СУ „Св. Кл. Охридски“, 77 – 192.

Николай, М. (2023, 17 януари). (Онлайн). <https://www.bta.bg/bg/news/391637-ministerstvo-na-kulturata-initsiativniya-komitet-za-otbelyazvaneto-na-80-ata-go>

Радев, Р. (2018). (Онлайн). <https://www.president.bg/news4296/rumen-radev-in-the-darkest-years-for-europe-and-nazism-bulgaria-made-an-act-of-historic-importance-by-rescuing-its-jewish-community.html?lang=bg&skipMobile=1>

Шалом, Н.д. <https://www.facebook.com/ShalomBulgariaOrganization/posts/pfbid02oaYS9WQDCvd9Q669MCoqwWX668hbM6tRRuyVq4WqoHdsmRyT3ZJwvC61qgP4tSXpl> (Онлайн).

Arendt, H. (1966). *Eichmann a Jerusalem. Rapport sur la banalite du mal*. Paris: Gallimard.

Benatov, J. (2013). Debating the Fate of Bulgarian Jews during World War II. In *Bringing the Dark Past to Light The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. неизв.: University of Nebraska Press, 108 – 131.

Chary, F. B. (1996). Bulgaria. In *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

ClubZ, 2. *Борисов в Скопие: Да помним всеки, който е пратен да изгори в лагерите*. (Онлайн).

https://www.clubz.bg/65273-borisov_v_skopie_da_pomnim_vseki_kojto_e_praten_da_izgori_v_lagerite

Comforty, J. & B. M. (2021). *The Stolen Narrative of the Bulgarian Jews and the Holocaust*. неизв.: Lexington Books.

Dejanova, L. (2014). The “Non-Saved Jews”: Recent Controversies and Political Uses in the Bulgarian Public Space. M. D. L. Shoah (Ed.). *La Shoah en Europe du Sud-Est: les juifs en Bulgarie et dans les terres sous administration bulgare (1941 – 1944)* (162 – 173). Paris: неизв.

Feinberg, A. & B. (2019). Holocaust History, Far-Right Parties, and Antisemitic Incidents. *Contemporary Jewry*, 39, 191 – 209.

Georgieff, A. (2013). *Sofia: Double-Faced Bulgaria*. (Online). https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/sofia-double-faced-bulgaria/ (13.06.2021).

Ignatov, M. (2011). *The Bulgarian Jews during WWII: Myth and Reality*. (Online). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1767111# (16.06.2021).

Mediopool(23.2.2023) (Онлайн). https://www.mediopool.bg/ucheni-prizovavat-darzhavata-da-priznae-otgovornostta-si-za-presledvane-i-deportirane-na-evrei-news345336.html?fbclid=IwAR2ytDkCLmlPsqGXO-EZIVpZwrA-l-r8BH3_iuE8SsPP8gJXeVFpJVUFstU

Moffitt, B. (2020). *Populism*. Cambridge: Polity.

Ofer, D. (2004). Tormented Memories: The Individual and the Collective. *Israel Studies*, 9(3), 137 – 156.

Otova, I. (2020). State and policy failure concerning refugees in Bulgaria: Dynamics, trends and paradoxes. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 23(2).

Otova, I. a. E. Staykova. (2022). *Migration and Populism in Bulgaria*. London: Routledge.

Plevneliev, R. (2013, April 30). *Remarks by the Honorable Rosen Plevneliev, President of Bulgaria*. (Online). <https://www.adl.org/news/article/remarks-by-the-honorable-rosen-plevneliev-president-of-bulgaria> (16.06.2021).

Ragaru, N. (2017). *Contrasting Destinies: The Plight of Bulgarian Jews and the Jews in Bulgarian-Occupied Greek and Yugoslav Territories During World War Two*. (Online).

<https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/contrasting-destinies-plight-bulgarian-jews-and-jews-bulgarian-occupied-greek-and-yugoslav-.html> (16.06.2021).

Ragaru, N. (2020). *Et les Juifs bulgares furent sauve...* Paris: Science Po.

Rozett, R. (2019). Distorting the Holocaust and Whitewashing History: Toward a Typology. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 13(1), 23 – 36.

Sage, S. F. (2017). The Holocaust in Bulgaria: Rescuing History from ‘Rescue’. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 31(2), 139 – 145.

Wilde, P. d. (2011). No polity for old politics? A framework for analyzing the politicization of European integration. *Journal of European Integration*, 5(33), 559 – 575.

Wilde, P. d. A. L. a. H. S. (2016). Introduction: the differentiated politicization of European governance. *West European Politics*, 39(1), 3 – 22.

Стереотипи и социални дистанции към сирийските и украинските бежанци в три малки общини¹¹⁹

Изследването на социалните дистанции между етническите групи и националните малцинства в България се утвърди като добре обособено емпирично поле в българската социология и социална психология през последните 40 години. В практиката се прилагат два различни методологически подхода. Модулният подход задава индикаторите от скалата на Богардус като общ комплект от въпроси по отношение на дадена етническа група. Например първо се пита за нагласите към българи, после за нагласите към турци, българи мюсюлмани, роми и т.н. – по седем въпроса във всеки модул, т.е. към всяка етническа група. В периода 1992 – 2007 г. са проведени осем национално представителни изследвания от различни екипи и агенции, с подобна методология (Томова, 1992; Иванов и Томова, 1994; Митев, 1995; Томова, 2000; Томова и Янакиев, 2002; Янакиев, 2003; Коен, 2005; Кънев, Коен и Симеонова, 2005; Митев, 2005; Пампоров, 2007). Всяко от тях е посветено на взаимоотношенията между „традиционните“ етнически групи в страната, като основната разлика в инструментариума им е броят групи. Моделът е заимстван от по-ранно френско изследване, без съществено културно адаптиране или научно верифициране на скалите. Основният методологически недостатък при прилагането на този подход в България е фактът, че изследователите са подвеждани от предходни изследвания и по инерция фактически подреждат групите по социален престиж: българи, турци, евреи, ..., роми – което сугестира респондентите и форсира изразяването на негативно отношение към ромите и помаците, когато последните са включени на предпоследно място в списъка с етнически групи (Пампоров, 2015).

За разлика от това матричният подход се придържа към оригиналния инструментариум на Богардус. При него етническите групи са ранжирани по азбучен ред в матрица и за всички групи се задават въпросите един по един, така че да се постави акцент върху вида на социалната дистанция, а отговорите за групата да са спонтанни и несугестирани. Прилагането на подхода е следствие от теренен експеримент през 2007 г. в рамките на третата вълна от изследването

¹¹⁹ Настоящата статия се основава на вторичен анализ на данни от проектите BGLD – 3.002-0021 „Хъб за социално включване Стамболийски“ и BGLD-3.002-0012-C01 „Равни възможности за по-добро бъдеще на ромите в Община Сунгурларе и Община Антоново“, финансирани през Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2014 – 2021, Програма „Местно развитие, намаляване на бедността и подобро включване на уязвими групи“. По технически причини частите от текста, засягащи контекста и методологията на изследването, са сходни в известна степен с някои елементи от работните доклади по проектите и в този смисъл представляват автоцитиране. Статията обаче е разработена изрично и целенасочено върху неизползван в докладите материал и по този начин се различава от тях като съдържание. Всички изводи и заключения в статията са отговорност на автора и не е задължително да съвпадат нито с мнението и позициите на партньорите по двата проекта, нито с мнението и позициите на финансиращата институция.

„Състояние на обществото“ (Пампоров, 2008) и това да дава основание за разширяване и културна адаптация на социалните скали (Пампоров, 2009). В периода 2008 – 2018 г. Фондация „Институт Отворено общество“ провежда поредица от девет изследвания с напълно съпоставими извадки и методология, които очертават няколко характерни за изследването на социалните дистанции в България закономерности (Пампоров, 2015):

1) Наблюдава се изключително силна корелация между пространствените, трудовите и образователните дистанции. Отклонение от централната тенденция в този случай е регистрирана единствено по отношение на японците, които са желани като мениджъри и съученици, но са нежелани като брачни партньори.

2) Наблюдава се специфична клъстеризация на етническите малцинства в три клъстера:

а) **„Традиционни малцинства“**, с които българите съжителстват от векове (арменци, гърци, евреи, македонци, помаци, румънци, сърби и турци). В този клъстер влизат също така украинците и бесарабските българи.

б) Ромите са единствената „традиционна“ етническа група, която не попада в този клъстер. Сам по себе си този резултат не е изненадващ, защото и първите изследвания – направени с модулния подход, установяват, че разликата в отношението към ромите и към останалите етнически малцинствени групи е значителна. Матричният подход обаче показва, че ромите не са уникални в своята социална изолация, а на практика попадат във втори голям клъстер, в който разликите в отношението към отделните групи са дори още по-малки. Освен тях в този клъстер се включват **„новите имигрантски общности“**: албанци, араби, вьетнамци, китайци, кюрди и лицата с африкански произход, независимо от своето гражданство – Африка, Латинска Америка, ЕС и САЩ (Пампоров, 2009).

в) Престижни **„бели националности“**: руснаци, англичани, германци, както и „граждани на ЕС“, към които социалните дистанции са ниски.

3) Наблюдаваните тенденции показват, че социалните дистанции са по-скоро устойчиви и се променят относително бавно. Същевременно обаче в периода 2008 – 2012 г. промяната е положителна, т.е. предразсъдъците намаляват, докато в периода след 2012 г. се наблюдава значително увеличаване на предразсъдъците и съответно нарастване на социалните дистанции към малцинствата (Пампоров & Iliev, 2020).

4) Ниският социален и културен капитал е свързан с по-високи нива на непознаване и съответно на тревожност от „другите“, което резултира в по-големи социални дистанции.

Освен разгледаните по-горе два методологически подхода, свързани със скалата на Богардус, в България има и други емпирични опити за измерване на предразсъдъците. Европейското социално изследване например се опитва да установи доколко и какви типове имигранти са нежелани или добре дошли в

различните страни. Наскоро представен доклад обаче показва, че при съпоставка между различните вълни на изследването данните стоят нестабилно и изглеждат недостоверни (Стоилова, Димитрова и Славкова, 2022). В рамките на конференцията единственото обяснение, което авторите предложиха, е, че през различните години различни агенции са извършвали теренната работа и това може да е повлияло на качеството на изпълнените извадки. Това, разбира се, е така, но ми се струва, че има много по-голям методологически проблем, който произтича от формулировката на въпроса. Въпросът е двустъпков и е формулиран по следния начин (ESS ERIC, 2022):

а. *„Според вас, доколко България би трябвало да разрешава на хора от същата раса или етническа група като повечето хора в България да идват и да живеят тук?“*

б. *„А на хора от раса или етническа група, различни от повечето хора в България?“*

Разбира се, България е мултиетническа и мултирелигиозна страна, а с изключение на някои малки имигрантски общности от Африка и Югоизточна Азия основният поток от лица, търсещи международна закрила в България, идва от Афганистан, Сирия и Ирак¹²⁰ (т.е. не може да се каже, че са расово различни). Нещо повече, цитираните по-горе изследвания показват, че дори към т.нар. „сходни етноконфесионални групи“ (например „православни славяни“) може да има различно отношение в зависимост от гражданството им. Казано с други думи, въпросите в ESS са твърде общи и нееднозначни и съответно не е ясно как ги тълкуват респондентите, от което се пораждат противоречивите тенденции в данните между отделните вълни.

Алтернативен на скалата на Богардус подход е познат и от Европейското изследване на ценностите, където се задава само един въпрос – за нежеланите съседи. Това се налага единствено по логистични причини, понеже изследването обхваща над 40 страни в Европа, всяка със своите специфични малцинства, и би било безкрайно трудно всички те да се включат във въпросниците по съпоставим за другите страни начин. В този случай обаче предварително се задава „непрестижност“ на изследваните категории, като етническите „цигани“ и „евреи“, са смесени с непрестижни „маргинални“ социални категории, като „хомосексуалисти“¹²¹, „наркозависими“, „имигранти“ и „алкохолици“. Трябва да се обърне внимание на факта, че въпросникът на Европейско изследване на ценностите е създаден през 1981 г. и че с цел съпоставимост претърпява минимални промени в дефинициите и скалирането, макар че прилагането му има отдавна известни методологически ограничения. Въпреки това изследването

¹²⁰ По данни на Държавната агенция за бежанците

¹²¹ Авторът държи да подчертае, че подкрепя ЛГБТ+ и борбите им за равнопоставеност в България, но контекстът на задаване на въпросите в това изследване фактически допълнително стигматизира определени социални категории, като поставя акцент върху тяхната социална изключеност.

потвърждава наблюдаваните в националните изследвания тенденции. Несъгласието да имате роми като съседни, в България е 53,7% през 1999 г., 49,5% през 2008 г., но се увеличава до 67% през 2017 г. Несъгласието да имате имигранти като съседни, в България е 24,6% през 1999 г., спада до 17,9% през 2008 г., но изключително рязко се увеличава до 57,2% през 2017 г. (EVS, 2022).

При изготвянето на методологията за изследванията по проектите „Хъб за социално включване Стамболийски“ и „Равни възможности за по-добро бъдеще на ромите в Община Сунгурларе и Община Антоново“ авторът на този доклад запозна партньорите с методологическите предимства и ограниченията на всеки от описаните по-горе методи. Макар че проектите са свързани с нагласи на и към ромите, бе преценено, че е добре да се използват социалните дистанции към бежанците като съпоставителен маркер. Поради относително ниските общи нива на образование на населението в целевите общини, както и поради относително малките по обем извадки¹²² бе взето решение да се направи емпиричен експеримент с ясна и конкретна контекстуализация на въпросите, измерващи социални дистанции, през призмата на съседството (където национално представителните изследвания индикират ниско приемане и висока склонност към сегрегация).

Респондентът като мигрант

Както скалата на Богардус, така и скалите на ESS и EVS обикновено биват интерпретирани през една патриоцентрична призма: имигрантите (ромите, малцинствата, гастарбайтерите) идват и бихме ли се съгласили да живеем с тях. Понеже е възможно този метод да усилва страха от „чуждото“, от „външната заплаха“ и така изкуствено да подсили относителния дял на негативните отговори, в двете изследвания е приложен подход, който третира респондентите като мигранти, които са изправени пред възможността да си закупят жилище в непознат мигрантски квартал, както следва:

„Ако се налага да се преместите да живеете в друг град и друг регион на страната, където не познавате никого, бихте ли си купили жилище в квартал, в който повече от половината жители принадлежат към някоя от тези общности?“

Както може да се очаква, поради данни от предходни национално представителни изследвания, българите в значително по-малка степен от ромите са склонни да се заселят в квартали с преобладаващо ромско население. Резултатите от изследването обаче показват, че и в Стамболийски, и в Сунгурларе и Антоново кварталите със сирийски бежанци са по-нежелано място от ромските квартали и много малко българи или роми биха се преместили да живеят в тях. В сравнение с ромите, българите са много по-позитивно настроени към арменските,

¹²² 145 души в Стамболийски и 482 в Антоново и Сунгурларе.

руските и еврейските общности, като разликите са статистически значими.¹²³ По същия начин ромите са в значително по-висока степен склонни да се заселят в квартали, в които повечето жители са турци или помаци, в сравнение с българите. Любопитно е да се отбележи, че в тези три общности българите са значително по-склонни да се заселят в квартали с преобладаващо население от руснаци, отколкото от украински бежанци, докато при ромите не се наблюдава значима разлика в отношението към тези две групи.

Таблица 1. Относителен дял на положителните отговори на въпроса „Ако се налага да се преместите да живеете в друг град и друг регион на страната, където не познавате никого, бихте ли си купили жилище в квартал, в който повече от половината жители принадлежат към някоя от тези общности?“

	Стамболийски		Сунгурларе и Антоново	
	българи	роми	българи	роми
Арменци	34,2%	15,4%	40,5%	21,5%
Българи	91,8%	92,3%	87,8%	84,9%
Евреи	36,3%	17,3%	37,4%	22,6%
Китайци	18,5%	11,5%	22,1%	20,4%
Помаци	40,4%	57,7%	37,8%	36,6%
Роми	39,0%	94,2%	28,4%	80,6%
Руснаци	26,0%	13,5%	44,6%	28,0%
Турци	39,7%	69,2%	49,1%	78,5%
Сирийски бежанци	6,8%	11,5%	9,0%	10,8%
Украински бежанци	13,7%	17,3%	17,1%	10,8%

Източник: изчисления на автора на база данните от BGLD – 3.002-0021 и BGLD – 3.002-0012-C01.

Алтернативи в приемащата общност

Изследването подходи с хипотезата, че когато човек бива попитан дали би се съгласил в неговия собствен квартал да се заселят мигранти от друг етнос или бежанци, неговото или нейното съгласие също е контекстуално обусловено. По тази причина отговорът не е оставен просто като стандартна „да/не“ опция, която подлежи на субективна интерпретация, а са зададени алтернативи на приемането: безусловно приемане („Да, дори ако са непосредствени съседи“), приемане с условие за известна пространствена отдалеченост („Да, ако не са на моята улица“), привидно приемане, но с условие за пространствена сегрегация („Да, ако са в обособена с ограда зона“) и категорично отхвърляне („НЕ, в никакъв случай“). Поради ограничения обем на статията, в таблица 2 са представени отговорите на

¹²³ Направена е проверка с Т-тест, статистически значимите разлики са посочени в **болд**.

българите, живеещи в трите общини – доколкото националното мнозинство е обичайно склонно да изключва и сегрегира някои малцинства. От друга страна, дистанциите към украинските и сирийските бежанци са представени в съпоставка с дистанциите към ромите, за да се запази мащабът на съпоставката с предходния въпрос и със съществуващи национално представителни изследвания. Експериментът с този въпрос потвърждава значително по-високите нива на предразсъдъци към бежанците, отколкото към ромите. Ако се съпостави с предходни национално представителни изследвания обаче, е важно да се подчертае и един друг факт – контекстуализацията и възможността за заселване с различни измерения на близостта в „квартала“ водят до значително по-ниски нива на категоричното отхвърляне, което обичайно – и към ромите, и към бежанските групи, с обичайната скала на Богардус достига 70 – 80%.

Таблица 2. „Ако зависи от Вашето разрешение, бихте ли се съгласили няколко непознати на Вас семейства от тези общности да си закупят жилища и да се заселят във Вашия квартал?“

	Стамболийски – българи			Сунгурларе и Антоново – българи		
	роми	сирийци	украинци	роми	сирийци	украинци
ДА, ако са в обособена с ограда зона	8,4%	6,0%	5,9%	6,8%	7,2%	6,3%
ДА, ако не са на моята улица	9,9%	11,9%	11,1%	12,2%	6,3%	8,6%
ДА, дори ако са непосредствени съседи	34,4%	8,2%	16,3%	34,7%	12,6%	20,3%
НЕ, в никакъв случай	33,6%	53,0%	45,2%	17,1%	40,1%	34,7%
Не знам	13,7%	20,9%	21,5%	29,3%	33,8%	30,2%

Източник: изчисления на автора на база данните от BGLD – 3.002-0021 и BGLD – 3.002-0012-C01.

Социалните дистанции обичайно се дължат на предразсъдъци към дадена етническа група. Самите предразсъдъци обаче са свързани с нагласи и обобщени представи, които се дължат на възпроизвеждани стереотипи, т.е. широко споделяни презумпции за специфични социални характеристики на отделна социална група или етническа общност. Има различни подходи за регистриране и измерване на социалните стереотипи – от най-широко прилагания метод на Кац и Брейли, през диагностични пропорции, прототипи, водещи връзки и др.

(Пампоров, 2009). С цел изследването да осигури съпоставимост с предходни изследвания в България, бе приложен методът на отворен асоциативен въпрос, формулиран по следния начин:

„Подобно на детската игра „Асоциация“ при която, като чуете „лимон“ казвате „кисел“, а като чуете „крава“, казвате „мляко“, моля, посочете по 3 [ТРИ] думи, които най-добре описват характеристиките на следните етнически групи и националности, живеещи в България:“.

Доколкото става дума за стереотипи, анализът включва обобщените резултати от трите общини. По отношение на сирийските бежанци са генерирани 495 отворени отговора, а по отношение на украинците – 559. След процес на обработка на данните и групиране на отговорите в семантични гнезда – познат от Обоснованата теория като „аксиално кодиране“ (Glaser & Strauss, 1967), ключовите думи и за сирийските, и за украинските бежанци са редуцирани до седем с най-висока честота. Като критерий на достатъчно насищане е приет прагът 5% от уникалните посочвания, а ключовите думи, илюстрирани на фиг. 1, изграждат т.нар. „гещалт“ (или „обобщен образ“) и обхващат над 75% от уникалните посочвания за украинците и над 80% от посочванията за сирийците.¹²⁴

При илюстрирането на стереотипите съзнателно не са посочвани конкретни стойности в относителни дялове, защото при множествен въпрос с три посочвания има разлики между валиден и тотален процент, съответно възможни разлики в интерпретациите, а следователно и спекулации с данните от изследването. Избраният графичен модел обаче позволява да се прецени в достатъчно голяма степен кой от стереотипите се споделя от повече хора и кой се среща в по-малка степен, от една страна. От друга страна, доколкото стереотипните образи могат да бъдат „позитивни“ или „негативни“, това е визуализирано с тъмен и светъл фон на съответните полета. По този начин по отношение на украинските бежанци се вижда силно поляризирано отношение. За част от респондентите те са основно „жертви на войната“, „нешащни“ и „търсеци дом“, но от другата част са възприемани като „нахални“, „претенциозни“ и „използвачи“, които са „виновни за войната“. По отношение на сирийските бежанци в отговорите се вижда много повече емпатия.

¹²⁴ Останалите 20 – 25% за всяка от групите не може да бъдат обобщени в по-големи смислови гнезда и включват отделни посочвания от типа „руси“, „мустакати“, „мъже“, „жени“ и др.

Фиг. 1. Стереотипи за украинските и сирийските бежанци

И в двата случая обаче остава въпросът: защо, при относително високи нива на емпатия към тези бежански групи, те все пак остават по-скоро нежелани като съседи – и за българите, и за ромите; и ако трябва ние да се местим, и ако те искат

да се заселят в нашия квартал? Елементарните публични изказвания често се подхлъзват от инерцията и се опитват да обяснят процесите с унаследена ксенофобия, свързана от милетската система в Османската империя, или като резултат от Желязната завеса на бившите страни от Варшавския договор. Разбира се, възможно е това да са фактори с допълнително влияние, но в социологията и социалната психология отдавна е доказана ролята на други фактори и те в известна степен са много по-рационални. Представата за бежанците като „клетни“ – бедни, бездомни и същевременно „чужди“ и „непознати“, отключва друг тип страхове: страхът от загуба на статус и качество на живота. Това е и причината езикът на омразата в Европа често пъти да е насочен именно към бедните мигрантски общности – онези, които имат нужда от социални жилища, социални помощи; онези, които виждаме като „претенциозни използвачи“, защото не са доволни от предоставените им условия в режим на временна закрила. Изследванията за автостереотипа и на българите, и на ромите показва, че възприемат себе си като „работливи, но бедни“ (Пампоров, 2009). В такъв случай, когато говорим за социалните дистанции към украинските и сирийските бежанци, по-уместно би било да ги разглеждаме като **апорофобия** – страх от бедността. Страх, че бидейки бедни, ще увеличат нашата бедност, защото ще трябва да заделим за тях социален ресурс от собствените си ресурси; защото ще започнат да ни конкурират на пазара на труда и бидейки бедни, ще свалят цените на труда, което ще се отрази на качеството ни на живот например. От тази гледна точка експерименталното изследване не беше проведено случайно в тези общини. В тях на практика няма украински и сирийски бежанци, т.е. респондентите са формирали своята нагласа през медиите. Съответно в тези общини бежанците не представляват пряка заплаха за запазването на работните места или нивото на възнаграждения, но хората имат усещането, че живеят в бедност, и затова не са склонни да отделят ресурс и да дадат достатъчна подкрепа на бежанците, макар ясно да осъзнават, че те са „жертви на войната“.

Библиография

Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research (2022). *European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC)*. ESS10 Data Documentation. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS10-2020>

EVS (2022). *EVS Trend File 1981 – 2017: Integrated Dataset (EVS1981-2017)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7503 Data file Version 3.0. Doi:10.4232/1.14021.

Glaser, B. G. & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory. Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine.

Pamporov, A. (2009). Social distances towards the new immigrants in Bulgaria. In: Anna Krasteva, Anelia Kasabova & Diana Karabinova (Eds.). *Migration from and to Southeastern Europe* (pp. 79 – 92). Ravena: Longo editore.

Pamporov, A. & Iliev, G. (2020). Social prejudices and hate speech towards Roma. In *Civil society monitoring report on implementation of the national Roma integration strategy in Bulgaria*, Vol. 3, Luxembourg, Publications Office of the European Union. ISBN 978-92-76-20781-8; doi: 10.2838/076494.

Иванов, М. и Томова, И. (1994). Етнически групи и междуетнически отношения в България. В Л. Александриева (ред.). *Аспекти на етнокултурната ситуация в България* (с. 21 – 32). (Преработено и допълнено издание). София: АКЕС.

Коен, Е. (2005). Има ли „обратен расизъм“ в България? *Обектив*, № 126 (11/2005), 12 – 13.

Кънев, К., Коен, Е. и Симеонова, Д. (2005). *Пет години по-късно. Неправителствените проекти за десегрегация на ромското образование в България*. София: БХК.

Митев, П.-Е. (1995). Връзки на съвместимост и несъвместимост в ежедневието между християни и мюсюлмани в България. В А. Желязкова (съст.). *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България* (с. 165 – 197). С.: МЦИМКВ.

Пампоров, А. (2007). Етническите дистанции в България през 2007 г. В П.-Е. Митев, Т. Коцева, Г. Михова (съст.). *Младите хора в Европейска България* (с. 266 – 285). ЦИН-БАН.

Пампоров, А. (2008). Нещо старо, нещо ново, нещо за съседите – българският етнически модел през призмата на социалните дистанции. В Г. Стойчев (съст.). *Състояние на обществото* (с. 96 – 111). София: Институт Отворено общество.

Пампоров, А. (2009). *Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България*. София: Институт Отворено общество.

Пампоров, А. (2015). Някои особености при измерване на социални дистанции със скалата на Богардус в България. В Р. Стоилова, К. Петкова, С. Колева (ред.). *Знанието като ценност, познанието като призвание* (с. 383 – 397). С.: Изток-Запад.

Стоилова, Р., Димитрова и Е., Славкова, Е. (2022). *Социални различия в нагласите към имигрантите*. Доклад, представен на Годишната конференция на БСА 2022 „Мобилности, миграции, мобилизации“, 25 ноември 2022 г., Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Томова, И. (1992). Етнически стереотипи и предразсъдъци у българите. Във В. Русанов (съст.). *Аспекти на етнокултурната ситуация в България* (с. 77 – 96). С.: ЦИД.

Томова, И. (2000). Отношение към ромите в България. В *Аспекти на етнокултурната ситуация. Осем години по-късно* (с. 281 – 318). АКЕС/Отворено общество.

Томова, И. и Янакиев, Я. (2002). *Етническите отношения в армията*.
София: IMIR.

Янакиев, Я. (2003). *Приложение на европейските практики за социална интеграция на етническите и културни малцинства в Българската армия*.
София: Юруков.

Контраурбанизация, социокултурна ангажираност и местни трансформации*

Въведение

Наред с концентрацията на население в големи градски центрове, процесите на контраурбанизация, започнали в западноевропейските страни още през 70-те години на XX век, продължават да текат с нестихваща динамика, обхващайки днес практически целия континент. Днес 83% от територията на Европейския съюз попада под определението „селски райони“, като в такива живее 30,6% от населението.¹²⁵ Неслучайно развитието на селските райони е една от основните приоритетни области на ЕС, видно и от дългосрочната визия за тяхното развитие (до 2040 г.), където са определени като „пъстроцветна тъкан от живот и пейзажи“, осигуряваща „нашата храна, домове, работни места и основни екосистемни услуги“.¹²⁶

България не е изключение от тези процеси, същевременно обаче се наблюдават и редица специфики. Селските райони в България покриват около 81% от нейната територия (според действащата нормативна уредба това са общини, в които гъстотата на населението е до 150 жители на кв. км и нито едно населено място не е с население над 30 000 души). Там живее около 38% от населението на страната (Микова, 2020, с. 245). Ако изключим жителите на малки градове в селските райони, живеещите само в селата са 26,9%.¹²⁷ Намалването на населението в българските села е сложен и продължителен процес, започнал в средата на XX век. Освен вътрешната миграция от селата към градовете, стимулирана от колективизацията и последвалата индустриализация в страната през социалистическия период, принос има и значителната емиграция, разгърнала се след 1989 г. Това води до силно влошаване на демографските, икономическите, социалните и културните характеристики на селските райони.

През последното десетилетие и половина обаче, въпреки че общата тенденция за намаляване на селското население (и изобщо на населението на страната) се запазва, се забелязват ясно и противоположни по посока миграционни движения, насочени към селата. Те са свързани с промяна в нагласите за живота на село сред част от градското население в България и със

* Статията е резултат от работата по проект „Софийският съсед, комшията от Германия: контраурбанизация, социокултурно взаимодействие и местни трансформации“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при МОН (дог. № КП-06-Н70/10).

¹²⁵ https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/long-term-vision-rural-areas/eu-rural-areas-numbers_en (25.01.2023).

¹²⁶ https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/long-term-vision-rural-areas_en (25.01.2023).

¹²⁷ По данни на НСИ за 2021 г. <https://www.nsi.bg/bg/content/2991/структура-на-населението-по-местоживее-полово-съотношение-и-възрастови-коэффициенти-на-възрастова-зависимост>

стремеж за промяна в начина и качеството на живот. Селото е виждано като среда с по-спокойно и здравословно всекидневие, далеч от градския шум, стрес и замърсяване (Златанова, 2014, с. 104 – 113; Dimova, 2016, р. 101; Пилева и Периклиева, 2022, с. 5 – 8). Същевременно обаче за мнозина селската среда предоставя редица трудови възможности – разработване на собствен бизнес в областта на селското стопанство и туризма (Маламова, 2014, с. 172 – 182; Пилева и Марков, 2023). Тези контраурбанизационни процеси увличат както завръщащи се към „корените“ си хора (самите те или техни предци, напуснали съответното село), така и нови заселници, купили селски имот. Не бива да пропускаме и онези български граждани, работили и живели в чужбина, но завърнали се в България, установявайки се на село. Същевременно налице са и немалък брой чужденци, също избрали за свой дом имоти в български села (Рангелова, 2016; Матанова, 2019).

Целта на статията е да изследва връзките между контраурбанизацията и социалната трансформация в селските райони. По-конкретно, ще се съсредоточа върху въздействието на тези нови селски жители, които инициират и участват в нови социални дейности, за които вярват, че ще бъдат от полза за селската общност и местното развитие. Следователно изследването ще представи и анализира примери и прояви на социокултурна ангажираност на новите заселници и тяхното място в процеса на местна трансформация, като се има предвид ролята на социалните мрежи, знанията и опита, които те носят със себе си (срв. Bosworth & Finke, 2020, р. 655).

Концептуална рамка и изследователски подход

Британските изследователи Гари Босуърт и Джейн Атертън твърдят, че „преди да се съсредоточим конкретно върху селските райони, от съществено значение е да изследваме тяхната позиция в по-широкия социално-икономически пейзаж“ (Bosworth & Atterton, 2012, р. 256). Те насочват вниманието към концепцията на Кастелс за „мрежовото общество“ (Castells, 2004). Тази концепция „премества акцента върху организационната трансформация и появата на глобално взаимозависима социална структура [...]“ (Ibid, р. 43). Кастелс дефинира „мрежата“ като набор от взаимносвързани възли, където възел е точката, в която една крива пресича самата себе си. Относителното значение на даден възел произтича от способността му да допринася за целите на мрежата, поради което възлите могат да бъдат с различно значение за мрежата, но всички те са необходими за работата ѝ (Ibid, р. 1). Освен това Кастелс твърди, че „тъй като мрежовото общество е глобално, то работи и интегрира множество култури, свързани с историята и географията на всяка област на света“ (Ibid, р. 38). Британският социолог Джонатан Мърдок разширява този анализ, поставяйки във фокуса селските райони – в условията на контраурбанизация традиционните социални отношения, основани на родство, пространствена близост, тясно

социално сътрудничество и земеделска ориентация, са изместени от социалните мрежи в пространството, които съчетават ендегенни и екзогенни връзки, взаимоотношения и знания (Murdoch, 2006). В този контекст, ако приемем селското и градското като отражения на различни културно дефинирани начини на живот, според предположенията на Кастелс между тях няма противопоставяне, а „допълване и реципрочно учене“ (Castells, 2004, p. 42).

По подобен начин руският социолог Никита Е. Покровски въвежда концепцията за „клетъчна глобализация“ в анализа на съвременната трансформация на селския живот (Покровский, 2005). На основата на изследванията си в Близкия север на Европейска Русия Покровски прави извода, че глобалните процеси са проникнали във всички „клетки“ на общностите, които до неотдавна са били напълно селски. Той твърди, че матрицата на глобализацията е трансформирала с еднаква сила както градските, така и селските селища и че текаат динамични потоци на обмяна и взаимодействие между членовете на градските и селските общности (Покровский и Николаева, 2014, с. 474 – 76; Nefedova, Pokrovskiy & Treivish, 2016, pp. 200 – 201). Така в съвременния глобализиран свят противопоставянето „градско – селско“ е загубило основния си смисъл. Хората могат да приемат, отхвърлят и абсорбират предишни противостоящи си градски и селски социални модели, като в крайна сметка създават нови хибридни форми на социален живот (Nefedova & Pokrovskiy, 2018, p. 678). Взаимното балансиране на насрещните потоци между градските и селските райони и появата заедно с това на принципно нови форми на социогеографски движения („краткосрочни“, „завръщания“, „на махалото“) Покровски нарича „флуидна миграция“ (Покровский, 2017, с. 95), в съответствие с концепцията за „флуидна модерност“, въведена от Зигмунд Бауман (Bauman, 2000). Резултатът от флуидната миграция е формирането на нови социални статуси и нова динамика в развитието на по-разнообразни селски общности. Затова, когато изучават социокултурните трансформации в селските райони, изследователите трябва да насочат вниманието си към моделите на човешката мобилност и появата на социални мрежи, които се простират отвъд пространствените граници (Nefedova, Pokrovskiy & Treivish, 2016, p. 196).

По-ранните изследвания разглеждат контраурбанизацията и притока на външни хора в селските райони като принципно негативен процес, който уврежда местните общности (Bosworth, 2009, p. 661). Посочва се например, че това е свързано с повишаване на цените на имотите (Gilligan, 1987; Hamnett, 1992), загуба на чувство за общност поради възникване на нови конфликти между приходящи и местни жители (Bell, 1994; Murdoch et al., 2003), джентрификация, доколкото по-богатите класи създават и понякога налагат собствените си идентичности (Savage et al., 1992). Други проучвания обаче извеждат контрааргументи и показват, че контраурбанизацията може да играе важна роля в насърчаването на местната икономика и по-общо, местното развитие чрез създаване на нови предприятия и

предоставяне на допълнителни възможности за заетост (Stockdale, 2006; Bosworth, 2008; Bosworth, 2010; Mitchell & Madden, 2014). Калантаридис и Бика твърдят, че новопристигналите „са сравнително заможни индивиди, имащи различни качества и мрежи от контакти“ (Kalantaridis & Bika, 2006, p. 109). По подобен начин Босуърт и Атертън смятат, че новите заселници в селските райони имат „значителен потенциал да играят мощна трансформираща роля в преоформянето на природата и обхвата на връзките и потоците между селските райони и регионалните, националните и глобалните икономики около тях“ (Bosworth & Atterton, 2012, p. 267).

Примерите за социокултурна ангажираност на новите заселници в селските райони, които ще бъдат разгледани тук, до голяма степен се доближават до т.нар. „социално предприемачество“. Социалният предприемач разпознава и адресира съществуващите социални проблеми в дадена общност. Прилагайки бизнес практики и пазарни умения, за да организира предприятие или да въведе нова услуга, той/тя се стреми към социална промяна и изграждане на капацитет на общността, като икономическото развитие е допълнение, а не основен фокус (Steinerowski et al., 2008). Основният стремеж на социалното предприемачество е да създава социална стойност, а не лична икономическа печалба. Дейността е местна иновация, а не просто възпроизвеждане на съществуващи дейности или практики (Austin et al., 2006, p. 2).

От решаващо значение за социалното предприемачество в селските райони са местната вписаност в рамките на глобалното мрежово общество и способността за мобилизиране на различни ресурси, т.е. натрупването и използването на „спояващ“ (*bonding*) и „съединяващ“ (*bridging*) социален капитал (според терминологията на Putnam, 2000, pp. 22 – 24) чрез ендеогенни и екзогенни мрежи. В случай на миграция от градска към селска среда е важно новият заселник да се чувства и да бъде приет като част от местната общност или поне от местна група хора. Включеността в местните социални мрежи дава достъп до информация и ресурси и улеснява новодошлите в изграждането на връзки и взаимоотношения с други местни хора („спояващ“ социален капитал), помагайки им да намерят сподвижници и последователи (Martynovich, 2017, p. 743). Макар не във всички случаи, често успешните социални инициативи биват развивани от хора, свързани чрез предците си със съответното село, което ги поставя в специфична позиция, в която са едновременно външни, но и до известна степен местни.

Това, че идват отвън, от градска среда, е не по-малко важно, от друга страна. „Новите селяни“ имат достъп и до други извънместни, национални, а понякога и трансгранични материални и нематериални ресурси, до знания, опит, контакти („съединяващ“ социален капитал), резултат именно от живота им в градска среда и включеността им там в разнообразни мрежи по линия на образование, работна и социална среда (Bosworth & Atterton, 2012, p. 263). Това спомага за натрупването и пренасянето на социален капитал, който няма как да бъде акумулиран иначе в

селската среда. Оттук произтичат по-специфичният светоглед в сравнение с местните, значително по-силната гражданска активност и желанието за промяна на посоката на местно развитие.

Изхождайки от тази концептуална рамка и в контекста на формулираната по-горе цел, избрах да разгледам подробно три конкретни случая. Историите, които ще представя по-долу, са реконструирани на базата на дългосрочна изследователска работа с респондентите. Освен това дейността им е публична и за тях има множество публикации и репортажи в печатните и електронните медии, както и в социалните мрежи. Тези данни са много полезни и за по-задълбочено и пълно описание на техните случаи. Във връзка с това, че контраурбанизацията има свои вътрешни, но и трансгранични измерения, са разгледани случаите на български гражданин, завърнал се от столицата към „корените си“; на български гражданин, учил и работил в чужбина и завърнал се в родината, избирайки селската среда за жизнено пространство; и на чуждестранен гражданин, избрал българско село за свой дом. Към момента на провеждането на изследването и написването на този текст и тримата попадат във възрастовата група 35 – 40 години.

Изследвани случаи

Случай 1

Р.Б. е родена в столицата София, има икономическо образование, но е и екоактивистка и доброволства в различни кампании, свързани с опазването на природата. Чрез дядо си е свързана с трънското село Ерул¹²⁸, където като дете прекарвала летните си ваканции. По време на разговорите ни неведнъж споделя, че не харесва градския живот с неговия стрес, замърсени въздух и вода, нездравословна храна. Затова през 2015 г. решава да потегне старата къща, строена през 70-те години на XX век от дядо ѝ, с идеята да прекарва там колкото е възможно повече време благодарение на възможността за работа от дистанция. Привлечена е от красивата природа, историята и традициите на селото.

Няколко месеца след като започва реновацията обаче, до нея достига новината за инвестиционно намерение за добив на злато чрез открит и закрит способ, с изграждане на две хвостохранилища и обогатителна фабрика в непосредствена близост до селото. Това е причина да отложи ремонта, като през лятото на 2016 г. става председател на местно сдружение, което се противопоставя на инвестиционното намерение, успявайки както да намери съмишленици сред местните жители, така и да привлече за каузата свои познати от София и Перник, също с трънски корени. Вместо минното развитие тя и сподвижниците ѝ предлагат алтернатива, основана на щадящи природата дейности и създаване на поминък за местното население в сферата на екотуризма и биологичното земеделие. По казуса

¹²⁸ Селото е високопланинско, разположено на 1100 м надморска височина, и в края на 2022 г. наброява едва 47 души по данни на ГРАО.

са сезирани и европейските институции, привлечени в защита на „трънската природа“ са множество популярни личности – политологът Евгений Дайнов¹²⁹, холандският екоактивист, живеещ в България, Патрик Смитъйс¹³⁰, професионалните боксьори, братята Кубрат и Тервел Пулеви¹³¹, алпинистът Боян Петров, повел изкачване на местния връх Стража в подкрепа на борбата срещу златодобива в общината¹³², музикантът Васко Кръпката¹³³, направил концерт на площада в Трън в подкрепа на борбата срещу минното развитие. Кулминацията на тази кампания е местният референдум през 2017 г., на който 93% от жителите на общината гласуват против това общинският съвет да одобрява устройствени планове, определящи територии за добив и преработка на метални полезни изкопаеми.

След референдума Р.Б. продължава отложения ремонт на селската къща, но не изоставя и гражданската си ангажираност. Тя става част от Управителния съвет на новосформираното през същата година „Трънско туристическо дружество“, което започва активна работа в посока превръщане на екотуризма и опазването на природата в реален път за местно развитие, чрез създаване на туристическа инфраструктура и условия за местен бизнес в тази сфера. С течение на времето сдружението започва да си партнира и с местната власт. Стремешт е да бъде даден личен пример за алтернативен на минното развитие поминък. Във всички предприети инициативи Р.Б. е едно от основните действащи лица. От 2017 г. насам са маркирани над 15 пешеходни пътеки на територията на цялата община. Туристическото дружество организира и редовни изкачвания на планинските върхове в района, както и две издания на кулинарния фестивал „Трънските гозби“. По проект, финансиран от френското посолство, през 2019 г. е трасиран колоездачния маршрут „ВелоЕрул“. През 2022 г. е осъществено първото издание на планинския маратон „ТрънУлтра Рън“. В неговото навечерие самата Р.Б. превръща дома си в Ерул в къща за гости.

Случай 2

Ф.К. също е роден и израснал в София. Подобно на Р.Б. прекарва летните ваканции на село в свогенското с. Желен, където през 70-те години на ХХ век баба

¹²⁹ Вж. неговия публицистичен материал „Цяла България Трън гледаше“, поместен в „Дневник“ на 12.06.2017г. https://www.dnevnik.bg/analizi/2017/06/12/2987530_ciala_bulgaria_trun_gledashe/#comments (25.01.2023).

¹³⁰ В YouTube канала си той публикува своя кратък филм „The final blow for Bulgaria – mining concessions“, посветен на случая с минната перспектива на Трънско и на опасностите, които тя създава. <https://www.youtube.com/watch?v=vpd-F4dmPnc&t=5s> (25.01.2023).

¹³¹ Вж. видеоматериала „Братята Кубрат и Тервел Пулеви, Да за чиста трънска природа“, публикуван в YouTube канала на сдружение „Да за Трънско“. https://www.youtube.com/watch?v=YNc_mE_N0to (25.01.2023).

¹³² Вж. например материала „Алпинистът Боян Петров повежда изкачване срещу златодобива в Трън“, поместен на 12.03.2017 г. в OFFNews. <https://offnews.bg/obshtestvo/alpinistat-boian-petrov-povezhda-izkachvane-sreshtu-zlatodobiva-v-tran-649587.html> (25.01.2023).

¹³³ Вж. и интервю с музиканта: „Васко Кръпката за музиката с кауза и концерта му в чест на трънския референдум“, публикувано на 5.05.2018 г. в OFFNews. <https://offnews.bg/interviu/vasko-krapkata-za-muzikata-s-kauza-i-kontcerta-mu-v-chest-na-transkia-680037.html> (25.01.2023).

му е купила къща, ползвана като вила. Още като дете той обича да прекарва време сред природата и след като завършва средното си образование в столицата в самото начало на новото хилядолетие, заминава да следва естествени науки във Франция. Разочарован от твърде теоретичните за вкуса му занятия в университета, прекъсва обучението си след две години. За да бъде по-близо до природата, заминава за о. Реюнион в Индийския океан, отвъдморски департамент на Франция. Формално се записва в местния университет, за да получи легален статут да живее там. Скоро открива група хора, живеещи изолирано високо в планината и поддържащи земеделско стопанство, следвайки принципите на т.нар. *пермакултура*¹³⁴. Впечатлен от начина им на живот, Ф.К. се установява да живее при тях, да помага като доброволец и да усвоява знания за пермастопанството. Когато през 2005 г. на гости му идват майка му и сестра му, те му предлагат да се прибере в България и около наследената от баба му къща в Желен да приложи придобитите знания и умения в пермаземеделieto. Малко след това пристига съобщение от френското правителство, че в срок от 40 дни трябва да напусне острова, тъй като междувременно е изгубил студентските си права. Така Ф.К. се връща в България, установявайки се именно в с. Желен.¹³⁵

Започва да търси друг имот в селото; този, наследен от баба му, е в центъра на селото, а той иска по-неблагоприятни условия, където да приложи знанията си. Изборът му е място в махала, отдалечена на повече от 4 км, с достъп по черен горски път. С финансова помощ на сестра си купува имота, върху който има три стари кирпичени къщи. Там изгражда своята пермакултурна ферма и започва да ремонтира къщите. По думите му посвещава първите седем години на това да наблюдава и да изучава живота на местните. В организираното пермастопанство използва наученото от о. Реюнион, но черпи и от местните знания и практики, същевременно се старее да споделя собствения си опит. Организира прожекции на екологична тематика върху сградата на кметството. Подема екоинициативи, в които включва ученици от близкия гр. Своге, и работи по проекти на европейската програма „Младешта в действие“. Започва ежегодно провеждане на деветдневен събор, посветен на теми като екоземеделие и опазване на околната среда, природна медицина и профилактика, социална и икономическа взаимопомощ и др.¹³⁶ С времето съборът започва да събира по няколкостотин души от страната и

¹³⁴ Пермакултурата е формулирана като концепция от Бил Молисън и Дейвид Холмгрен в противовес на съвременните индустриализирани методи на земеделие, които те смятат за неустойчиви. Вместо това авторите предлагат възприемането на традиционни, или „естествени“, подходи на селскостопанско производство (Mollison & Holmgren, 1978, pp. 3 – 11). Това е „философия на работа със, а не срещу природата; на продължително и задълбочено наблюдение, а не на продължително и необмислено действие; на поглед към екосистемите и хората във всичките им функции, вместо на очакване единствено на добиви от тях; на това да позволим на екосистемите да покажат собственото си развитие и еволюция“ (Mollison, 1979, p. 1). Пермакултурният подход настоява за учене от стари местни селскостопански практики, които разглежда като по-устойчиви и съществуващи в относителен баланс с околната среда (Holmgren, 2002, p. 1).

¹³⁵ Селото е полупланинско и в края на 2022 г. наброява 199 души по данни на ГРАО.

¹³⁶ Вж. например съобщение за Осмия летен събор през 2014 г. www.mirbg.info/проектът/събития/осми-летен-събор-на-тринога-и-м-и-р (25.01.2023).

чужбина. В резултат от тези нови инициативи влиза в конфликт с част от хората в селото, но спечелва симпатиите на други.

Стремежът на Ф.К. е да популяризира идеите си и да привлече още заселници в селото, за да създаде първата екообщност в България. Макар и непостигнал тази си цел изцяло, факт е, че през последното десетилетие селото става притегателен център за други млади хора от страната и чужбина, които развиват около 20 сходни инициативи, свързани с бягство от и промяна на градския начин на живот. Към момента, след като е преустроил две от старите къщи в „екодом“, Ф.К. приема доброволци, които помагат в различни дейности във фермата, последователи за обучения, както и туристи, изкушени от екологичния и селския туризъм. Често застава начело на граждански инициативи в селото, например забавил се ремонт на свлачище, повредило единствения път за достъп до селото.¹³⁷

Случай 3

Е.С. е францужойка с образование в областта на екологията. Съвсем млада, през 2006 г. идва в България по линия на младежките доброволчески програми на Европейския съюз. Стажът ѝ е в сдружение „Обществен център за околна среда и устойчиво развитие“ (ОЦОСУР), гр. Варна. Една инициатива за почистване на плажа я отвежда от морския град в разположеното едва на 2 км от морето шабленско с. Езерец¹³⁸. Пленена била от красотата на мястото – просторната и незастроена плажна ивица, Езерецкото езеро с неговото биоразнообразие и селото с хората и облика си. Срещнала и настоящия си съпруг тук и така решила да остане. Основният поминък на двойката е пчеларството. Научава български и с позитивното си поведение и общителността си успява да се впише в местната среда, до степен, че през 2020 г. е избрана за секретар на местното читалище. От тази си позиция дава началото на много нови инициативи в селото, привличайки и външни партньори.

От една страна, дейностите целят да сплотят местната общност, но от друга, привличат множество външни участници и посетители. Основен фокус са екологията и опазването на местни традиции. В рамките на читалищния събитийен календар Е.С. организира дейности за възрастните хора – с тяхна помощ е организирана етнографска сбирка, събрани са стари снимки, възстановена е певческата група към читалището, като самата тя е част от нея и изпълнява добруджански народни песни. През летните месеци организира арт работилници за деца, където използват и събрани отпадъци, и подръчни естествени материали, с които изработват разнообразни предмети. Търсен акцент е и срещата на

¹³⁷ Участието му е документирано в репортаж за проблема по Нова телевизия, като той е един от интервюираните жители на селото. <https://nova.bg/news/view/2021/06/04/329082/свлачище-поглъща-единствения-път-до-села-край-своге> (25.01.2023).

¹³⁸ Селото се намира в Крайморска Добруджа и в края на 2022 г. наброява 135 души по данни на ГРАО.

поколенията – дейност в тази посока например е изработването на летописна книга на селото, като за целта децата записват разкази за миналото на селото от възрастните. Е.С. прави читалището основен партньор на ОЦОСУР – Варна в ежегодното организиране в селото (още от 2010 г.) младежки еколагер – елемент от програмата е среща на младежите с местни жители, от които да научат неговата история, поминък и традиции.

В партньорство с друго национално сдружение – „БГ Бъди Активен“, през 2020 г. Е.С. дава начало на инициативата „Място Езерец“, чиято цел е ангажиране на местната общност с обновяване и поддържане на публичните пространства в селото. „Място Езерец“ организира ежегодно почистване на плажа с арт инсталации, направени от събрания боклук, както и провеждането на „Зелени дни в с. Езерец“, малък екологичен фестивал, чийто основен фокус е рециклирането и разделното събиране на отпадъци. Чрез активизма си и това своеобразно неформално обучение на местните от различни поколения в разделно събиране на отпадъци, малкото село успява дори да получи контейнери за целта. За разнообразните събития, които читалището организира, Е.С. се свързва с различни творци от района, създавайки им допълнителни възможности да продават занаятчийски си изделия. Стреми се да оползотвори всяка създадена се възможност за социално сплотяване и разнообразяване на културния живот в селото – взаимодейства с поети и писатели, хора на изкуството, музиканти, учени, като читалището става сцена за литературни четения, изложби, музикални вечеринки, беседи и др.

Желанието ѝ е местната общност, хората, живеещи постоянно и дългосрочно в селото (независимо дали са родени там, или са дошли от други населени места в страната и чужбина), да имат споделена визия за развитие, основана на щадящото използване на природните дадености и опазването на околната среда (както екологична, така и социална). Затова известно колебание и притеснение буди у нея повишилият се през последните няколко години интерес към селото. Благодарение и на дейностите, чийто основен двигател е Е.С., туристическият поток нараства, многократно се увеличават имотните сделки и разрешителните за строеж. Опасенията ѝ са, че твърде бързото нарастване на новите заселници би могло да разклати все още градящата се социална кохезия, а най-големият ѝ страх е появата на крупни инвеститори и „бетониране“ на най-ценното, което селото има – природния пейзаж.

Дискусия и изводи

Тримата респонденти, чиито истории бяха представени накратко тук, търсят по-удовлетворителен начин на живот в селска среда, тъй като не са намерили такъв в градската. И тримата герои в този текст се стремят да се потопят в местната социална и културна среда. Това им помага да станат част от местната общност и

да участват в социални мрежи на местно ниво. Последното им дава достъп до местни ресурси и информация, част от „спояващия“ социален капитал, улеснявайки процеса на намиране на поддръжници и последователи за техните социокултурни инициативи. Местното „вкореняване“ на тримата обаче не е лесно и подразбиращо се. Те се различават значително от мнозинството местни жители по отношение на светогледа и възгледите си за заобикалящата ги среда. Тези различия произтичат от предишния им житейски опит, който понякога предизвиква напрежение и конфликти с част от местното население. Чрез взаимодействията в рамките на местната общност обаче отношенията непрекъснато се предоговарят и преформулират.

От друга страна, благодарение на своето образование, трудов опит, социална среда и т.н. в града те са получили достъп до по-широки социални мрежи, ресурси и знания, част от „съединяващия“ социален капитал. В това отношение, за разлика от местните, на които често им липсва съответната социална чувствителност, по-широкият поглед и разнообразният опит на тримата „нови“ селяни са предпоставка да съзрат един или друг социален проблем, но и да идентифицират възможности и изработят стратегии за решаването му, като мобилизират и преплитат местни и извънместни мрежи и социален капитал (Bosworth & Atterton, 2012, p. 267). Това е в основата на тяхната социална ангажираност и гражданска активност, които привнасят в съответното място. Насърчавайки непознати или по-рядко срещани практики и дейности, те допринасят за социокултурната трансформация на съответното място, за промяната на културния пейзаж, за преодоляването на периферността, характерна за селските райони у нас, и дори за разнообразяването на възможностите за препитание на местните жители.

Така, в резултат от подобни процеси, не само в социокултурен план, но и в сферата на икономиката наблюдаваме развитие на нови извънградски общности (Nefedova, Pokrovskiy & Treivish, 2016, p. 196), които са много по-различни от класическите селски. Причини за това са и високата социална и пространствена мобилност, бързите комуникации и новите информационни технологии, които само преди десетилетие-две не съществуваха. Това насочва вниманието към нещо, което се очерта като водеща идея изобщо в анализа на етнографските данни, събрани в рамките на изследването: необходими са преразглеждане и нов анализ на дихотомията село – град, като се изостави полюсното противопоставяне и вниманието се насочи към пространственото развитие на социалните мрежи и потоците, циркулацията на хора, знания и идеи. Този подход и проучването на подобни на описаните в този текст случаи биха били продуктивни и при формулирането и прилагането на адекватни политики за местно и регионално развитие.

Библиография

Златанова, В. (2014). Причини за миграцията към селата. В Г. Колева (съст.). *Дългото пътуване към селото* (с. 104 – 113). Троян: Аля.

Маламова, Н. (2014). Заетост в земеделието – (не)възможно поле за реализация на мигриращите към селата. В Г. Колева (съст.). *Дългото пътуване към селото* (с. 172 – 182). Троян: Аля.

Матанова, Т. (2019). *Немци в България*. София: Парадигма.

Микова, Р. (2020). Депопулацията на селските райони в България за периода 2001 – 2017. *Население*, том 38, кн. 2, 243 – 256.

Пилева, Д. и Марков, И. (2023). Контраурбанизация и предприемачество в България в началото на XXI век. Във В. Васева, И. Кюркчиева и др. (съст.). *Етнографски проблеми на народната култура*, том 13. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, под печат.

Пилева, Д. и Периклиева, В. (2022). От съставителите. Миграцията към селото. Социокултурни измерения и изследователски перспективи. *Българска етнология*, том 48, кн. 1, 5 – 12.

Покровский, Н. Е. (2005). Тенденции клеточной глобализации в сельских сообществах современной России: теоретические и прикладные аспекты. В Н. Е. Покровский и С. М. Бобылев (ред.). *Современный Российский север. От клеточной глобализации к очаговой социальной структуре* (с. 4 – 10). М.: Сообщество профессиональных социологов.

Покровский, Н. Е. (2017). Новые социальные смыслы пространства России: теоретические и региональные аспекты. В А. В. Тихонов (отв. ред.). *Россия и мир: глобальные вызовы и стратегии социокультурной динамики* (с. 93 – 99). М.: ФНИСЦ РАН.

Покровский, Н. Е. и Николаева, У. Г. (2014). Ближний Север в контексте мировых трендов (вопросы теории). В Н. Е. Покровский и Т. Г. Нефедова (ред.). *Потенциал Ближнего Севера: экономика, экология, сельские поселения* (с. 451 – 486). К 15-летию Угорского проекта. М.: Логос.

Рангелова, Д. (2016). *Британската общност в България в началото на XXI век*. Дисертация. Великотърновски университет.

Austin, J., Stevenson, H. & Wei-Skillern, J. (2006). Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 30, Issue 1, 1 – 22.

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Bell, M. (1994). *Childerley: Nature and Morality in a Country Village*. Chicago: University of Chicago Press.

Bosworth, G. (2008). Entrepreneurial In-Migrants and Economic Development in Rural England. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, Vol. 6, Issue 3, 355 – 369.

Bosworth, G. (2009). Education, Mobility and Rural Business Development. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 16, Issue 4, 660 – 677.

Bosworth, G. (2010). Commercial Counterurbanisation: An Emerging Force in Rural Economic Development. *Environment and Planning A: Economy and Space*, Vol. 42, Issue 4, 966 – 981.

Bosworth, G. & Atterton, J. (2012). Entrepreneurial In-migration and Neoendogenous Rural Development. *Rural Sociology*, Vol. 77, Issue 2, 254 – 279.

Bosworth, G. & Finke, H. B. (2020). Commercial Counterurbanisation: A Driving Force in Rural Economic Development. *Environment and Planning A: Economy and Space*, Vol. 52, Issue 3, 654 – 674.

Castells, M. (2004). *The Network Society: A Cross-Cultural Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.

Dimova, R. (2017). Land, Labour and Rural Downshifting in Post-Socialist Bulgaria. *Ethnologia Balkanica*, Vol. 19, 101 – 120.

Gilligan, J. (1987). Visitors, Tourists and Outsiders in a Cornish Town. In M. Bouquet & M. Winter (Eds.). *Who From Their Labours Rest? Conflict and Practice in Rural Tourism* (pp. 65 – 82). Aldershot: Avebury.

Hamnett, C. R. (1992). House-Price Differentials, Housing Wealth and Migration. In A. G. Champness & A. J. Fielding (Eds.). *Migration Processes and Patterns: Volume 1 – Research Progress and Prospects* (pp. 55 – 64). London: Belhaven.

Holmgren, D. (2002). *Permaculture. Principles and Pathways beyond Sustainability*. Hepburn, Victoria: Holmgren Design Services.

Kalantaridis, Ch. & Bika, Z. (2006). In-migrant Entrepreneurship in Rural England: Beyond Local Embeddedness. *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol. 18, Issue 2, 109 – 131.

Martynovich, M. (2017). The Role of Local Embeddedness and Non-local Knowledge in Entrepreneurial Activity. *Small Business Economics*, Vol. 49, Issue 4, 741 – 762.

Mitchell, C. J. A. & Madden, M. (2014). Revisiting Commercial Counterurbanization: Evidence from Rural Nova Scotia. *Journal of Rural Studies*, Vol. 36, 137 – 148.

Mollison, B. & Holmgren, D. (1978). *Permaculture One: A Perennial Agricultural System for Human Settlements*. Tyalgum: Transworld Publishers

Mollison, B. (1979). *Permaculture Two: Practical Design for Town and Country in Permanent Agriculture*. Stanley: Tagari.

Murdoch, J. (2006). Networking Rurality: Emergent Complexity in the Countryside. In P. Cloke, T. Marsden & P. Mooney (Eds.). *Handbook of Rural Studies* (pp. 171 – 184). London: Sage.

Murdoch, J., Lowe, P., Ward, N. & Marsden, T. (2003). *The Differentiated Countryside*. London: Routledge.

Nefedova, T. G. & Pokrovskiy, N. E. (2018). Terra Incognita of the Russian Near North: Counter-Urbanization in Today's Russia and the Formation of Dacha Communities. *European Countryside*, Vol. 10, Issue 4, 673 – 692.

Nefedova, T. G., Pokrovskiy, N. E. & Treivish, A. I. (2016). Urbanization, Counterurbanization, and Rural-Urban Communities Facing Growing Horizontal Mobility. *Sociological Research*, Vol. 55, Issue 3, 195 – 210.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster Paperbacks.

Savage, M., Barlow, J., Dicken, P. & Fielding, T. (1992). *Property, Bureaucracy and Culture: Middle Class Formation in Contemporary Britain*. London: Routledge.

Steinerowski, A., Jack, S. & Farmer, J. (2008). Social Entrepreneurship in a Rural Context: an Over-ideological State? *Journal of Rural Enterprise and Management*, Vol. 4, Issue 1, 20 – 38.

Stockdale, A. (2006). Migration: Pre-requisite for Rural Economic Regeneration? *Journal of Rural Studies*, Vol. 22, Issue 3, 354 – 366.

Феминизмът и българското кино. Пропуснахме ли нещо?

Предизвикан от движението #MeToo с неговите бунтарски идеи и действия, един изцяло женски български филмов екип създава безпрецедентен за националното кино разказ за насилието, самотата, лесбийската любов и мъжката арогантност. С филма си „Жените наистина плачат“ авторките Мина Милева и Весела Казакова, млади създателки на протестно документално кино и феминистки, заявяват своите идеи за пол и идентичност, за брака като пространство на равноправие в едно доминирано от мъже общество. Те са водени от идеята, че преживяванията на жените трябва да бъдат изразени чрез изкуството. Дързостта им обаче остана negliжирана или рутинно коментирана в София.

Казусът с игралния филм „Жените наистина плачат“¹³⁹ поставя разнообразни въпроси по няколко основни теми на либералното общество, и по-специално правата на жените и доминиращите хетеросексуални ценности в българското общество. „Нужни са ни хора, които могат да рушат границите чрез киното, да проправят нови пътища“, казва Мина Милева (Алмалех, 2021). „Все по-безинтересни са външните причинно-следствени сюжети от сорта на „Бързи и яростни“, „Умирай трудно“. Те са част от мъжкия свят и светоглед, от мъжката гледна точка“, споделя още тя. Героините на „Жените наистина плачат“ са точно такива. Създадени и изиграни от жени.

Може би това е и причината за странната съдба на филма.

Какво представлява темата за женското участие в българското изкуство? Възможният отговор е, че нашенската версия на #MeToo подрани. Консервативните нагласи все още преобладават, дори в законодателно отношение, както е случаят с неприетата Истанбулска конвенция срещу домашното насилие. Сюжетът на филма откровено показва джендър дистанциите към престъпленията срещу жените, пренебрегваните или дискриминирани гей права. Друг възможен отговор звучи в думите на известния канадски режисьор Тео Ушев: „В България продължава да има системен расизъм, системен сексизъм и системен културен дениализъм“ (Булевард България 2021).

Ще се върнем по-долу към конфликта между патриархалните нагласи и феминисткия филмов заряд на Мина Милева и Весела Казакова. Преди това нека припомним как творбата им бе приета в столицата на европейското изкуство. „Жените наистина плачат“ има голям успех на авторитетния фестивал в Кан през

¹³⁹ „Жените наистина плачат“ (2021), реж. Мина Милева, екип: Биляна Казакова, Катя Казакова, Весела Казакова, Ралица Стоянова, оператор: Димитър Костов. Автор на идеята е актрисата Биляна Казакова. Филмът е вдъхновен от събитията около решението на България през 2018 г. да не ратифицира международната Истанбулска конвенция, насочена към предотвратяване на насилието над жени и домашното насилие.

май 2019 г. В публикации на различни кинописания „Жените наистина плачат“ с Мария Бакалова се определя като „изгарящ обвинителен акт за отношението на България към жените“ (Маргиналия, 2021). В първата рецензия пък от международната филмова критика, дала тон на възхита към българките веднага след прожекцията на филма в Кан, се посочва участието на Мария Бакалова, номинирана за „Оскар“ за участието си във филма на Саша Коен „Борат-2“. Заради начина, по който авторките смесват личното и политическото, критикът на Screen International сравнява българския филм с румънския „4 месеца, 3 седмици и 2 дни“, който през 2008 г. бе награден със „Златна палма“ в Кан. *„Животът на тези жени разкрива състоянието на нацията“*, заключава той.

Можем да обобщим, че европейската филмова журналистика и гилдийните среди включват „Жените наистина плачат“ в различни престижни фестивални програми и специализирани прожекции. Навсякъде филмът се посреща като събитие на новата вълна феминизъм от Източна Европа, особено окрилена от движението #MeToo. Авторитетният „Варайъти“ отбелязва иронично: *„Филмът действа като рядка конска муха, чието ухапване предизвиква остра алергична реакция върху тънката кожа на българския кинематографичен елит“* (Симеонова, 2021). Режисьорките и продуцентки Мила Минева и Весела Казакова биват поканени същото лято за жури в авторитетен фестивал в Рим.

Не така бе посрещнат филмът у нас.

Тръгването на „Жените наистина плачат“ към българския екран бе в голяма степен възпрепятствано от ограниченията поради пандемията от COVID-19. Реално по софийските и провинциалните екрани филмът е показан през следващата година. Благодарение на активността на създателките си той взривява социалните мрежи с вече споменатите теми. Освен половото насилие и спецификата на женската сексуалност, зрителите отбелязват и стигмата на ХИВ болните и гей любовта във филмовия разказ. Реакциите са преобладаващо похвални, личи откровената женска съпричастност към дръзналите да разрушат табутата в едно очевидно консервативно-патриархално общество.

Любопитно е как Мила Минева представя замисъла на филма си: *„Жените наистина плачат“ е изцяло женски, но филмът не е създаден с цел да разделя на два противоположни лагера мъже – жени. Историите, разказани в него, по-скоро приобщават и се оказва, че въпреки женската тематика много зрители мъже го намират за вълнуващ“* (Минева, 2021). Младата режисьорка отваря посланията на лентата към различни киноаудитории. Въпреки усилията ѝ това не се случва.

На какво се дължат различните от европейските български реакции?

Ето статуса на известната писателка Милена Фучеджиева: *„Най-после гледах „Жените наистина плачат“. Това е филм, който те ранява непрекъснато с ранените си героини. Безумно искрен, директен, гневен, безкомпромисен. Отдавна не бях гледала такова кино. Не е лесно да си жена, изисква ежедневно*

да се бориш със себе си или с други за да не правиш компромиси. Сложен филм за България, защото жените тук отричат този тип битка, а залагат на подмолните средства, независимо, че тези средства в повечето случаи са за сметка на жените. Екстремно анти-мъжки филм, което на моменти ми идваше в повече, но пък и такива филми трябва да има“.

Подобни коментари се появяват и в не особено популярни сайтове, пишат се малобройни рецензии от филмови критички, налице е предпазливо интерпретиране на достойнствата на лентата.

Типична статия за първите реакции е публикация в сп. „Ева“: *„Жените и техните житейски битки и травми във втория игрален филм на дуото Мина Милева и Весела Казакова „Жените наистина плачат“ е заснет във времената на #MeToo и всички последвали инициативи, свързани с правата на жените, както и с тези за правата на хората от ЛГБТИ+-общността, с домашното насилие и т.н.“* (Иванова, 2021).

Рецензии от мъже филмови критици почти липсват! Публични реакции към предизвикателното и иновативно като киноестетика послание на женския екип, предизвикателните му ценности и идеи, както и яркото изпълнение на трите жени Биляна Казакова, Ралица Стоянова и Мария Бакалова потъват в мълчанието на авторитетната кинокритика! Изключения, разбира се, има. Ето лаконичната рецензия на Александър Донеv: *„Те предпочитат праволинейния, малко грубоват разказ, близък до документалното кино. Техният филмов език е изключително директен, на места шокиращ, лишен от каквато и да е маниерност“* (Донеv, 2021).

Когато на следващата година екипът представя в Чикаго „Жените наистина плачат“, известният режисьор Явор Гърдев написва: *„Филмът е перформативно оголване и телесен израз на съпреживяването без излишно естетизиране“.* Лаконизмът му е леко снобски, но имплицитно джeндър оцветен. Тук-там в социалните мрежи известни хора от хуманитарния елит се появяват със съмнения за филмовото майсторство на Мина Милева и Весела Казакова. Тези съмнения имат подчертано полов и сексистки характер.

В българското кино има редица режисьорки както преди комунизма, така и след него. До десети ноември това са Бинка Желязкова, Иванка Гръбчева, Мариана Евстатиева. През последните години преди промяната вече се оформя „великолепна седморка“ на създателки на игрално и документално кино – Иглика Трифонова, Елдора Трайкова, Адела Пеева, Ралица Петрова, Светла Цоцоркова, Надежда Косева, до които се нарежда и Мина Милева. Но проблемите, които са в основата на нейния филм „Жените наистина плачат“, са напълно непознати, срамливо неизговорени у нас. Милева има сложен кинематографичен бекграунд. Документалната лента „Чичо Тони“, посветена на Държавна сигурност (2017), предизвиква буквалното ѝ остракиране от местните журита. Филмът не се допуска за излъчване по телевизии, не е селектиран за филмови фестивали.

И така, има сериозен риск „Жените наистина плачат“ също да потъне в небитието на естетическото си осмисляне и разпространение по кината. Никой не препоръчва неговите достойнства и революционно съдържание. Прожекцията в Дома на киното беше бурна, но след това настъпи затишие.

Трябва да се отбележи и ключовият момент във вълненията около феминисткия филм – вече споменатото участие на актрисата Мария Бакалова. Когато успехът в Кан стана публичен факт, дебатът относно нейните филмови успехи възкръсна с нова сила. В началото на 2019 г. избухна остър скандал около сексистките подмятания на известна личност (вж. повече в Димитрова, 2021) по адрес на Мария Бакалова и споменатия вече неин световен успех във филма на Саша Коен „Борат-2“, получил номинации за „Оскар“.

Авторът на тези агресивни мизогинистки коментари е известен режисьор, преподавател на младата Бакалова в НАТФИЗ. След предизвикателно-унизителните му думи последваха куп статии, статуси и участия по електронни медии на ключови елитни гласове. В по-голямата си част тези гласове бяха извън дискурса #MeToo.

На практика през казуса с Мария Бакалова, от една страна, за пръв път се избистриха два тежки конфликта – мъжкото и женското участие в изкуството и за границите на таланта и успеха. От друга страна, конфликтът се оказа и чисто поколенчески. Ако цитираната проява на сексизъм на Иван Добчев по отношение на актрисата може да бъде описана като присъща на генерацията му гледна точка към равноправието на жените, на оспорване на тяхната полова роля и унижение пред скоби на идентичността им като идентичност „втора ръка“, то нейните привърженици застанаха на точно обратните позиции. Техните послания включват целия феминистичен спектър, защита на женското достойнство, правата и честта. Както вече отбелязах, конфликтните артикулации със сигурност бяха провокирани допълнително от набралото скорост феминистко движение, започнало в САЩ.

Смелият филм на Мина Милева „Жените наистина плачат“ концентрира различните проблеми на съвместното и равноправно живеене на половете в рамките на един несъстоял се публичен дебат.

Какви обаче са причините при описаните бурни страсти около Мария Бакалова и филма „Жените наистина плачат“ феминистките от новото поколение да бъдат по-ниски от тревата?

Как и защо българският феминизъм, който в първите години след падането на Берлинската стена имаше своите върхове в лицето на Виргиния Захаријева, Миглена Николчина, Красимира Даскалова и редица други университетски преподавателки, се оказва в първата четвърт на XXI век видимо по-слаб и отново някак изолиран? Едва през 2020 г. бе публикуван сборникът „Феминистки хоризонти“ на сдружението „ЛевФем“. Включените в него авторки са предимно левите интелектуалки Калина Дренска, Леа Вайсова, Рая Апостолова, Мария Иванчева, Стоянка Енева. Илюстрацията е на изтъкнатата куиър художничка Бояна

Росса. Текстовете улавят моментната картина на положението на жените, куиър хората, феминистките и работнически мобилизации в България в края на 2018 и началото на 2019 г. Въпреки че е изготвян в контекста на появата на филма „Жените наистина плачат“, проблемите, поставени в него, и анализ на трудната му рецепция от обществото отсъстват.

Извън елитния кръг на „ЛевФем“ женските организации у нас са немалко на брой. Активистките от Български фонд на жените, Анимус и др. правят в последните години маршове срещу домашното насилие. Те се опитват да променят съдбата на злощастната Истанбулска конвенция и да помогнат за интегрирането ѝ в българското законодателство. По правило, в женските неправителствени организации (НПО) участват образовани студентки, отново преподавателки от университети, журналистки. На протеста през 2019 г. срещу насилието над жени се бяха събрали 500 – 600 участнички. Следващата година броят им спадна.

ЛГТБИ активизмът също е с маргинални измерения. Като оставим настрана адвокатките, посветени на битката около правото на еднополовите двойки за осиновяване на деца, водена с неравен успех в България, въпреки спечелването на дело в ЕСПЧ, правозащитното гей движение на практика няма особени успехи. Докато в една Словакия вече е приет закон за правата на еднополовите бракове, в България подобна тема се влачи с години, без видимо да излезе извън рамките на скромната публичност от съмишленици.

Последната конференция на цитираната организация „ЛевФем“ съсредоточава усилията си върху нуждата от публични политики и законодателство, проблеми на демократичното, подпомагане на жертви на трафик, наркотици (Дренска, 2019). В общи линии НПО езикът е свит, тясно експертен, липсва самочувствие, че може да се влияе на обществото като цяло. В последно време това проличава най-силно в контекста на бурята около „Жените наистина плачат“. Буря, която мина приглушено за идентифицираните като застъпници на активистките и прогресистки значими слоеве от обществото.

Европейските и американските културни участници в движенията за женски права стимулират обществото като институции, медии, съдебна и законодателна власт да предлагат системно филтри срещу традиционното поведение на мъжете, включително агресивност, конкурентоспособност. В публичното си поведение те извеждат и отстояват грижата, сътрудничеството и егалитаризма между половете. Успяват да победят консервативните навици и пълноценно да включат жените в процесите на вземане на решения и в определени области в обществото.

За съжаление, българският случай е друг. И това бе особено видимо в слабата защита или буквално negliжирането на новаторския и бунтарски дух и послания на филма „Жените наистина плачат“. Ако не бяха застъпническите статуси в социалните медии и промотирането на филма в чужбина, творческите усилия на Мина Милева и Весела Казакова щяха да пропаднат напълно.

Признанието на този идеен и естетически прецедент в българската кинематография все още предстои. Отсъствието на значими изследвания на зрителските реакции на женската публика, липсата на многоаспектен дебат по проблемите, които филмът поставя, имат своите причини. „Жените наистина плачат“ показва спешната нужда от промяна със свирепа неотложност, цялостност, почтеност и задълбоченост в кино стилистиката...

Проветряването на мизогинисткия и дискриминационен въздух в обществото ни беше отложено за по-добри времена. Остава да се осмисли колко са нужни хора, които могат да рушат границите чрез киното и да проправят нови пътища. И не само в киното...

Библиография

Алмалех, Зелма (2021). *Весела Казакова и Мина Милева – изпълнени със страст и целеустременост.* <https://xn--b1agjhxg2e.com/post/657702986628448256/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B8-%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D0%BF%D1%8A%D0%BB%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D1%8A%D1%81> (20.22.2022).

Булевард България (10.10.2021). *Изборът на българското предложение за „Оскар“ провокира критиките на Теодор Ушев.* <https://boulevardbulgaria.bg/articles/izborat-na-balgarskoto-predlozhenie-za-oskar-provokira-kritikite-na-teodor-ushev> (20.22.2022).

Вайсова, Леа (2022). *Изследване на нуждите на организациите, работещи за правата на жените, момичетата и уязвимите групи в България.* Български фонд за жените: София.

Димитрова, Диана (16.02.2021). *Площад Славейков.* <https://www.ploshtadslaveikov.com/ivan-dobchev-ne-sam-podgotvyal-mariya-bakalova-za-borat/> (22.10.2022).

Донев, Александър (2021). *Пет жени и един агонизиращ щъркел.* <https://kultura.bg/web/%D0%BF%D0%B5%D1%82-%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%B8-%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%80%D0%B0%D1%89-%D1%89%D1%8A%D1%80%D0%BA%D0%B5%D0%BB/> (10.10.2022).

Дренска, Калина (ред.) (2019). *Феминистки хоризонти: насилие, труд, мобилизации.* С.: ЛевФем.

Иванова, Ирина (18.09.2021). *Жените наистина плачат: на ръба на себе си.* *Ева.* <https://eva.bg/article/42172-Zhenite-naistina-plachat-Na-raba-na-sebe-si> (10.10.2022).

Маргиналия (2021). *Западната критика: „Жените наистина плачат“ с Мария Бакалова е изгарящ обвинителен акт за отношението на България към жените.* <https://www.marginalia.bg/novini/zapadnata-kritika-zhenite-naistina-plachat-s-mariya-bakalova-e-izgaryasht-obvinitelen-akt-za-otnoshenieto-na-balgariya-kam-zhenite/> (20.22.2022).

Минева, Мила (2021). Жените наистина плачат. *Официална фейсбук страница.* <https://www.facebook.com/womendocry/> (20.10.2022).

Симеонова, Цветелина (ред.) (21.07.2021). „Жените наистина плачат“: Въздействащо обвинение към патриархата в България. *Топ новини.* <https://topnovini.bg/novini/876566-kritikata-za-jenite-naistina-plachat-vazdeystvashto-obvinenie-kam-patriarhata-v-balgariya>.

Резюмета | Abstracts

Анна Кръстева

Правата на човека – от любимци на демокрацията към врагове на секуритизацията и постдемокрацията

Резюме: Статията анализира трансформацията на правата на човека от любимци на демократизацията до врагове на секуритизацията и постдемокрацията през призмата на три прехода. Първият е преходът от комунизъм към демокрация, който постави правата на пиедестал – не като реализация, но като атрибут на либералната демокрация, която беше дефинирана като цел и идеал. Демократизацията като политически проект беше реализирана с приноса както на елитите, така и на гражданите. Елитите допринесоха с плуралистична партийна система, мирна смяна на властта и геополитическо преориентиране на България. Гражданите бяха в основата на демократичната трансформация, която те гарантираха по два начина: чрез относително високата си ангажираност към демократичните ценности и чрез протестите като желание да действат като коректив на безотговорно и неефективно управление. Вторият е преходът от крехката посткомунистическа демокрация към националпопулизъм и постдемокрация, който поведе кръстоносен поход срещу правата на малцинства, мигранти, ЛГБТ и всякакви различни и набеди техните защитници за предатели и врагове на традицията и национализма. Статията анализира проявите и последствията на трансформацията от секуритизацията като паник политика до хегемонизация на секуритизацията. Тя аргументира тезата, че ако заплахите и кризите не съществуваха, промотърите на секуритизацията щяха да ги изобретят. Активистката гражданственост не успява да осъществи трети преход, да неутрализира или преобърне негативния популистко-секуритарен тренд, но отстоява алтернатива на мейнстрийм популизма, обогатява и развива правата чрез екологични, природозащитни, климатични мобилизации, вдъхновява активен контекстаторен граждански етос. Нормативният патос на статията е резюмиран в мотото „Ние сме учени, които искат да променят света“ (Schhrbanen and Cherby, 2006), което изразява амбицията за активна общност, стремяща се да промени наративите, нагласите, политиките.

Ключови думи: човешки права, секуритизация, демократизация, постдемокрация, граждански активизъм, гражданственост.

Anna Krasteva

Human rights – from friends of democracy to foes of securitization and post-democracy

Abstract: The article analyzes the transformation of human rights from favorites of democratization to enemies of securitization and post-democracy through the lens of three transitions. The first is the transition from communism to democracy, which placed

rights on a pedestal – not as a realization, but as an attribute of liberal democracy, which was defined as a goal and an ideal. Democratization as a political project was realized with the input of both elites and citizens. The elites contributed to a pluralistic party system, a peaceful change of power and a geopolitical reorientation of Bulgaria. Citizens were at the heart of democratic transformation, which they supported in two ways: through their relatively high commitment to democratic values and through protests as a desire to act as a corrective to irresponsible and ineffective governance. The second is the transition from fragile post-communist democracy to national populism and post-democracy, which has led a crusade against the rights of minorities, migrants, LGBT, and castigated their defenders as traitors and enemies of tradition and nationalism. The article analyzes the manifestations and consequences of the transformation from securitization as a panic policy to the hegemony of securitization. She argued that if threats and crises did not exist, securitization promoters would have invented them. Activist citizenship fails to make a third transition, to neutralize or reverse the negative populist-securitarian trend, but it stands for an alternative to mainstream populism, enriches and develops rights through green. environmental, climate mobilizations, inspires an active contestatory citizen ethos. The normative pathos of the article is summed up in the motto “We are scholars who want to change the world” (Schhrbanen & Cherby, 2006), which expresses the ambition of an active community seeking to change narratives, attitudes, policies.

Keywords: human rights, securitization, democratization, post-democracy, civic activism, citizenship.

София Стоименова

Кризите през XXI век и необходимостта от холистичен подход в работата на хуманитарните организации

Резюме: Живеем в свят на динамични, взаимосвързани предизвикателства и „изненадващи“ събития, които принуждават цялата хуманитарна система постоянно да се променя и подготвя, да има по-добри подходи за справяне с нови проблеми и възникващи нужди, без да „забравя старите“. В тази глобализация на нестабилност и хуманитарни предизвикателства нашата съвместна реакция трябва да бъде преосмислена, за да бъде адекватна.

Холистичният подход предопределя работа с много и различни партньори – правителство, институции, академични среди, НПО, медии, местни власти, местни общности и др. Взаимодействието и сътрудничеството с всички партньори и местни участници ще бъдат от решаващо значение за бъдещото ни развитие, за да обединяваме усилията си, да използваме напълно потенциала си и да работим по-добре заедно.

Целта ще бъде консолидиране на опит и експертиза, предвиждане и определяне на ключови приоритети, адаптиране, консултиране и сътрудничество при предприемане на изпреварващи стъпки, подобряване на координацията и

адекватността при изпълнение на дейностите за ефикасно и ефективно реагиране във все по-сложна хуманитарна среда.

Ключови думи: хуманитарни организации, сътрудничество, кризи.

Sofia Stoimenova

The 21st century crises and the need for a holistic approach in the work of humanitarian organisations

Abstract: We live in a world of dynamic, interconnected challenges and "surprise" events that force the entire humanitarian system to constantly change and prepare, to have better approaches to address new problems and emerging needs without "forgetting the old". In this globalisation of instability and humanitarian challenges, our joint response must be rethought to be adequate.

A holistic approach entails working with many different partners - government, institutions, academia, NGOs, media, local authorities, local communities, etc. Interaction and collaboration with all partners and local actors will be crucial for our future development to join forces, to fully exploit our potential and to work better together.

The aim will be to consolidate experience and expertise, anticipate and identify key priorities, adapt, advise and collaborate on pre-emptive steps, improve coordination and adequacy in the implementation of activities to respond efficiently and effectively in an increasingly complex humanitarian environment.

Keywords: humanitarian organizations, cooperation, crises.

Евелина Стайкова

От универсализация на правата на човека до дехуманизация на определени групи: примерът на мигрантите

Резюме: Настоящият текст прави опит да покаже пътя от еволюцията на концепцията за правата на човека през вероятно нейната поанта, свързана с универсализацията на идеята благодарение на Всеобщата декларация за правата на човека на Организацията на обединените нации (ООН), до съвременните прояви на деволуция, които може да бъдат открити във формите на дехуманизация на определени групи хора. Анализът илюстрира тезата за криза в правата на човека през примера на определени миграционни фигури, които много често биват описвани по начини, представящи ги като по-малко от хора, което създава антимигрантски настроения сред обществата, а повлиява и самите миграционни политики, които стават все по-рестриктивни и антихуманни.

Ключови думи: права на човека, мигранти, ООН, дехуманизация, популизъм, радикализация.

Evelina Staykova

From universalization of human rights to dehumanization of certain groups: the example of migrants

Abstract: The present text attempts to show the path from the evolution of the concept of human rights, through perhaps its panacea, related to the universalization of the idea thanks to the Universal Declaration of Human Rights of the United Nations (UN), to the contemporary manifestations of devolution that can be found in the forms of dehumanization of certain groups of people. The analysis illustrates the thesis of a human rights crisis through the example of certain migrant figures who are very often portrayed in ways that present them as less than human, which creates anti-migrant sentiments among societies, and influences migration policies themselves, which are becoming increasingly restrictive and anti-human.

Keywords: human rights, migrants, UN, dehumanization, populism, radicalization.

Антоний Тодоров

Демокрациите под натиска на войната

Резюме: Статията дискутира въздействието на военните конфликти върху либералните демокрации на Запада. Защиаваната теза е, че войните по принцип представляват значителен риск за демокрациите и ефектите им застрашават принципите на демократичното управление. Вниманието е към въздействието на войната в Украйна от 2022 г. насам върху демокрациите от Европейския съюз и начините, по които те реагират на антидемократичната пропаганда.

Ключови думи: демокрация, война, Украйна, пропаганда.

Antony Todorov

Democracies Under the Pressure of the War

Abstract: The article discusses the impact of military conflicts on the Western liberal democracies. The author states that wars in principle pose a significant risk to democracies and their effects threaten the principles of democratic governance. The focus is on the impact of the 2022 war in Ukraine on EU democracies and how they respond to anti-democratic propaganda.

Keywords: democracy, war, Ukraine, propaganda.

Димитрина Петрова

Дискриминация при извънредни ситуации

Резюме: Обвинението в дискриминация се чува често във времена на кризи. От друга страна, понятието за дискриминация, така като е дефинирано в различни правни системи, рядко се разбира правилно извън тесен кръг от специалисти, дори и без да ги има усложняващите обстоятелства във време на криза. То често се смесва с други нарушения на човешки права и дори се разбира още по-широко, като несправедливост изобщо. Но видовете дискриминация – пряка и непряка,

тормоз, отказ на разумна акомодация, дискриминация по възприятие и по асоциация и т.н. – имат точни определения, а отговорът на всеки от поставените и подобни на тях въпроси изисква анализ, свързан със защитения признак, елементите на забраненото поведение, компаратора, възможните оправдания на неравното третиране и валидните критерии за такова третиране. В кризисни времена недопускането на дискриминация става още по-важно за оцеляването на демокрацията. Настоящата статия търси отговор къде се позиционира България на този фон.

Ключови думи: дискриминация, човешки права, България.

Dimitrina Petrova

Discrimination in emergency situations

Abstract: The charge of discrimination is often heard in times of crisis. On the other hand, the concept of discrimination, as defined in various legal systems, is rarely properly understood outside a narrow circle of professionals, even without the complicating circumstances of times of crisis. It is often conflated with other human rights violations, and even more broadly understood as injustice in general. But the types of discrimination – direct and indirect, harassment, denial of reasonable accommodation, discrimination by perception and by association, and so on – have precise definitions, and answering each of the questions posed and others like them requires an analysis relating to the protected characteristic, the elements of the prohibited conduct, the comparator, the possible justifications for the unequal treatment, and the valid criteria for such treatment. In times of crisis, non-discrimination becomes even more important for the survival of democracy. This article seeks to answer where Bulgaria is positioned against this background.

Keywords: discrimination, human rights, Bulgaria.

Живко Минков

Социални права и социална политика във време на нетипичен кризисен цикъл

Резюме: Статията се фокусира върху способността на европейските общества и българското общество да посрещнат негативните социални последици от разгръщания се след 2019 г. нетипичен кризисен цикъл на развитие. Той води до сериозна промяна в базовите условия на развитие, особено за Европейския съюз. Промяната вече има своите негативни социални последици и те ще продължат да се разгръщат и задълбочават. Водещият въпрос в това отношение е не само какви антикризисни мерки бяха предприети, а и дали Европа, и в частност България, да отговори на дългосрочните социални предизвикателства.

Ключови думи: нетипичен кризисен цикъл, социални последици, социална политика, антикризисни мерки.

Zhivko Minkov

Social rights and social policy in time of untypical crisis cycle

Abstract: The study is focused on the capability of the European and Bulgarian societies to address and cope with the negative social effects coming from the untypical crisis cycle started at the end of 2019. The crisis cycle brings serious structural change into the existing basic preconditions for our social and economic development – especially for the European Union. The change has already had and will have its negative social consequences in the future. The leading question here is not only about the adequacy of the anti – crisis measures implemented until now but also whether Europe and Bulgaria are prepared to meet the long-term social challenges.

Keywords: untypical crisis cycle, social consequences, social policy, anti-crisis policy.

Катерина Йочева

Европейският съд по правата на човека като механизъм за наблюдение на изпълнението по Европейската конвенция за правата на човека

Резюме: Европейският съд по правата на човека (ЕСПЧ) е създаден през 1959 г. като част от тристепенния (по това време) механизъм за наблюдение на изпълнението по Европейската конвенция за правата на човека (ЕКПЧ), подписана на 4 ноември 1950 г. в Рим. От създаването му досега седалището на ЕСПЧ е в седалището на Съвета на Европа, което е установено в Страсбург, Франция. В статията се разглеждат еволюцията, правната уредба и ролята на ЕСПЧ като механизъм на наблюдение на изпълнението по ЕКПЧ, както и се представят актуални статистически данни относно неговия състав и съдебната му практика.

Ключови думи: ЕСПЧ, ЕКПЧ, механизъм, статистика, съдебна практика.

Katerina Yocheva

The European Court of Human Rights as a Monitoring Mechanism of the European Convention on Human Rights

Abstract: The European court of Human Rights (ECtHR) has been established in 1959 as part of the three-level (at that time) implementation monitoring mechanism under the European Convention on Human Rights (ECHR), signed on 4 November 1950 in Rome. Since its establishment the ECtHR has its seat at the headquarters of the Council of Europe, which has been established in Strasbourg, France. Under consideration in the report are the evolution, the legal regulation and the role of the ECtHR as an implementation monitoring mechanism under the ECHR, as well as some recent statistical data regarding its composition and its case-law is presented.

Keywords: ECtHR, ECHR, Mechanism, Statistical Data, Case-law.

Ивайло Стайков

Защитата от дискриминация в областта на трудовите и социалните права в практиката на Европейския съд по правата на човека

Резюме: В изследването се анализира практиката на Европейския съд по правата на човека относно защитата от дискриминация в областта на трудовите и социалните права. Акцентът е върху прилагането от Съда на разпоредбите на чл. 14 от Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи, както и на Протокол № 12 към нея.

Ключови думи: защита от дискриминация, Европейски съд по правата на човека, Европейска конвенция за защита правата на човека и основните свободи.

Ivaylo Staykov

The protection against discrimination in the field of labour and social rights in the case law of The European Court of Human Rights

Abstract: The study analyzes the case law of The European Court of Human Rights regarding protection against discrimination in the field of labour and social rights. The emphasis is on the Court's application of the provisions of Art. 14 of the European Convention on Human Rights, as well as Protocol № 12 to it.

Keywords: protection against discrimination, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights.

Ралица Костадинова

Криминализацията и другите мерки за борба с тероризма в България

Резюме: Правната основа на антитероризма е очертана в Наказателния кодекс, който съдържа престъпленията, свързани с тероризма. Научният доклад е посветен на престъплението „тероризъм“ по чл. 108а от НК, което беше създадено през 2002 г. и последвано от редица други състави на терористични престъпления. Тяхното въвеждане в наказателното законодателство бе последвано от въвеждането на свързаните с тях превантивни мерки за противодействие на тероризма, чието обсъждане в контекста на правата на човека е наложително.

Ключови думи: тероризъм, наказателно право, права на човека.

Ralitsa Kostadinova

Criminalization and other counter-terrorism measures in Bulgaria

Abstract: The legal basis of counterterrorism is outlined in the Penal Code, which contains the terrorism-related crimes. The scientific report is dedicated to the crime of “terrorism” under art. 108a of the Penal Code, which was established in 2002 and followed by a number of other compositions of terrorist offences. Their introduction into criminal law was followed by the introduction of related preventive measures to counter terrorism, the discussion of which in the context of human rights is imperative.

Keywords: terrorism, criminal law, human rights.

Дафинка Сидова**Права на човека от екологичен характер в контекста на свободата за достоен живот**

Резюме: Основната цел на настоящия текст е да анализира връзката между екологичните права на човека и свободата за достоен живот, като един от трите стълба на Концепцията за човешката сигурност.

Ключови думи: човешка сигурност, екологични права на човека, свобода за достоен живот.

Dafinka Sidova**Environmental human rights in the context of freedom of dignity**

Abstract: This research has a primary objective related to the analysis of the correlation between environmental human rights and freedom of dignity as one of the three pillars of the Human Security Concept.

Keywords: human security, environmental human rights, freedom of dignity.

Елица Лингорски**Жилищни политики, нарушаващи правото на децата да живеят в семействата си**

Резюме: Настоящият текст предлага тезата, че съвременните български жилищни политики по отношение на голяма група крайно нуждаещи се семейства продължават да поставят редица деца в извънредно уязвима ситуация. Разгледана е хипотезата, че силно ограниченият достъп до адекватни жилищни условия за много от семействата от ромския етнос влияе косвено върху предприемането на мерки за закрила извън семейна среда. Представени са данни за преобладаващия брой деца от ромски произход в алтернативни грижи, както и емпирични наблюдения върху някои съществуващи практики на Агенцията за социално подпомагане в лицето на отдел „Закрила на детето“. Направен е преглед на актуалните тематични световни политики и политиките на ниво Европейски съюз за решаване на жилищната криза за най-бедните и уязвими хора и на поетите ангажименти по редица стратегически документи от страна на българската държава. Статията подчертава необходимостта от по-задълбочени изследвания на всички фактори, които имат връзка с гарантирането на правото на децата да бъдат отглеждани в сигурна и подкрепяща семейна среда. Разгледана е необходимостта от предприемане на спешни мерки за намаляване на свръхпредставеността на ромските деца в държавна грижа и съответно за намаляване на общия брой на децата, живеещи разделени от родителите си.

Ключови думи: жилищни политики, несигурни жилищни условия, бедност, маргинализация, алтернативни грижи, права на детето.

Elitsa Lingorski

Housing policies that violate children's right to live with their families

Abstract: This paper proposes the view that contemporary Bulgarian housing policies concerning a large group of families in great need continue to place a number of children in an extremely vulnerable situation. It offers the notion that the highly limited access to adequate housing for many Roma families indirectly influences the undertaking of child protection measures in an out-of-the family care setting. Data on the prevailing number of children of Roma origin in alternative care are presented, as well as empirical observations on some existing practices of the Social Assistance Agency on behalf of the Child Protection Department. An overview is given of the current thematic global and EU policies to address the housing crisis for the poorest and most vulnerable people and the commitments made by the Bulgarian governments under a number of strategic documents. The paper highlights the need for more in-depth research on all factors that have a bearing on guaranteeing the right of children to be raised in a safe and supportive family environment. The paper discusses the need to take urgent measures to reduce the over-representation of Roma children in state care and consequently to reduce the overall number of children living separated from their parents.

Keywords: housing policies, precarious housing conditions, poverty, marginalisation, alternative care, child rights.

Илдико Отова

Спасяване за политическа употреба: политизация на темата за съдбата на евреите в българските територии през Втората световна война в периода 2013 – 2023 г.

Резюме: Настоящата статия разглежда темата за политизацията на темата за спасяването на българските евреи през призмата на популизма.

Ключови думи: популизъм, политизация, антисемитизъм.

Ildiko Otova

Rescue for political use: Politicization of the fate of jews in the Bulgarian territories during the Second World War in the period 2013 – 2023

Abstract: This article examines the politicization of the issue of the rescue of Bulgarian Jews through the prism of populism.

Keywords: populism, politicization, antisemitism.

Алексей Пампоров

Стереотипи и социални дистанции към сирийските и украинските бежанци в три малки общини

Резюме: Статията представя експеримент за измерване на социални дистанции с контекстуално чувствителни въпроси, като методологическа алтернатива на

скалата на Богардус. Експериментът е проведен с рандомизирани извадки сред българи и роми, живеещи в три малки общини. Резултатите показват изключително големи предразсъдъци по отношение на бежанците и нежелание да се живее в съседство с тях. Интерпретацията на автора е, че емпатията по отношение на „жертвите на войната“, какъвто е водещият стереотип и за двете общности, бива потисната от апорофобия и свързания с нея страх от загуба на статус и влошаване на качеството на живота.

Ключови думи: бежанци, социални дистанции, стереотипи.

Alexey Pamporov

Stereotypes and social distances towards Syrian and Ukrainian refugees in three small “rural” municipalities

Abstract: This report discusses a methodological experiment of survey on social distances with context-sensitive questions, as an alternative to the Bogardus scale approach. The experimental design was set as randomized samples among Bulgarians and Roma living in three small municipalities. The outcomes suggested extremely high level of prejudices towards refugees and unwillingness to live with them in same neighbourhood. It is the author's interpretation that empathy for “victims of war” – which is the leading stereotype for both communities – was suppressed by aporophobia and the associated fears of loss of status and lowering the quality of life.

Keywords: refugees, social distances, stereotypes.

Ивайло Марков

Контраурбанизация, социокултурна ангажираност и местни трансформации

Резюме: Целта на статията е да изследва връзките между контраурбанизацията и социалната трансформация в селските райони. Изследването представя и анализира три конкретни случая на социокултурна ангажираност на преселили се от град в село, като обръща внимание на ролята на социалните мрежи, знанията и опита, които те носят.

Ключови думи: социални мрежи, социален капитал, глобализация, село, мобилност, предприемачество.

Ivaylo Markov

Counterurbanization, sociocultural engagement and local transformations

Abstract: The aim of this article is to explore the links between counter-urbanisation and rural social transformation. Three specific cases of the socio-cultural engagement of new rural settlers are presented and analysed, focusing on the role of social networks and the knowledge and experience they bring.

Keywords: social networks, social capital, globalization, rural, mobility, entrepreneurship.

Юлиана Методиева

Феминизмът и българското кино. Пропуснахме ли нещо?

Резюме: Статията представя пропуснатия феминистки дебат около филма „Жените наистина плачат“ на режисьорите Мила Минева и Весела Казакова, по сценарий на Биляна Казакова и с участието на Мария Бакалова, номинирана за „Оскар“ за „Борат-2“ на Саша Коен. Филмът е базиран на автентични събития и протести, предизвикани от неприемането на Истанбулската конвенция. Цитират се реакции на известни културни дейци. Авторката се позовава на последния феминистки сборник „Феминистични хоризонти“.

Ключови думи: кино, Истанбулска конвенция, феминизъм, сексизъм.

Yuliana Metodieva

Feminism and Bulgarian cinema. Did we miss something?

Abstract: The article presents the missed feminist debate surrounding the film “Women also cry” by directors Mila Mineva and Vesela Kazakova, scripted by Bilyana Kazakova and starring Maria Bakalova, nominated for an Oscar for “Borat-2” by Sasha Cohen. The film is based on authentic events and protests caused by the non-acceptance of the Istanbul Convention. Reactions of famous cultural figures are quoted. The author refers to the latest feminist collection “Feminist Horizons”.

Keywords: cinema, Istanbul Convention, feminism, sexism.

За авторите | About the authors

Анна Кръстева е доктор хонорис кауза на Университета в Лил, Франция, главен редактор на международното списание *Southeastern Europe* (Brill/Schöningh), професор по политически науки и ръководител на CERMES/Нов български университет, президент на „Политическа и гражданска обсерватория“. Нейните основни области на изследване и преподаване са демократизация и постдемократия, граждански мобилизации и гражданственост, крайнодесен популизъм, изследвания на кризи, миграционни политики. Тя е ръководител на проекта на Глобалния кампус по човешки права „Секуритизацията и нейното въздействие върху човешките права и човешката сигурност“. Професор и член на Борда на ERMA – European Regional Master in Democracy and Human Rights. Сред нейните публикации са “Citizens’ activism and solidarity movements. Contending with populism” (co-ed, Palgrave), “E-citoyennete” (ed, Harmattan: Paris). Участва в два проекта за ценности и политика на JRC – Joint Research Centre, Брюксел. Президент и член на редица международни научни съвети. Участва в множество европейски проекти (Хоризонт 2020, Еразъм+, Европа за гражданите и др.).

Anna Krasteva is doctor honoris causa of University of Lille, France, editor-in-chief of *Southeastern Europe* (Brill/Schöningh), professor of political sciences and director of CERMES/New Bulgarian University, president of the “Policy and Citizens’ Observatory”. Her main fields of research and teaching are democratisation and post-democracy, civic mobilisations and citizenship, far-right populism, crisis studies, migration policies and politics. She has led the project of the Global Campus on Human Rights “Securitisation and its impact on human rights and human security”. She is professor and member of the Board of ERMA – European Regional Master in Democracy and Human Rights. Among her publications are “Citizens’ activism and solidarity movements. Contending with populism” (co-ed, Palgrave), “E-citoyennete” (ed, Harmattan: Paris). She participates in two projects on values and politics of JRC – Joint Research Centre, Brussels. A. Krasteva is president and member of numerous international scientific boards. She takes part in numerous European projects (Horizon2020, Erasmus+, Europe for citizens, etc.).

E-mail: anna.krasteva@gmail.com

София Стоименова е главен секретар на БЧК, направление „Превенция, кризисни ситуации и спасителни служби“. Член е на Управителния съвет на Международната федерация на Червения кръст и Червения полумесец (МФЧК/ЧП).

В продължение на осем години е генерален директор на БЧК. Преди това работи като заместник генерален директор, началник на Дирекция „Международно сътрудничество“ и директор на Българския Младежки Червен кръст. Работила е и в Министерството на здравеопазването и Военно-медицинската академия – София, България.

Удостоявана е с най-високото отличие на БЧК „Медал за заслуги – златен“, отличия и сертификати за заслуги от офиса на Върховния комисариат за бежанците към ООН в България, Международната организация по миграция, Българската асоциация за семейно планиране и сексуално здраве и др.

Sofia Stoimenova is General Secretary of the Bulgarian Red Cross, Prevention, Crisis and Rescue Services. She is a member of the Governing Board of the International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC/RRC).

For eight years, she served as Director General of the BRC. Previously, she served as Deputy Director General, Head of International Cooperation and Director of the Bulgarian Youth Red Cross. Dr. Stoimenova has also worked at the Ministry of Health and the Military Medical Academy – Sofia, Bulgaria.

She has been awarded the highest award of the Bulgarian Red Cross “Medal of Merit – Gold”, awards and certificates of merit from the UNHCR office in Bulgaria, the International Organization for Migration, the Bulgarian Association for Family Planning and Sexual Health, etc.

Евелина Стайкова е доктор по политически науки и доцент в департамента по Политически науки на Нов български университет. Ръководител е на департамент „Политически науки“. Координатор е на CERMES (Център за бежански, миграционни и етнически изследвания) и заместник-председател на факултетния съвет на Бакалавърския факултет. Тя е член на ръководството на Центъра за изследване на европейските ценности и член на управителния съвет на Българската асоциация за политически науки. Нейните преподавателски и научни интереси включват теми, свързани с градски политики и местна демокрация, миграционни изследвания, популистки партии и движения. Евелина Стайкова има опит в координиране и участие в различни проекти в сферите на анализ на качеството на демокрацията, интеграцията на мигрантите и малцинствата, както и развитието на градски политики. Ръководител е на проект ConnectBG (2023 – 2026, фонд „Научни изследвания“). Автор е на множество текстове, публикувани в български и чуждестранни издания. Последните и книги са: Местна демокрация и градски политики в началото на 21 век, НБУ: 2020; Устойчиво градско развитие - поуки за София (съст. и ред.), НБУ: 2021. Migration and Populism in Bulgaria (with Ildiko Otova), Routledge: 2022.

Evelina Staykova is Associate Professor at the Department of Political Science of the NBU. She is Head of the Department of Political Science (2020-2024). She is Coordinator of CERMES (Centre for Refugee, Migration and Ethnic Studies) and Vice-Chair of the Faculty Council of the Faculty of Undergraduate Studies. She is a member of the board of the Centre for the Study of European Values and a member of the Board of the Bulgarian Political Science Association. Her teaching and research interests include topics related to urban politics and local democracy, migration studies, populist parties, and movements. Evelina Staykova has experience in coordinating and participating in

various projects in the fields of quality of democracy analysis, integration of migrants and minorities, and urban policy development. She is the project leader of the ConnectBG project (2023-2026, Research Fund). He is the author of numerous texts published in Bulgarian and foreign publications. Her most recent books are *Local Democracy and Urban Policies in the Early 21st Century*, NBU: 2020; *Sustainable Urban Development - Lessons for Sofia* (comp. and ed.), NBU: 2021. *Migration and Populism in Bulgaria* (with Ildiko Otova), Routledge: 2022.

Антоний Тодоров е професор в Нов български университет. Той е бил гост-професор в Свободния университет в Брюксел (2009 – 2016), Университета на Бургундия в Дижон (1999, 2002, 2007) и Университета в Букурещ (2009 – 2016). Антоний Тодоров е член на асоциативния съвет на Франкофонската университетска агенция (2013 – 2017), на УС на Международния институт за социални науки (ЮНЕСКО) в Библос, Ливан, на научния съвет на Националната мрежа на домовете на науките за човека, Франция, на УС на Висшето франкофонско училище по администрация и мениджмънт (2007 – 2011) в София и на Консултативния съвет на Дипломатическия институт в София, както и председател на УС на Българската асоциация по политически науки (2002 – 2012). Бил е и нещатен съветник на президента на републиката по въпросите на политическите послания (2007 – 2011). Публикациите му включват: *Качество на демокрацията в България*, съвместна редакция с Добрин Канев и съавтор, С.: Изток-Запад, 2014; *Елементи за политика*, С.: НБУ, 2012; *Граждани, партии и избори: България 1879 – 2009*, С.: Изток-Запад, 2010. Научните му интереси са в областта на демокрацията, изборите, партиите, политическото поведение, сравнителната политика.

Antony Todorov is professor at the New Bulgarian University (Sofia). He has been a visiting professor at the Free University of Brussels (2009 – 2016), the University of Burgundy in Dijon (1999, 2002, 2007), and the University of Bucharest (2009 – 2016). He was a member of the Association Council of the Francophone University Agency (2013 – 2017), the Board of the International Institute of Social Sciences (UNESCO) in Byblos, Lebanon, the Scientific Council of the National House of Human Sciences, France, the Board of The Higher Francophone School of Administration and Management in Sofia (2007 – 2011) and of the Advisory Board of the Diplomatic Institute in Sofia, as well as Chair of the Board of the Bulgarian Association of Political Science (2002 – 2012). He was also adviser to the President of Bulgaria on political messaging (2007 – 2011).

His publications include: *The Quality of Democracy in Bulgaria*, co-edited with Dobrin Kanev (2014); *Elements of Politics* (2012); *Citizens, Parties and Elections: Bulgaria 1879-2009* (2010). His research interests are in the field of democracy, elections, political parties, political behaviour, and comparative politics.

E-mail: antony.todorov@gmail.com

Димитрина Петрова е инициатор на БОЛД (Българска общност за либерална демокрация). В периода 2017 – 2020 г. е програмен директор на SOS Детски селища. Била е консултант на редица международни организации – ООН, ЕС, Съвета на Европа, Световната банка и др. Димитрина Петрова е преподавала като гост-професор в множество университети в различни страни, включително с дълготрайни ангажименти в Орегонския университет (Юджийн, Орегон, САЩ), Централноевропейския университет (Будапеща), College of Europe (Варшава). През 2010 г. получава наградата Eric Lane Fellowship в Clare College, университета „Кеймбридж“ (Англия), където работи по темата за социалната справедливост в здравеопазването. Има над 150 публикации в областта на равенството, правата на човека, новата история на България и широк спектър от социално-политически теми. Носител е на няколко международни награди за постижения в областта на демокрацията и човешките права.

Dimitrina Petrova is the initiator of BOLD (Bulgarians Organizing for Liberal Democracy). In 2017 – 2020 she was Director of Programmes at SOS Children’s Villages, an organisation that combines the delivery of social services for children with child rights advocacy. She has been a consultant to a number of international organizations, including the UN, the EU, the Council of Europe and the World Bank. Dimitrina Petrova has taught as a visiting professor at a number of universities, with long-term appointments at the University of Oregon (Eugene, Oregon, USA), the Central European University (Budapest), the College of Europe (Warsaw campus). In 2010 she received the Eric Lane Fellowship from Clare College, Cambridge (UK) to work on social justice in healthcare. She has over 150 academic and non-academic publications on equality, human rights, Bulgarian history, and a wide range of socio-political topics. She is the recipient of several international awards in recognition of her achievements in the democracy and human rights movement.

E-mail: dimitrina.petrova@bolDBG.net

Живко Минков е член на департамент „Политически науки“ на Нов български университет. Основните му изследователски интереси са в областта на социалната политика, европейската социална политика, социалните неравенства и качеството на демокрацията. Една от последните му публикации е: Minkov, Zhivko (2022). The Non-European Nature of the Bulgarian socio-economic model. In *English Studies at New Bulgarian University*, Vol. 8, Issue 2, December 2022, S.: NBU, 257 – 269. Doi: <https://doi.org/10.33919/esnbu.22.2.6>.

Zhivko Minkov is member of the department for Political sciences at the New Bulgarian University. His main research areas are social policy, European social policy, social inequalities and democracy and pension policy. One of his last publications is: Minkov, Zhivko (2022). The Non-European Nature of the Bulgarian socio-economic model. In

English Studies at New Bulgarian University, Vol. 8, Issue 2, December 2022, S.: NBU, 257 – 269. Doi: <https://doi.org/10.33919/esnbu.22.2.6>.

E-mail: jminkov@nbu.bg jivkominkov@yahoo.com

Катерина Йочева е доцент по международно право и преподавател в департамент „Право“ на Нов български университет. Член е на Съюза на юристите в България. Сред нейните преподавателски и научни интереси са теми, свързани с международното право и международните отношения, правото на Европейския съюз, правата на човека и други правни въпроси.

Katerina Yocheva, Ph. D. is associate professor in international law and lecturer at the Law Department of New Bulgarian University. She is a member of the Union of Bulgarian Jurists. Among her academic and scientific interests are subjects related to international law and international relations, EU law, human rights and other legal issues.

E-mail: kyocheva@nbu.bg

Ивайло Стайков е доктор на юридическите науки и доцент по трудово право и осигурително право в департамент „Право“ на Нов български университет. Адвокат. Неговите основни научни интереси са в областта на трудовото право, осигурителното право, правото на социално подпомагане, антидискриминационно право, гражданското и търговското право, медиацията. Автор е на над 200 научни публикации – монографии, студии и статии, с многобройни цитирания от голям брой автори. Има участия с научни доклади в над 110 национални и международни конференции.

Ivaylo Staykov, D.L.Sc. is an Associate Professor of Labour law and Social Security law at the Law Department of the New Bulgarian University, Bulgaria. An attorney. His main research interests are in the field of Labour law, Social Security law, Social Assistance law, Anti-discrimination law, Civil and Commercial law, Mediation. He is the author of more than 200 scientific publications – monographs, studies and articles, with numerous citations by a large number of authors. He has participated with reports in over 110 national and international scientific conferences.

E-mail: istaikov@nbu.bg

Ралица Костадинова е доцент по наказателно право и преподавател в департамент „Право“ на Нов български университет. Член е на Българската асоциация по криминология и Международната асоциация по наказателно право. Нейните преподавателски и научни интереси са в областта на наказателното право, международното наказателно право и наказателното право на Европейския съюз. Има експертен опит в областта на наказателното право, законодателството и националната сигурност.

Ralitsa Kostadinova is an associate professor of Criminal law and lecturer in the Law Department at the New Bulgarian university. He is a member of the Bulgarian Association

of Criminology and the International Association of Criminal Law. Her teaching and research interests are in the field of Criminal law, International criminal law and the EU Criminal law. He has expertise in criminal law, legislation and national security.

E-mail: ralitza.kostadinova@gmail.com

Дафинка Сидова е доктор по стратегии и политики на сигурност и главен асистент в департамент „Национална и международна сигурност“ на Нов български университет. Основните ѝ научноизследователски интереси са свързани с широкото разбиране на понятието „сигурност“, както и с Концепцията за човешката сигурност. По конкретната проблематика има публикации както на български, така и на английски език.

Dafinka Sidova is a Doctor of Security Strategies and Policies. In addition, she is a Chief Assistant Professor in the National and International Security Department at New Bulgarian University. Her main research interests relate to a broad understanding of the notion of “security” as well as the Human Security Concept. Dr Sidova has a number of publications on those specific issues in both Bulgarian and English.

E-mail: dsidova@nbu.bg

Елица Лингорски е комуникационен експерт в „Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца“, Нов български университет, където е участвала в редица изследователски и приложни проекти, между които „Деинституционализация – Случаят България“, иновативни онлайн учебни програми и мобилни приложения за деца и специалисти в областта на детската грижа и закрила. Изпълнявала е ролята на координатор на Коалиция „Детство 2025“. Има бакалавърска степен по изкуство и дизайн с обществена цел от Университета за изкуства (University of the Arts) в Лондон. Понастоящем е студент в магистърската програма „Психосоциални интервенции за деца и семейства“ на Нов български университет. Обучавала се е и в университета „Стратклайд“ в Глазгоу по прилагане на Насоките на ООН за алтернативна грижа за деца, в развитие на капацитет по детски права на Child to Child и „Оук“ и в АМБИТ (Адаптивен, основан на ментализацията интегриран подход) на лондонския Център за деца и семейства „Анна Фройд“. Автор е на изложбата „В гетото и навън“, посветена на децата, отглеждани в институции. Значима област на интересите ѝ са защитата на правата на децата и социалното подпомагане и развитие на деца и семейства в неравностойно положение.

Elitsa Lingorski is a communication expert at the Know-How Center for Alternative Care for Children, NBU, where she has also been involved in a number of research and applied projects, including “Deinstitutionalisation – The Case of Bulgaria”, innovative online training programmes and mobile applications for children and professionals in the child care and protection field. She has also served as coordinator of the Childhood 2025 Coalition. She holds a BA in Public Arts and Design from the University of the Arts,

London. She is currently a student in the Psychosocial Interventions for Children and Families Masters Programme at New Bulgarian University. She has also trained at the University of Strathclyde in Glasgow in the implementation of the UN Guidelines for the Alternative Care of Children, in capacity development in children's rights at Child to Child and Oak Foundation, and in AMBIT (Adaptive Mentalisation Based Integrative Treatment) at the Anna Freud Centre for Children and Families in London. Elitsa is the author of the exhibition In and Out of the Ghetto, dedicated to children placed in institutions. A significant area of her interest are the protection of children's rights and the social support and development of disadvantaged children and families.

E-mail: elitsa.lingorski@gmail.com

Илдико Отова е преподавател в департамент „Политически науки“ на Нов български университет и изследовател в CERMES (Център за бежански, миграционни и етнически изследвания). Преподавателските и изследователските ѝ интереси включват въпроси, свързани с миграцията, интеграцията, градските политики и (е-)гражданството, популизма, крайната десница и екстремизма, както и съвременните форми на антисемитизъм.

Ildiko Otova currently serves as an assistant professor and academic program consultant of the Department of Political Science in her Alma Mater, New Bulgarian University and researcher at CERMES (Centre for Refugees, Migration and Ethnic Studies, New Bulgarian University). Her teaching and research interests include migration and refugee issues, integration, urban policies and (e)citizenship, populism, far-right and extremism, and current forms of antisemitism.

E-mail: ildiko.otova@gmail.com

Алексей Пампоров е магистър по културология и доктор по социология. Работи като доцент по социология в Института по философия и социология при БАН. Чете лекции по „Ромска история и култура“, „Социология на семейството“ и „Демография и публични политики“ в СУ „Св. Климент Охридски“ и в ПУ „Паисий Хилендарски“. От 2017 г. е член на Комисията по предоставяне на убежище към Президента на Република България, а от 2018 г. е член на Академичния съвет по бежанските въпроси към ВКБООН.

Alexey Pamporov holds MA degree in Cultural studies and a PhD in Sociology. He is an Associate professor of Sociology at the Institute of Philosophy and Sociology at the Bulgarian Academy of Sciences. He lectures on “History and culture of Romani people”, “Sociology of the family” and “Demography and public policies” at Sofia University and at Plovdiv University. Since 2017, he has been a member of the Asylum Commission of the President of the Republic of Bulgaria, and since 2018, he has been a member of the Academic Council on Refugee Affairs at the UNHCR.

E-mail: apamporov@gmail.com

Ивайло Марков е доктор по етнология и главен асистент в Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките. В областта на миграционните изследвания научните му търсения са насочени към транснационализма и процесите на местна социокултурна трансформация, мигрантските семейно-родствени структури и взаимоотношения, паметта и наследството в условията на миграция и др. Втора линия в неговата работа е насочена към изследвания на наследството (природно и културно) и стратегиите за интегрирането му в местни и регионални (включително трансгранични) проекти за развитие.

Ivaylo Markov has a PhD in Ethnology. He is an assistant professor at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences. In the field of migration studies, he is interested in transnationalism and the processes of local socio-cultural transformation, migrant family and kinship structures and relations, memory and heritage in migration context, etc. The second line of his work is directed towards the study of heritage (natural and cultural) and strategies for its integration into local and regional (including cross-border) development projects.

E-mail: ivo.d.mark@gmail.com

Юлиана Методиева е журналист, издател на правозащитната платформа „Маргиналия“, медиен изследовател, автор на книги за религиозна и етническа толерантност.

Yuliana Metodieva is a journalist, publisher of the human rights platform Marginalia, media researcher, author of books on religious and ethnic tolerance.

E-mail: yuliana.metodieva@gmail.com

